

MADÁCH IMRE ÉLETE ÉS KÖLTÉSZETE

KÉPEKKEL

IRTA
PALÁGYI MENYHÉRT

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KIADÁSA
1900

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

TARTALOM

BEVEZETÉS.

1. Források.
2. A Sztregova völgye.
3. Madách Imre ősei.
4. Ifjú évek.
5. Pesten.
6. Jogász évek.

A FORRONGÁS ÉVEI.

- 1.
2. Első szerelem.
3. Bory László.
4. A 19 éves misanthrop.
5. A költő Lucziferje.
6. »Férfi és nő.«
7. »Művészeti értekezés.«
8. Hazafias drámák.

A HÁZASSÁG ÉVEI.

1. Bevezetés.
2. Madách Évája.
3. Az idyll.
4. A forradalom.
5. A házassági dráma.

AZ ALKOTÁS KORA.

1. A halál költészete.
2. Luiza.
3. A költő udvara Sztregován.
4. István gazda.
5. A dicsőség napjai.

ÖSSZEFOGLALÁS.

- I. A nemi eszme.
- II. A nemzeti eszme. (Mózes.)
- III. Az emberiségi eszme. (Az ember tragédiája.)

FÜGGELÉK.

- I. Iskolai bizonyítványok.
- II. Madách Imre ifjúkori levelei édes anyjához.
- III. Fráter Erzsébet menyasszonyi levelei.
- IV. Erzsi levelei a fogoly Madách Imréhez.
- V. Vegyes levelek és okiratok.

BEVEZETÉS.

1.

Források.

A költőt első sorban saját alkotásaiból kell megismerni, mert semmi más halandó sem állíthat neki oly emléket, minőt ő maga emel műveivel önmagának. Ha a költő alanyi irányú, akkor épenséggel minden élmény csak alkalom neki, hogy saját egyéniségét kifejezésre juttassa: ezért az alanyi szellemű költő élettörténetének első és legfőbb kútforrása az ő saját költészete. Madách életrajzára vonatkozólag senki sem nyújthat annyi fölvilágosítást, mint maga Madách Imre, a költő. Mert bár költészete drámai irányban csúcsosodik ki, ő mégis azon mélységes alanyiságú szellemek közé tartozik, kik bármely tárgyat ragadjanak meg, és bármely műformába öntsék azt, mindig egyéni élményeikből és érzésükből merítik az ihletet tárgyuk kialakításához. Történeti drámai költeményei mögött ott áll a klasszikus magyar hazafi, és írja bár az egész emberi nem tragédiáját, alakjainak minden érzésszála visszavezet magánéletének válságaihoz. Minden művén keresztül megérezzük saját szíve lüktetését és világosan látjuk, vagy legalább megsejtjük az egyéni élményt, melyből alkotása fakadt. Műveivel magyarázni a költő életét, élettörténetével magyarázni a költő műveit: e kettős cél lebeg előttem, hogy megmutassam, miként hatja át egymást Madách Imrében az ember és a költő.

Madách egész életén egyetlen nagy válság húzódik végig, mely időszakonként más-más alakot ölt. Látjuk, hogy küzdök benne a családiasság révén boldogságát kereső szív a nyilvánosságra törő nagy becsvágygal; látjuk, hogy nyilvános szereplésén belül mikép vívódik a költő a politikussal, és ismét írói egyéniségén belül hogy versenyez a költő a bölcselővel. De mindennek fölött látjuk azt, hogy költői mivoltának érvényesülése állandóan a legnagyobb veszedelemben forog. Csak hajszálon függött, hogy Madách Imre a magyar irodalomra nézve létezzék-e avagy nyomtalanul megsemmisüljön. Hiszen valósággal föl kellett fedezni őt; költői tehetsége vagy húsz esztendőn át mély rejtekben fejlődik, érlelődik és nő nagygyá a nélkül, hogy legcsekélyebb mértékben is nyilvánosságra törhetne. Csak a legmélyebb bensőség, csak a költészetnek önmagáért való önzetlen szeretete maradhat a homályban is hű a sem hasznos, sem hírnevet nem hozó muzsához. Madáchnak elébb szónoki tehetsége által a politikai téren kellett föltűnnie, hogy végre akadjon műértő szem, mely benne a költőt is méltányolja. És mily szerencse, hogy az akkori irodalom feje, Arany János, az, ki fő művét: »Az ember tragédiáját« fölfedezi: Mi lett volna e műből, ha nem a legnagyobb irodalmi tekintély védelme alatt jut a nyilvánosság elé?

De Madách Imrét még másodszor is föl kellett fedezni, hogy »Az ember tragédiája« a nagy közönséget meghódítsa. Paulay Ede érdeme, hogy Madách fő művét színpadra alkalmazván, azt a magyar értelmiség legszélesebb körei számára is hozzáférhetővé tette. Az életíró, ki a költőt harmadszor föl akarja fedezni, ámulattal látja, hogy még mindig maradt tenni valója. Az irodalom-kedvelők ma is csak »Az ember tragédiáját« ismerik azon egyszerű okból, mert Arany János csak e fő művet mutathatta be annak idején, nem pedig az egész költőt. Ha Madách Imrét, mint lantos-költőt is bemutatja vala, akkor az ő tekintélyének sugalló ereje folytán Madách ma már legjelesebb lantos költőink sorában foglalna helyet a köztudalomban. Mert mint a fő műnek magának, úgy Madách lyrai költészetének élvezését is csak némely nyelvbéli gyarlóságok nehezítik meg, melyeken annál kevésbé teszi túl magát valamely olvasó, mennél felszínesebb műveltségű, és mennél inkább csak külső behizelgő formájával hat reá a költői alkotás. Ha nem Arany János védnöksége alatt jelen meg »Az ember

tragédiája»: akkor a kislelkű hivatalos kritika valószínűleg e nagy műnek is nyelvi gyarlóságain akadt volna föl, és lehetetlenné tette volna a benne rejlő költői kincsnek fölismerését. Madách költészetének ismeretében ma is ott állunk, a hol ezelőtt harminczhat évvel, Arany János korában. A költőnek mintegy csak a fejét látjuk, a mint a homályból kiemelkedik, de egész alakja sűrű felhőkbe takarva maradt.

Vajha a drámaíróval együtt meg tudnám értetni a páratlanul igaz lelkű, mélységes lyrai költőt is! A mai közönség Madáchban egyoldaluan csak az általános emberi szellem magaslatán álló bölcselő-költőt látja, ki a világirodalom alakjai közé emelkedett. Vajha el tudnám vezetni az olvasót Madách költészetének gyökereihez is, hogy érezze, miszerint nem ölelheti magához az egész emberiséget, a ki nem a hazafias érzés szent forrásából meríti hozzá a nagyszerű lendületet. A nemzet erkölcsi hanyatlásának mai korában veszni indult az a történelmi nagy érzés, melyet hazafiságnak nevezünk, s mely lényegében nem egyéb, mint a nemzetet fenntartott erkölcsi erő, s a nemzet világtörténeti hivatásának erkölcsi tudata. Nem értjük többé Berzsenyit, Kölcseyt s Vörösmartyt, kiknek méltó utóda volt Madách Imre. Az ő költészete ugyan nem oly tüzes, mint amaz elődöké, de a hazafias gondolatban valamennyit túlszárnyalja. Hogy a magyar nemes mint emelkedik világtörténeti álláspontra, a magyar hazafi mint válik a világot átölelő bölcselővé: a nemzeti szellemnek ezt a nagyszerű emelkedését senki sem szemlélteti úgy egyéni mivoltával és költészetével, mint épen Madách Imre. De hogy ezt igazán megértessem, az egész költővel együtt az egész embert kell megrajzolnom.

Nem vállalkozhattam volna e feladatnak csak némileg megközelítő megoldására sem a költő egyetlen fiának: Madách Aladárnak, hathatós támogatása nélkül. Ő hozzá engem immár sok évi szoros szívbeli és szellemi barátság köteléke fűz, s érzésünk rokonságának, gondolkozásunk összhangjának köszönhetem, hogy Madách Imre összes művei újabb kiadásának rendezését reám bízta. Nemcsak örömmel fogadta szándékomat, hanem mindig biztatott is, hogy atyja részletes életrajzát készítsem el.

Itt irom e sorokat Alsó-Sztrégován, a Madách-kastélynak ama boltozatos nagy szobájában, melyben Madách Imre lakott, s melyet oroszlán barlangjának nevezett és ugyanazt a sokfiókos íróasztalt használok, melyen Az ember tragédiája íródott, még pedig aránylag igen rövid idő alatt. (A költő sajátkezű följegyzése szerint 1859 február 7-ikétől 1860 marczius 26-ikáig, tehát 13 hónap és 9 nap alatt.)

Nem léphet senki kegyeletes megindultság nélkül ez ódon színű terembe, melyet Madách Aladár egészen atyja emlékének szentelt. A butorzat itt mind az a nehézkes régi, melyet Madách Imre is használt; a méternyi vastag falakon régi képek függnek, köztük öt, melyeket a költő maga festett. A terem nagy méreteinél fogva talán tulságosan komor volna, ha nem mutatna bizonyos enyhítő tagoltságot. Voltaképen két nagy szobából alakult, melyek alkovszerűen nyílnak egymásba, úgy, hogy a két szoba válaszfalának csak csekély része maradt meg. A kastély folyosójára nyíló teremrész a sötétebb. Ott van a nagy asztal a magas rézállványú lámpával, a pamlag, a párnázott nehézkes székek régi huzataikkal, egy állványon régi pisztolyok, egy emelvényen szarvas-aganacs gyűjtemény, amott a sötét sarokban a pipatartó: minden azon módon elhelyezve, a mint a költő életében volt. Mélységes csönd környez itt engem, csak a szomszédos lutheránus templomból hallik át olykor az ájtatos ének. Ide húzódok az íróasztalhoz, a terem világosabb felébe. Mögöttem az ajtó, melyen át Madách kis hálófülkéjébe léphetek. Balra az udvarra szolgáló ablakon át akácza lombja bólogat be és édes illat terjedez az udvar gondozott virágágyaiból. Jobbra az üvegajtó egy átjáróra nyílik, mely a kastély udvarát a távolabb eső gazdasági udvarral köti össze.

Madách idejében ép ez az »oroszlánbarlang« volt a kastély legélénkebb része. Ide gyűjtötte vidám társaságát, innen osztotta parancsait a gazdaságban alkalmazottaknak. Itt áll a nagy karszék, melyet az üvegajtóhoz közel tolt, hogy az átjáróban jelentkező személyzettel gazda-

sági ügyekben beszélgessen vagy rendelkezék. Arrább a nehézkes vasszerkezetű nagy hintaszék, melyben a költő elábrándozgatott. Mindjárt kéznél a falba épített könyves-szekrény, mely most is a költő egész kézikönyvtárát tartalmazza, többek között Róma hanyatlásának történetét Gibbontól, melyet oly szívesen forgatott. Madách Aladár egy régi »írószekrény«-be összegyűjtötte a költő minden meglévő kéziratait, irományait, a családi levelezgetést s egy egész sereg érdekes emléktárgyat úgy, hogy a legszebb rendben van itt minden együtt, a mit az életíró tanulmányozni, olvasni, vagy látni kíván, és a mi legélénkebben szemlélteti a költő életmódját. Csak a tekeasztal hiányzik, mely egykor a terem közepén állott; megrozzant és a padlásra került. De a terem még most is »billiárd«-nak hívják a családtagok úgy, mint a költő életében. A béresnép ebből a »billiárd«-ból annak idején a maga eredeti szófejtésével »belejár«-t csinált. Most bizony e nevet már elfelejtette, mert többé nem jár bele urához. Csak a multak emléke borong a csöndes terem felett, és csak egy elköltözött nagy szellem árnyát sejtí itt a kegyeletes utód.

A sok százados nemes Madách-nemzetség történeti emlékei vegyülnek itt össze a magyar irodalom és költészet dicső hagyományaival. A származási és szellemi arisztokrácia elvei olvadnak itt oly szépen össze, mint talán sehol másutt a mi főuraink ősi termeiben. A legstilszerűbb Madách-muzeum ez, melynek őre és levéltárnoka a költő fia: Aladár.

Az irodalom buvárait ő mindig magyar vendégszeretettel fogadta, és szívesen bocsát itt rendelkezésükre mindent vizsgálódásaikhoz. Engem azzal is támogatott, hogy a legapróbb részletekig elkísért nyomozásomban és a saját gyermek- s ifjúkori emlékeinek elbeszélésével az iratok holt betűibe eleven életet lehelt. Különösen becsesek azon emlékei, melyek atyjának életmódjára és munkálkodására vonatkoznak azon időszakban, midőn a költő házassága már fölbomlott volt (1854-től a költő haláláig 1864-ig). Ha a költőt magát nevezem saját élet-története legfőbb tanujának: akkor fiát Aladárt a második fő tanunak kell mondanom. Madách Imre barátja: Szontagh Pál főrendiházi tag, a legkisebb részletekre is kiterjedő erős emlékező tehetségével s kérdéseimre adott szíves válaszaival sok világosságot árasztott a költő egész életpályájára az ifjúkori szerelmektől kezdve egész a költő haláláig.

Sok jellemző adalékot köszönhetek Rudnay Józsefné Veres Szilárdá ö nagyságának, az Országos nőképző-egylet elnökének, kinek serdülő leánykori emlékei közt Madách Imre igen jelentős helyet foglal el, és ki a költészet iránti finom fogékonyságával nem egy vonását a költő egyéniségének meglepő fényben tudta föltüntetni. - Lónyai Albert volt főispán pedig Madách egyetemi éveiről egész sereg érdekes följegyzést volt szíves rendelkezésemre bocsájtani. (1844-1846.) Különösen említendő még a helybeli evangélikus lelkész, Henrici, ez az elmés, eredeti ember, ki Madách környezetéhez tartozván, nagyon be volt avatva a költő házassági drámájának részleteibe. A kutatás érdekében tett utazgatásaimról, valamint a hölgytanúkról, kik Madách életében szerepeltek, vagy arról fölvilágosítást adni tudnak, a maga helyén fogok megemlékezni.

De Aladár barátom nemcsak emlékeivel és útmutatásaival, hanem gyakran önkénytelenül egész lényével magyarázta nekem Madách Imre egyéniségét. Hogy az ő barátsága nekem mily becses önnönmagáért, s a vele való szellemi kapcsolatomat mily jelentősnek tekintem saját gondolkozásom fejlődését illetőleg, arról itt szólanom nem illik, mert nem derítene fényt kijelölt tárgyamra. Ámde lehetetlen szóba nem hoznom a vele való társalgásnak azt a varázsát, mely engem egyszerre csak atyjára gondolni készített. Aladár nem örökölte atyjának drámai tehetségét, de maga is bensőséges lírai költő, mindenek föltött pedig mélyen szemlélődő elme, s a mystikus bölcselmi tanoknak egyik legnagyobb ismerője hazánkban. De ez legkevésbé sem gátolja őt gazdasági tevékenységében, melylyel öröklött birtokát értékben megkészszerzte. Ha őt látom családi boldogságának körében, függetlenségének öntudatával, derűs philosophiájával, egyéniségének biztos összhangjával, melyet egyensúlyában nyugtalan becsvágy és szereplési viszketeg meg nem zavarhat: akkor képzeletemben alakot ölt az az

időszak is, midőn Madách Imre egész lelkével családi idylljének örömeibe merült el. Ki tudta akkor, hogy mi lakik e nagy emberben; ki értette őt még legjobb barátai közül is? Érezték a rokonszenves varázst, melyet mély bensősége árasztott; sejtették elméjének fensőbbiségét, tisztelték nemes férfiasságát, szerették mint tréfakedvelő házigazdát: de lelkének legértékesebb elemét föl nem fogták. Csak valami hallgatagságot tapasztaltak olykor rajta, valami elmerülést, merev egy irányba tekintést (minőt Aladárnál is gyakran észlelek), valami nagy zárkózottságot, a mit hidegségnek is mondtak: ennyi az egész, a mit nagyságából megértettek.

2.

A Sztregova völgye.

Utam 1890 nyarán (augusztus 21.) hozott először Madách Imre élettörténetének színhelyére. Losoncra vasúton érkeztem, hol Aladár várt már hintójával. Kényelmes országúton ereszkedtünk az Ipoly völgyébe. A folyó balra tőlünk kanyarog kacsaringós medrében, s a távolban csak a parti füzesek jelzik irányát. Jobbfelől a szelíden lejtősödő magaslatok olykor partossá, hullámossá teszik az országutat. Délnyugati irányban haladunk Darócz, Vilke és Törincs helységeken át és amint közelebb érünk a Rárós pusztához, megkeskenyedik a völgy s az országút egyre jobban közeledik a folyóhoz. Rárósnál az országút már átlép az Ipolyon és a folyó balpartján kanyarodik délnek az Ipolynak ismét kiszélesedő völgyében. De mi nem mehetünk tovább az országúton, mely bennünket Szécsénybe vinne, hanem Rárósnál letérünk róla, elhagyva az Ipoly völgyét. Egy mellék-völgybe fordulunk, az Ipolyba ömlő Sztregova patak kies völgyébe, Madách Imre szűkebb hazájába.

A táj térképe tehát világos. Ráróstól nem messzire szögellenek egybe az Ipoly és a belé ömlő Sztregova patak völgyei. Mig az Ipoly völgyében haladtunk, utunk lefelé vitt délnyugatnak, most azonban a Sztregova völgyébe fölfelé haladunk észak-nyugatnak. Nyilvánvaló, hogy csinos kerülő utat teszünk, mig Alsó-Sztregovára érünk, mert meg kellett kerülnünk az Ipoly és a Sztregova-patak közötti erdős hegyeket.

Ebbe a csöndes sztregovai mellékvölgybe nem hatol már el a világ zaja, az üzérélet nyugtalanító forgalma. De azért nem szakadt el a nagy világtól, csak inkább békésen félrehúzódik tőle. Nincsenek itt égbenyuló bérczek, ijesztő mélységek, tátongó sziklahasadékok, alázúgó kristálypatakok, tomboló vízzuhatok: a vadregényes tájaknak megannyi nélkülözhetlen kellékei. Nem lakhatik itt a szorongatott szív vad búskomorsága, a szilaj meghasonlottság, az engesztelhetlen világgyűlölet. Nem elfutni kell ide a világtól, csak szépen elbújni előle. Valami andalító költészet lebeg e völgy felett, mely merengeni készlet multak és jövődök felett. Szelíden lejtnek alá a cserfa-erdőkkel koszorúzott magaslatok, engesztelő békét lehelnek a zöldelő sík rétek és földtáblák, majd ismét vágyat keltenek a túlsó lankás emelkedések. Tudós temetkezhetik ide vizsgálódásaiba, bölcselő tünődhetik a világi élet alá-fölhimbálódásán, merengő lantos sírhat édes könyeket keserű csalódások fölött, vagy zengheti a vigaszt, mely az elmulásban, a földi bajoktól való szabadulásban rejlik, mig a mosolygó, üde táj új életöröme nem hívja.

Otthonos vagyok már e vidéken, de igézete évről-évre újból megragad. Ha délkelet felé nézek, hol a Sztregova völgye Rárós közelében az Ipoly túlsó partjának mellékvölgyeivel egybeszögellik, akkor derűs napon, mikor a levegő átlátszó, a felcsiklandozott képzelem szinte bepillantatni vél ama távoli völgy mélyébe. Ha ellenben éjszak felé tekintek, akkor nyugodt méltósággal felém mered az egész láthatár legmagasabb csúcsa, a Madách-tető (ezelőtt Liszecznek nevezte a nép), mely, mint a katonai térkép mutatja, 699 méter magasságú.

Vonz a völgyeknek ama regényes találkozása délkeleten, hí a Madách-tető föl-föl a magasba, egyre magasabb bércek közé. Ámde jó ide félrevonulni délről jövet és édes a leereszkedés a zordabb hegyvidékről. Még a völgyet két oldalt szegélyező magaslatok sem keltik az elzártság nyomasztó hangulatát. A szem, mely a völgyet jobb oldalról szegélyező dombokra tekint, szinte sejti a túlán csergedező (Szalatnya, Sztráczin stb.) kis patakok mellékvölgyeit, melyek mind az Ipoly völgye felé lejtnek. Hegyhátra föl, majd megint a völgybe alá viszi az embert a képzelet, más tanyákra, más falvakba, délnek folytonos hullámozásban. Ezt a hullámozó érzést fejezi ki Madách Imre lírai költészete. Így ring az ő képzelete fölmagasztosult érzés és szomorú csalódások képei között:

Ha dombtetőről nézek ifjú hajnalt,
S virágkehelyből száll az illatár,
Mint áldozat ragyog a játszi harmat,
S üdvözetet danol a kis madár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Avagy hol van a hajnal kezdete,
Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni
Szívünknek, hol minden szeret vele.
Nem is tudom, a kis madárnak dalját
Hallottam-e, vagy szűmben dal terem,
Virág illatja-e ez édes mámor,
Avagy te vagy, ifjui szerelem?

Ha elhangzott a munkás nap zajgása,
S halkan felkél a halvány holdsugár,
Mig a halál s titoknak őrtündére
Csillagleplével mint kísértet jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a csendes éjszaka;
Csak azt tudom, hogy kétség s nyugalom közt
Kell mindkettőnknek hullámoznia.
Nem is tudom, a csillag ragyogását
Csodálom-e, vagy szűmben dal terem,
Kísértetes denevér surran-e ott
Az égen által, vagy bús szellemem?

Ime, hogy fejezi ki maga a költő lelkének egybeolvadását szülőföldjének hullámosan ringó képeivel. A »dalforrás« című vers, melyből e két szakot vettem, gyönyörű tudatos jellemzését tartalmazza a költő lírai egyéniségének és szerkezetével némileg Petőfi »Dalaim« című költeményére emlékeztet, melyben a magyar Alföld lángszellemű dalnoka jellemzi szívének, képzelmének páratlan gazdagságát. Ám adjuk meg a legnagyobb magyar dalnoknak, mi őt megilleti, de értsük meg a nemzeti szellemet nyilatkozásának minden változataiban. Madách Imre úgy szólván Petőfije e dombos-hullámos kies hegyvidéknek, mely átmenetül szolgál az Alföldből a Kárpát zordonabb bércevidékei felé. A merengés költője ő, nagyszerű föllendüléseiben ép úgy, mint mélységes szomorúságában. Avagy nem hullámoz-e Az ember tragédiájában is az egymásra következő színekben a sülyedő, majd ismét eszményeiért hevülő embernek drámai rajzai és nem vonul-e minden szélsőségeken keresztül valami kiengesztelő hang, mely az »Ember küzdj és bízva bízzál« jelmondatban tetőzik, s melynek biztató visszhangját vélem itt hallani hegyoldali esti sétatáimon. Óh te mosolygó béke völgye, melyen a költő szeme megpihent; ti suttogó erdők a hegyoldalon, kik lelkét fölemelétek, nem borultok-e el, érezvén, hogy elköltözött a szellem, mely veletek ihletben egybeolvadt és szépségteket

méla dalba foglalta? Vagy itt maradt a költő lelke köztetek, s annak dallamát érzem, mikor »A fáradalmas nap s a csendes éj csatában állnak kék bérceknek ormán.«

És a heves nap nyomdokába jő
Szelid emlékek rezgő holdsugára,
Vérző sebünket bemerítve a
Mosolygó bűnnek enyhe harmatába.

(»Nyári este.«)

Nem vagyok híve annak a korlátolt »milieu«-elméletnek, mely a környezetből akarja származtatni a nagy egyéniségeket egész mivoltukban. Nem tudom Gosen földéből kimagyarázni a nemzetalapító Mózes alakját, sem a Genezáreth tavából az örök szeretet isteni vértanúját. Bizom ezt azokra, kik azt hiszik, hogy az emberlélek környezete az a néhány négyszög méter terület, melyhez életérdekei lánczolja. Nem mindenütt a végtelen környez-e bennünket, nem domborodik-e mindnyájunk fölött a csillagos ég, nem hatol-e képzeletünk túl minden mérhető határon, nem húzódik-e a végtelen maga szívünkbe, és nem lüktet-e vérünk minden hullámában, örömünk és bánatunk minden ár-ápályában.

Ne több legyen e bájos völgy, mint egy költői hasonlat, melylyel Madách Imre egyéniségét pillanatra szemléltetem. Élhet itt e világtól elhúzódtott völgyekben nem egy vadpoéta, zenekü-löncz, tudós régész, bogarász, madarász, amint hogy a nemes Nógrádmegye terem is sajátos, érdekes alakokat, fogékonysággal a rejtélyes iránt, minőkkel az Alföldön nem találkozhatunk. De nem ezer esztendeig kellett-e az Alföldnek is várakoznia a dálnokra, ki rakoncátlan szívével fölfedezte a végtelent, mely a nyílt rónákon lakik? És nem ezer esztendő telt-e el, míg a Felföldön megjelent egy Madách Imre, ki merengő elméjével megérezte a végtelent, melyet a hegy-völgyes, hullámos domborzat jelképez. Mert ott lakik a végtelen mindenütt: a tömlöcz nyirkos falai között ép úgy, mint a hegyormok szellős szabadságában, városok siketítő zivaja közepett, mint rejtett falvak boldog csöndjében; csak az ember oly ritka és oly csodatünet-mény, ki meg tudja érezni és kifejezni a végtelent más-más helyi színezetével, vidéki, faji változataiban.

A természeti környezet inkább csak az idylli vonást, az édes elégiai hajlamot magyarázza Madách Imre költészetében; nagyratörő elméjére azonban a sok százados hagyományt rejtő ősi kastély vet erősebb világosságot. A völgyi úton feléje közeledve, sokáig nem tűnik elé a lombos környezetéből, mert nem dombtetőn áll, és homlokzata nem egyenesen az út felé fordul. Már közel érünk a faluhoz, mikor föltűnik a fák között a hegyoldal felé tekintő homlokzatának két szeglettornya, hogy csakhamar ismét eltűnjék a sűrűben.

Néhány perczig kell még hajtunk, hogy átkelve a Sztregova patak s egy mellék erecskéje hidjain, fölrobogjunk a kastélyhoz vivő lejtős úton és a virágágyakkal díszített udvaron közvetlenül a tornácához fölvezető lépcsőzetnél megállapodjunk. A széles tornáczon áthaladva, egyenesen a nagy ebédlőterembe nyitunk, s ha ezen is átmentünk, egy üvegajtón át a verandára léphetünk, mely a kastély homlokzatának éppen közepére esik. Innen letekinthetünk a nagyterjedelmű, gyönyörűen gondozott angol parkra, mely kavicsos kigyózdó utával, hatalmas platán-, gledicia-, celtis-, sophora-fáival, sugár fenyőivel, százados tölgyeivel, vadgesztenyéivel, köriseivel, sziljeivel és hársaival, virágcsoportjaival, kaktusz és egyéb délszaki növényeivel oly kiessé teszi a kastély környékét. Kedves séták kínálóznak itt, majd meg a köröndök árnyas lombsátora pihenőre int. Madárdal hallik a fákról, a csalitból és mind beljebb csalogat bennünket, hol a gondozott kert észrevétlenül átmegy a háttérét képező hegyoldali erdőségbe. Jobb oldalt a park a völgyi nagy kaszáló rétre nyílik. Ha a verandáról, vagy akár az ebédlő üvegajtóján át ez irányba tekintünk: akkor végig látunk az egész kies völgyön odáig, a hol a rárósi szükületnél az Ipoly tulsó mellékvölgyeivel egybeszögellik.

Itt, e kastélyban született Madách Imre, ugyanazon évben, mint Petőfi Sándor (1823. január 21-ikén). Itt élte gyermekéveit, itt nevelkedett, itt tanult magánúton hat gimnásiumi osztályt. A philosophiai osztályt és a jogot ugyan Pesten végezte, de ide a kastélyba hozta vissza a szünidei szabadság, vagy időnkénti betegeskedése. Csak házasságának hét esztendeje (1845-1852) telt el Csesztvén, a Madáchok egy másik nógrádi birtokán, mely Balassa-Gyarmattól délre esik. De házassági drámája itt bonyolódott ki Sztregován, és itt maradt ő aztán az ősi fészkekben mind haláláig (1864. október 5.) Még nem volt 42 éves, mikor szellemi erejének tetőpontján oly korán sírba kellett szállnia.

A csesztve-i időszak s az azt követő politikai raboskodásnak súlyos esztendeje, melyek őt ősi fészektől elválasztják, egy első és egy második sztregovai korszakot engednek megkülönböztetni életpályáján. Annál fontosabb e megkülönböztetés, mert e két időszakban fejt ki legnagyobb írói munkásságát, míg a közbeeső házassági idyll irodalmilag csak mellékes jelentőségű. De amaz első és második sztregovai időszak nemcsak a költő magánéletében, hanem a nemzet történetében is végtelen fontosságú korszakos különbségeket jelent. Madách Imre fiatalsága a szabadságharcot megelőző nagyszerű nemzeti föllendülés, deli férfikora pedig a szabadságharc bukását követő idegen zsarnoki uralom szakába esik. Magánéletének ifjú, fényes álmai az egész nemzet megifjodásával, férfikorának nagy csalódása az egész nemzet gyászával olvadnak össze. A mitől a sors Petőfit megóvta, neki át kell élnie a nemzeti elnyomtatás időszakát, hogy lásson a nagyszerű föllendülés után nagyszerű bukást, és nemzetének történetéből értse meg a világtörténelem alá- s fölzárlásának törvényeit. Tevékeny része volt a negyvenes évek reformmozgalmaiban, és szónoki tehetségének fényes szerep jutott a hatvanas években, mikor a már tarthatlan önkény-uralom egyezkedést keres az elnyomott nemzettel. Eleget látott nemzeti dicsőségből, eleget nemzeti szolgaságból, hogy megirhassa politikai és társadalmi nagy költeményét: »Az ember tragédiájá«-t, mely egyszermind szerelmi költemény is, mert nemcsak politikai és társadalmi viszonyainkban, hanem egyszermind a költő legbensőbb magánéletében is gyökeredzik. Soha költő magánélete nagyobb egybehangzásban nem folyt le a nemzet közéletével, és soha e nemzeti élet nem volt nagyobb összhangban az emberiség legmagasabb érdekeivel, mint ama bukásában is dicső időszakban, melybe századunk derekán Madách Imre életpályája esik. E kettős összhang emeli őt nemzeti költőink közül a világirodalom nagy íróinak sorába.

Szellemi életének két nevezetes szakához képest kétszer kell szólanom közéleti szerepléséről, és kétszer kell jellemeznem költői munkásságának irányát. És mert mind a két időszak alkotó tevékenysége ide fűződik Sztregovához, két képet kell festenem e kastélyról s az őt itt környezett érdekes társas-világról. Ő maga is mélyen átérzi a két időszak nagy különbségét és egy meghatározó elgondolás költeményben fejezi azt ki. Mikor ugyanis (1853-ban) a csesztve-i házassági idyllnek már vége s az említett politikai fogságból is kiszabadul, akkor visszatérve a kastélyba, megragadja nagy lelki átalakulásának érzete, és szinte idegennek látja gyermek- és ifjúságának színhelyét:

Változál-e te is úgy, mint gyermeked?

Oh, mert azt már bennem meg sem ismered.

Majd a gyermekkori képek rajzanak föl búsan ihletett férfilelkében:

Itt játszottuk gyermek-harczainkat;

Várainkat székekből csináltuk;

Nagyszerű volt a vár s harc előttünk,

S a termet királyinak találtuk.

Összesorvadt-e a roppant terem,

Hogy szűknek, sötétnek látszik most nekem?

E terem alatt az említett ebédlő értetődik, mely a verandára és parkra nyílik.

S jött tanítónk, elmúlt a varázslat,
Oktatott, mint mondák, bölcseségre;
Mink izzadtunk s hallgatók, mikor szól,
Mely ebédhez hív, a csengetőcske.
Gyermekörömek ti, gyermekbánatok,
Mily őszinték és mily semmik voltatok!

Estve itt itt gyűltünk a kandallóhoz,
Itt atyám ült nagy karos székében,
S mig beszélt, én gondolám magamban,
Hogy hatalmasb ember nála nincsen.
Most a kandallóban a hamu hideg
S szívemből kihaltak a kegyeletek.

Ezekre, valamint a költeményben (»Haza érkezéskor«) foglalt egyéb helyi vagy tárgyi emlékekre, itt mindre ráismerek, a mint hogy nem járhatok-kelhetek a völgyben, a hegyoldalon, vagy a kastély körül, hogy Madáchnak vonatkozással bíró költeményei fülembe ne zsongjanak. Nem is csoda, hisz a kastély is, valamint a park megtartotta nagyjából színét, berendezését a költő idejéből. Természetesen abból a magasabb csínból és nagy nyájasságból, mely a kastélyt mostani alakjában jellemzi, egyet-mást le kell vonni, ha hűségesen vissza akarjuk állítani a színt, melylyel Madách Imre gyermekkorában bírt. Most itt Aladár barátomnak háziúri megfontolt bölcsesége, és nem kisebb mértékben nevének: szül. Fekete Mariska úrnőnek, vidám lelke, szikrázó elméje és úrnői nemes önérzete állapítják meg az ősi fészek jellegét. Mikor először léptem át e küszöböt, első észrevételem az volt, hogy itt szerelmi boldogsággal van telve a levegő. Másik az, hogy itt szinte parancsszó rendelkezés nélkül történik minden, és nem is készül, hanem folyton készen van már, a mire szükség mutatkozik; szóval, hogy mintegy láthatatlan kezek sűrűlőds és zaj nélkül mozgatják a házi gazdaságot. Harmadik észrevételem hogy úri volta mellett is a házban semmi feszesség, hidegség, kimértség nem uralkodik, hanem mintha a nemesi hagyománynál valami szebb és nemesebb hagyomány - talán a tudományé vagy költészete - feledtetne el itt minden osztálybeli különbséget az emberek között. És feledtetni, hogy künn az életben kemény érdekháború folyik és tiprott eszmények fölött rohan tovább az elvekben lefelé árverelő, koncra éhes felfelé kapaszkodás ádáz szelleme.

Negyedik észrevételem többé nem akadhatott, mert már egészen otthon éreztem magamat e légkörben és figyelmem beleolvadt a társalgásba, mely fölött egy napsugaras kedélyű asszony vidám szelleme uralkodott. Egykor bizony nagy szomorúság lakott volt e teremben mikor Madách Imre némán, komoran ült a kandallónál, a hűtlen feleségre, az örökre eltűnt családi boldogságra gondolva. De mintha a sors jóvá akarná tenni, mit a költő ellen vétett, hát fiát árasztja el a családi érzés minden üdvével. Mert oly asszonyt rendelt ide a gondviselés, kinek szíve jóság, kedélye költészet, elméje játszi, édes napsugár.

Madách Imre idejében az úri kényelem itt valamivel hiányosabb lehetett. A nagy ebédlő üresebb volt, butorzata egyszerűbb, ridegebb s a nagy nehézkességű ajtók is komorabbá teheték a termet. A kastély homlokzata is kevésbé vonzó, mert a park üvegháza egészen hozzá volt építve a főépülethez, úgy, hogy ennek sajátságosága kellően ki nem domborodhatott. A homlokzatnak ez a hosszú zárt vonal szinte elvágta az udvart a parktól; és maga a park is jóval szegényesebb, ritkásabb volt, mint azt a festmény is mutatja, melyet Madách maga készített a kastélyról és környezetéről 1839-ben, jogász-korában, Pestről hazajövet.

Madách Imre ősei.

Három nemzedéknek kitartó következetes gazdálkodása adta meg a sztrigovai kastélynak és birtoknak mai alakját, rendezettségét. Madách Imre atyja, szintén Imre, cs. kir. kamarás, szenvedélyes gazda s a természettudományok kedvelője volt. Könyvei között itt találok Zanchy jezsuitának physikáját, Hufeland makrobiotikáját, egy csillagászati földrajzot, melyre sajátkezűleg jegyezte Dayka Gábor vers-sorait:

Setétség vontá-bé törvényid, ó Természet,
S az Úr mond: Légy Newton! s Világosság tenyésztett.

Könyvtárában képviselve van a klasszikai latin- és német-irodalom. Egészen vége a Kazinczy korabeli magyar nagy úr minta-példája, a ki már élénken érdeklődik a hazai szépirodalmi mozgalmak iránt is. Képe itt függ a »biliárd«-terem falán. Parancsoló, finom élű arc, merész szittyá tekintettel. Fején nyusztprémes kalpag, mellén gazdag zsinórzatú dolmány, vállain vagy inkább karjain délczeg panyókára vetett mente, széles aranyzsinóros öve alatt könnyed, finom kardmarkolat. A kamarás - így van említve a családi levelekben - élénken foglalkozott a megyei ügyekkel, de fő kedvtelése, mint említém, a gazdaság és kertészet volt. Erről a szenvedélyéről tanuskodnak a gazdasági, kertészeti szakkönyvek, német folyóiratok, melyek könyvtárának nagyobb részét alkotják. Az akkoriban itt még csak szórványosan üzött takarmány termesztést, juhtenyésztést meghonosította és föllendítette. A parkot is ő létesítette, és e mívének dicséretét igen ékesen adja elé bocsári Mocsári Antal uram, nemes Nógrád és több Vármegyék Táblabírája, »Nemes Nógrád Vármegyének historiai geographia és statistikai Ismertetése,« (Pest, 1820, Trattner Mátyás) című négy kötetes munkájában. A leírást, az olvasó nagyobb gyönyörűségére, ide iktatom:

»A második új és a mostani izlésre épült residentionális lakhelye Madách Imre Cs. s Kir. Kamarásnak, mely jeles úri kőépületen nintsen ugyan felírás, hanem a helyett a Madách és Majthényi familiáknak egymás mellett, és egymással megegyező czimerei ékes kifaragásban láttatnak. Ékesíti ezt nem kevésbé a mellette lévő nagy kiterjedésű négyszögű Anglus-kert, mely nagy szorgalommal, és nem kis költséggel szép rendbe hozatott, a hol sokféle hasznos és mulatságos intézetekre találhatni, úgymint: rét, erdő, halastó, szőlő, fürdőhely, virágos kert és egyebek találtatnak ebben. Ezeket ezzel fejezem be:

»Itt az áldott természethez,
Kezet nyújt a kézi mív.
Amott a szép mesterséghez
A természet többre hív« stb.

(pag. 92-93. I. kötet).

Jó bocsári Mocsáry uram, mint látni, az Anglus-kerten annyira föllelkesedik, hogy elragadtatását versekbe kénytelen kiönteni. Megjegyzem, hogy azon hasznos és mulatságos intézetek közül, melyeket ő felsorol, a halastó, szőlő és fürdőhely itt a parkban, fájdalom, többé nem láthatók.

De bármily magasztalást érdemel is a kamarás úrnak gazdasági és kertészeti szakértelme, mégis életének kétségtelenül legjelesebb cselekedete gyanánt a Majthényi Anna de Kesseleőkeővel való házasságát kell dicsérnünk. Mert a nagy Majthényi-hozománynyal nemcsak hogy kiválthatta a zálogba került Madách-birtokokat, hanem oly asszonyt is hozott a házhoz, ki a sok százados Madách-család szép hagyományait nemcsak föntartani, hanem ujjabb, dicsőbb fényvel is övezni volt a gondviseléstől rendeltetve. Arczképe itt függ a férjeé mellett, s a ki e

gyengéd szépséget látja, e lányos szűzi idomokat, e finom hattyú-nyakat, e szende arcot és szelid fényben sugárzó szemeket, nem hinné, mily erkölcsi erő lakik benne, s nem jósolná, hogy 90 évnél jóval magasabb életkort fog elérni. Nem akarom őt üres dicsérettel illetni, mert hogy miye volt ő e háznak, az csak a következő történetekből fog kitünni. Mikor 1834-ben özvegységre jut, a viruló szép asszony egészen gazdasági gondjaiba temetkezik, s anyai kötelességeinek él. Ő adja férjhez két leányát: Marit és Annát, s három fia: Imre, Károly és Pál az ő gondjai alatt részesülnek egyetemes szellemű magas kiképzésben. Nála marad a forradalomban gyászos véget ért Mari leányának két árvája és mikor Imre fiának családi élete fölbomlik, ő válik a költő háztartásának fő támaszává. Szinte elképzelhetetlen, mi lett volna e házból, ha nem az ő szerető gondja örködik fölötte, nem az ő kényes izlése, tiszta erkölcsi érzéke szolgál félszázadon át zsinórmértékül gyermekeknek és unokáknak. Válságos, komor, zivataros időkben, mikor gyermekeit veszedelem éri, legkedvesebb Imréje is fogságba kerül, ennek családi tűzhelye züllésnek indul, és végbomlás látszik fenyegetni az egész házat: a nagy asszony lelkének törhetlen ereje óvja meg a család hányatott hajóját a zátonyrajutástól. Illik is, hogy ily anyának dalnok fia legyen, emléke költői művekben éljen a késő maradék előtt. A hol Madách Imre költészetében az igaz nőt dicsőítve látjátok, ismerjétek rá az édes anya képére és a hódoló fiúra, ki, mert ily anyát tisztelhetett, legsötétebb perceiben sem tud gyűlöletes képet rajzolni még a bűnös nőről sem.

Szerettem volna a Madách-nemzetség elmúlt századainak történetében szerepelt asszonyokról is egyet-mást megtudni, de a krónika csak a férfiakról beszél: vitézlő tetteikről, a törvényhozásban való részvételükről, avagy tudományos és irodalmi működésükről. A kamarásnak atyja (a költő nagyatyja) Madách Sándor, nagy híré ügyvéd volt a maga idejében; neki jutott az a föladat, hogy a zálogba került Madách-birtokokat visszaperelje. Az ő atyja: Madách János ugyanis kevesebbet törődött a vagyonnal, mint a vallással, úgy, hogy alatta a Madách-birtok idegen kézre jutott. Igen buzgó, lutheránus volt és vallásos énekeket irt a Tranuscibusba (Cythera sanctorum), vagy pedig vallási sérelmek ügyében vezetett panaszos követéseket Bécsbe. De bár cseh nyelven írta vallásos énekeit, szívében egészen magyar volt; maradt is kéziratban magyar versezete »A barátságról.«

Korán árvaságra jutott fiának, Sándornak jeles tehetségeit fölismerte Migazzy püspök, ki a fiút hathatós pártfogása alá vette s a katolikus egyház keblébe visszatérítette. A Madáchok tehát csak a múlt század második fele óta katolikusok, vagyis négy nemzedéken át (Sándor, - Imre, - Imre - Aladár). Ők képviselik a nemzetségnek legújabb történetét, ők virágoztatják föl újra családjukat, mely János alatt végveszélyben látszott forogni. Sándor még nem lakott ebben a kastélyban, melyet nem is a Madáchok építettek, hanem a trébostói Révayak, kik Sztregovát zálogban bírták. Van itt egy emeletes ó-kastély is, mely Sándornak volt lakhelye, de melyből később a család szállását az új házba helyezte át. Ez az ó-kastély tekintélyes, szép épület; első emeleti csarnokáról kedves kilátás nyílik a Sztregova völgyének éjszakai részébe. Ipolyinak egy alkalommal kifejezett véleménye szerint a XV. századból, Mátyás király korából ered, és bár magában véve teljes egész, mégis a jelek szerint csak szárnya lehetett egy nagyobb várszerű épületnek. Homlokfalán kőbe vésve e felirat olvasható:

Aedes has olim castellum anno MCCCCXXX. jam. genti Madách habitatum anno MDLII. saeva Turcarum manu, annis vero MDCCXVII. et MDCCLVIII. incendio desolatum super triste rudus bustumque instauravit, erexit Alexander Madách de Sztregova MDCCXCIX. (E házat, mely hajdan kastély s már az 1430. évben a Madách nemzetség lakóhelye volt, 1552-ben a törökök vad keze, 1717-ben és 1758-ban pedig a tűz elpusztítván, a szomorú omladékon állította, emelte Sztregovai Madách Sándor, 1799-ben). A ki e régi épületet látja, melyet most Aladár magtár gyanánt használ, önkénytelenül arra gondol, hogy meg kellene újítani s megint elfoglalni; igenis, mondja Aladár: gazdasági szeszgyárnak nagyon alkalmas volna.

A Madách-nemzetség a törzsfáját okiratok alapján az Árpád-házbeli királyaink korába vezeti vissza.

Őse a nemzetségnek comes Radon de Oszlár (vagy Oszlán), a ki valószínűleg horvát földről vagy Dalmáciából származott. A tatár sereg elől Dalmáciába menekülő IV. Bélának tesz szolgálatokat, és hű kísérelője királyának Dalmáciából való visszatértekor is. Radon már 1235-ben II. Endre királytól kapott donatiót; melyet aztán IV. Béla megerősített. De, hogy hol kell keresni a térképen ezt az oszlári (vagy oszláni) királyi adományt, annak kifürkészését a történettudósokra kell bíznom. Radon egyik fia a Madách (Modách, Modázt) nevet kapja keresztnév gyanánt, s e keresztnévet az ő utódai családnév gyanánt használják. Bizony érdekes volna e keresztnév eredetét kikutatni; talán új világot derítene az egész nemzetség származására. Ennek az első Madáchnak fia Pál, kinek hadi érdemeiről már részletesen beszél a krónika. Ott vitézkedik 1298-ban a gellheimi ütközetben (Worms és Speier között) hol Nassaui Adolf és I. Albert (Habsburgi Rudolf fia) hadakoznak egymással a német császári koronaért. A magyar bajnokok közt, kiket III. Endre, utolsó Árpád-házbeli magyar király, küld Albertnek segítségére, Madách Pál válik ki vitézségével. Albert lándzsa-döféssel leteríti ellenfelét; Albert mellett küzd és sebesül meg a mi Madách Pálunk. III. Endre király hű vitézét donatióval jutalmazza meg 1301-ben, nevezetesen a Cserény (Tseren, Tzeren) erdős földdel a Zsolna és Libercse patakok közt. Ez a Cserény Zólyomtól éjszakra fekszik, a mai Cserény és Garamszeg környékén.

Az alattvalói hűség és a hála ama kapcsolata mely a Madách-nemzetséget utolsó Árpád-házbeli királyainkhoz fűzi, igen érdekes világot vet Madách Imrének »Csák végnapjai« című drámájára. Az egész mű voltaképpen nem egyéb, mint az Árpád-ház enyészetére írt nagy elégia. Hazafias költészetünknek e gyönyörű tárgyát sem lantosaink, sem drámairóink nem tudták megragadni. Pedig érezniök kell, hogy a hon-szerző vezér családja, melynek egyszerűsége az európai nemzetek sorában elfoglalt helyzetünk kivívása is köszönhető, mi jelentőséggel bír történetünkben. Érezniök kell, hogy mily végzetes nagy esemény az valamely nemzet fejlődésében, ha nemzeti uralkodóháza elenyészik, kihal, s nem emelkedik helyébe menten más hatalmas vezércsalád, mely a nemzettel szívben-lélekben tökéletesen egynek érzi magát. Igaz, hogy e nagyszerű tárgyat művészileg megragadni vajmi nehéz költői feladat. Hogy miként kell hozzányulni, és miként dolgozta föl a költő, arról később szólok; itt csak annyit említek, hogy Madách a maga alanyi érzését Csák Máté alakjára ruházza át, hazafias bánatát mintegy a trencsényi grófban személyesíti meg. Csák azért áll ellen az idegen dynastiának, mert az Árpád-ház uralmáért él-hal. A dráma utolsó jelenetében a haldokló Csák fejét Erzsébetnek, III. Endre királyunk leányának ölébe hajtja s utolsó szavai:

Öledben édes a nyugvás, királyné, - -

Öledben az Árpádok alszanak. (Meghal.)

fejezik ki a lírai érzést, melyből a dráma született. A mit nem Csák Máté, a gögös és pártos főúr, de igen is a régi Madáchok az Árpádok nemes hű csatlósai, éreztek, azt hat századdal később egy utódjuk juttatja költői kifejezésre.

Nem foglalkoznám ennyire a költő családjával, ha nemzetségének történetei nem állanának megragadó összhangban magával a költőnek egyéniségével. Nem egy úri családunk multjának szellőztetése igen szomorú föladat lehet a történetíróra nézve. A nemzeti ügynek folytonos cserbenhagyása, az önző családi érdekből való galád pártoskodás oly tárgy, melyről szívesen hallgatna, ha csak lehetséges volna, minden jobb izlésű krónikás. De a Madách nemzetség története mindig szorosan egybeforrvá marad a nemzeti ügygyel s a nemzeti haladás nagy érdekeivel. Ha a család emelkedik, szerephez jut: biztosak lehetünk benne, hogy az általános nemzeti szellem csillaga is újból fölragyogóban van. De ha a család vagyona pusztúl, ha a köztérrel mindjobban leszorul: akkor rossz idők járnak a magyarra, és a hazának hű fiai

szenvednek legtöbbet; míg ellenben a pártos, áruló családok vagyonhoz, ranghoz, hatalomhoz jutnak idegen, nemzetellenes hatalmak árnyékában.

Mikor a magyar birodalom Hollós Mátyás korában hatalmának fénypontjára jut, a Madách-nemzetség napja is delelőn áll. Ebben a korban oszlik a család két ágra: a keletsényire, mely a 7-ik ivadékból Máriával a Baross-családba olvad, és a sztrégovaira, melynek őse Madách László de Sztregova, a család történetében az, ki legjobban kitűnt hadi érdemei által. 1649-ben ő fogja el Jánosy nevű társával Podjebrád fiát, Viktorint. Mátyás király donatioval jutalmazza, illetőleg sztrégovai birtokában megerősíti. De mikor a magyar birodalom csillaga aláhanyatlik, a török és német kettős hódoltság korában kegyetlen megpróbáltatások korszaka következik el a Madáchokra.

Történetíró még csak megközelítő képet sem festett a rettenetes századokról, mikor a magyar birodalom már csak egyes vonagló részeiben küzdi léteért szünet nélküli harczeit. Hiszen más népeket is üldözött már balsors; de nemzetet így ízekre törve, és minden ízében mégis ki nem fogyó őserőt rejtegetve, a történelem még nem látott. Kelet és Nyugat, ozmán hatalom és kereszténység ebben az időben csak azért látszanak egymás ellen törni, és ellentétükkel a világot lángbaborítani, hogy egy közbeékelt birodalmat rombadöntsének s egy nagy hivatású nemzetet a föld színéről kiirtsanak. Nem elég, hogy nyíltan életére törnek, de szinte nagyobb baj még, hogy nyugati konoksággal és keleti fűfanggal egyaránt tönkre pártfogolják. És hagyják, hogy külellenségek szaggatják széjjel a nemzetet, de a gyógyíthatlan sebet maga a nemzet ejti saját testén azzal a mélységes benső meghasonlással, mely egyrészt a felekezeti szétszakadásban, másrészt a nagy urak önzéséből eredő féktelen pártoskodásban nyilvánul, véget nem érő változatokban. Nyugat és Kelet egymás iránti féltékenységükkel ingerlik egymást folytonos hatalmi terjeszkedésre. A németek hatalmi vágya tüzei föl és uszítja ránk, növekedő mértékben, a török veszedelmet s viszont török terjeszkedés zudítja ránk Nyugat nagy hatalmát, mely érezvén, hogy gyökeres térfoglalásának legnagyobb akadálya nemzeti egyediségünkben rejlik, ép ez egyediség ellen kezdi meg évszázadokon végig húzódó rendszeres harcát; közbül a halálra szorongatott nemzeti önérzet, egyre elmélyedve és fokozott öntudatra emelkedve, mind csodálatosabb erőfeszítéssel vívja nagyszerű tusáit; nyomában azonban ott ólálkodik a nemzeti kishitűség és a kapaszkodó családok megvásárolhatósága, ami reménytelenné tesz minden hazafias föllángolást. Amit nem végez el a bitó s a vérpad, elvégzi annál biztosabban az elmék meghasonlottsága, mely a hitszakadásban nyeri beláthatatlan időkre szóló, másíthatlan kifejezését.

És mert minden íze, tagja a nemzetnek a maga módja szerint veszi ki részét a fejetlen küzdelemből: a vidékek különfélesége szerint más-más képet ölt az általános nemzeti szenvedés, s az időszakos föl-föltámadás. Itt, nemes Nógrád vármegyében, melynek czimerében nem hiába szerepel a vasas vitéz kivont karddal, a hegytetők regényes várromjai hirdetik a késő utódoknak a nemzeti széttagoeltság nagy történeti bánatát. Itt garázdálkodtak Giskra husszita martalócjai, innen üzik, verik ki egymást császári, török és fölkelő magyar seregek szünettelen véres hullámozásban. Fülek, Nógrád, Szécsény, Gyarmat várromjai, kik külön-külön a nemzet történetét élték át, vajh milyen tanulságot olvassunk le omladékaikról! Talán azt, hogy bármit mielt legyen a magyar vitézség, csak idegen hatalom útját egyengette e földön, s csak azt, mire mindig tört, a nemzet ősi egységét, nem vívhatja vissza soha többé?!

A Mátyás király korában virágzott Madách Lászlónak harmadik ivadékbéli utódja, Madách Péter, már török fogságba kerül. Előbb, 1552-ben, a török már lerombolta volt a Madáchok sztrégovai várkastélyát. Madách Péter 1585-ben szabadul ki a török fogságból és Erdélyen át koldulva tér haza szülőföldjére. 1597-ben azonban már újból mint gyalog kapitány vesz részt a török elleni hadjáratban. Nővére, Madách Krisztina, ki Rimay Györgyhez ment férjhez, anyja Rimay Jánosnak, a költőnek. Rimay János volt az, ki sógorát, Madách Pétert az evangélikus hitre térítette.

Madách Péter fia, Gáspár, 1637-ben Nógrád-megye alispánja, orvosi író, ki »De asparagi virtute«-ről értekezik és Matheolus orvosi munkáját magyarra fordítja. Gáspár fia, János, 1666-ban szintén Nógrád vármegye alispánja, törvénytudó. Ő tőle származik az 1659-iki 45-ik törvényczikk.

Még nagyobb szerepet visznek a Madáchok Thököly fölkelése idejében, mint a Bocskay korában. Az előbb említett Jánosnak fia, ugyancsak János, 1676-ban Fülek mellett megsebesül; 1682-ben mint Korpona kapitánya szerepel, 1694-ben pedig a honti fölkelők vezére Buda ostrománál. Törvénytudó, ki az 1681-diki 25. és 26. törvényczikkek megalkotásában részt vett. De nála még jóval kiválóbb törzsökös kurucz alak testvére: nagyszakállu Madách Péter uram, Thököly generálisa, ki 1682-ben elfoglalja Kassát. Ő benne emelkedik legmagasabbra a Madách nemzetség kurucz dicsősége.

A Madáchok jó és rossz napokban mindig hiven oda állottak, a hová őket a nemzeti becsület szava intette. Hivei III. Endre királynak, s az utolsó Árpádot védik a pártos olygarchia támadásai ellen. A nemzeti széttagoztság szomorú századaiban mind önfeláldozó hivei a veszendő magyar ügynek. Csatatűzben és békés munkával, törvényhozásban s a tudomány művelésével, a mennyire a zivataros idők követelik és engedik, a nemzeti megmaradásnak és a nemzeti szellem haladásának tántoríthatlan bajnokai. Nem pártoskodó, kapaszkodó, hitet és pártállást csere-berelő honfiak, s talán ez okból nem kerülnek az országnagyok legelső sorába. Önző családi politika nélkül mindvégig igaz lélekkel szolgálva hazájukat, azon becsületes történeti nemzetségek közé tartoznak, kiknek köszönhetjük, hogy a magyar nemzet még él.

E vitéz, de egyuttal munkás, harcias, de egyben műzsakedvelő, áldozatra kész, de egyben gazdálkodni tudó nemzetség sarja Madách Imre, bölcselmi költő. Hat századnak történelmi hagyományai élnek családjában; ő maga újabb történetünk legdicsőbb korát éli át. Szemlélődő nagy elméjének így már a családi hagyomány s a saját életküzdeme ad történeti irányzatot. Merész gondolkozása hogy ne emelkedett volna egyéni élményekből, családi emlékekből a nemzet történetén át világtörténeti magaslatra és azon túl a végső kérdésekhez, melyek az emberi szívet és elmét minden időkben foglalkoztatják! Nem csak a saját nemzetsége, de általában a magyar nemesség dicsőül meg Madách Imrének minden osztály-korlátot áttörő bölcselmi szellemében. Költőink közt ő mutatja az utat, hogyan emelkedik az igaz hazafias érzés az egész emberiség örök érdekeinek szolgálatába.

4.

Ifjú évek.

A Madáchok kastélya 1834-ben mély gyászba borul: temetik a ház urát, idősb Madách Imre, császári és királyi kamarást. Özvegy Madáchné: Majthényi Anna magára marad két serdülő leányával és három fiával, akik közül a legidősb, Imre tizenegy éves, a legfiatalabb, Pali, alig négy-öt esztendő. Fájdalmát szívébe zárva az özvegy anya, ezentúl minden törekvését abban összpontosítja, hogy a ház ne érezze meg a férfikormány hiányát, s gyermekei ne ébredhessenek árvaságuk keserves tudatára. Azelőtt is ő volt a ház lelke, a gyermekek nevelésének vezetője, de ezentúl Sztregova egészen asszonyi védnökség alá jut. A ház azonban ennek semmi kárát nem vallja, a gazdálkodásban a zavarnak semmi jelei nem mutatkoznak, s a gyermekek nevelése semmiben sem sínyli meg az apa halálát. Imrén, az ő »Émiké«-jén, az anya könnyen érthető előszeretettel csüng. Anya és fiú között valami ritka gyöngéd viszony fejlődik, mely a legnagyobb kihatással volt a költő egész életére. Az apai erélyesség néha a lázadás hajlamát kelti éppen a jelesebb fiukban; Madáchné gyöngéd anyai fensőbbisége

azonban csak vonzalmat és hódolatot gerjesztett gyermekeiben. A szelidítő, mérséklő hatást, a melyet nemes asszonyok gyakorolnak körükben, igen szembetűnően látni az ifjává serdülő Madách Imrén. Az a tartózkodás vagy mondjuk szenteség bizonyos árnyéklata, amely a komoly fiút oly szeretetreméltóvá tette, kétségtelenül a jótékony anyai befolyásra vezetendő vissza. A nőtisztelet, a mely Madách Imre költői egyéniségére oly rendkívül jellemző és nemcsak életének, hanem minden alkotásainak egyik főmotivuma: első sorban bizonyára az anyához való viszonyból magyarázandó. A magyar irodalomnak nincs egyetlen alakja, kit a férfinak a nőhöz való viszonya oly mélyen megragadt, s ki e tárgyon egész életén át oly tartósan szemlélődött volna, mint Madách Imre. Tanúság erre a költő minden drámája, és hogy csak a két legjellemzőbbet említsem: »A férfi és nő«, című, a melyet alig húsz éves korában írt, s amely a nemek viszonyának kérdését minden mélységeiben fölkaparja s »Az ember tragédiája«, a hol Éva végig kíséri Ádámot az egész világtörténeten keresztül és a hol a költő a nemek viszonyát a legkülönbözőbb társadalmi fejlemények között minden oldalról megvilágítani törekszik. De hiszen akadémiai székfoglalójában (1864-ben) is a nőről értekezik ily címen: A nőről, különösen aesthetikai szempontból. Több és érdekesebb anyagot a nőkérdés fejtegetésére aligha szolgáltatott magyar költő, mint a nőtiszteletben nevelkedett Madách Imre.

De nemcsak az ifju tisztaság költői zománcát köszönheti Madách Imre az anyai befolyásnak, hanem férfias önállóságának kifejlésére is igen kedvező hatást gyakorolt az anyának szelid fensőbbsege. Egy neme a legszebb lovagias érzésnek az, mi a fiút anyjához fűzi. A komoly fiu korán megérzi, hogy az anya támaszává kell válnia, s ez érzés nemcsak buzdítólag hat becsvágyára, de megérleli gondolkozása önállóságát és ami fődolog, kifejleszti benne azt a felelősségérzetet, a mely minden emberi kiválóságnak egyedül szilárd alapja. A cziczoma nélküli levelek, a melyeket Madách Imre Pestről felső gymnazista és jogász korában intéz anyjához, megragadó világításba helyezik a fölöttébb szerencsés körülményeket, a melyek között az ifju fölnevelkedett.

Madáchné anyai túlbuzgósága talán csak abban nyilatkozik meg, hogy drága Emikéjét nagyon is korán fogja tanulásra. Nyugtalanító erőmutatvány az, hogy Imre alig hat éves korában kifogástalan gyermek-szépírással készült francia felköszöntő sorokkal örvendezteti meg édes atyját. Kétségtelenné válik ily módon, hogy a gyermek már négy-öt éves korában tanult meg nem csak anyanyelvén, de egyszersmind franciául olvasni és írni is. A sztrégovai kastély egyre jobban tanműhelylyé látszik átalakulni, mert megjegyzendő, hogy a fiuk otthon végzik magánuton a gymnáziaális osztályokat is. A tanulásra külön terem van kijelölve, a nagy ebédlő szomszédságában. Madách Imre egy sajátkezűleg készített pompás tollrajzában, amelyről alább még szó lesz, örökíti meg e tanórákat. E rajzon látható az asztal élén ülő tanítónak, vagyis úgynevezett »hófmester«-nek, Kovács József uramnak igen jellemzetes alakja is. Hosszú arcz, nyulánk testhez simuló hosszú kabát, a szájszegletben tartott hosszúszáru pipa oly élénken élénk állítják a derék mestert, hogy alakja akaratlanul emlékezetünkbe vésődik. A család pártfogása folytán Kovács József később a Tisza-szabályozásnál nyert hivatalos alkalmazást. Elődje a hófmesterségben egy Ostermann nevű evangélikus pap volt, ki idősb Madách Imre kamarás közbenjárásával lelkészi állást kap Lam-on, Nógrádmegyében. A családi levelek közt találtam egy latin levelet, amelyet egy Ostermann-fiú, kétségtelenül ennek a lelkésznek fia, intéz Imréhez. Úgy látszik, hogy a diákok ilyen latin levelekben fitogtatták egymással szemben imént szerzett jártasságukat a declinációban és a conjugációban.

Nagy hévvel folyt a tanulás Sztrégován és volt itt keletje mindenféle műkedvelésnek és tudományágnak. A fiúk önképző buzgalmának tanujele, hogy játékból hetilapot csinálnak, amelybe Imre és Pali írnak cikkecskéket.

Ennek a kis hetilapnak, a *Literaturai Kevercs*-nek csak egyetlen száma maradt reánk. Első rövidke cikkében az akkor 8-9 éves Pali (Ligeti álnéven, a körvonalnak hét egyenlő részre

való osztásával foglalkozik, még pedig oly megható gyermekdedséggel, a mely a matematikust jóízű mosolyra indítja. A következő cikkben Sólyom, már tudniillik Madách Imre, a Ptolemaeusi világrendszerről kapcsolatban a napok nevének eredetéről értekezik. A kis csillagász a következő cikkben, amely A trias és tetras-ról szól, már metaphysikai hajlamait árulja el, a hármas számnak régi titokelvű jelentőségét s rokon szellemű tárgyakat fejtegetvén. A cikket azzal nyitja meg, hogy az ujkor jelleme a világosság, míg az őskoré a titok és homályelvűség (mysticismus). Sólyom barátunk, mint látni, már szárnypróbákat tesz a világtörténelem korszakairól való szemlélődésben. Versnek, elbeszélésnek, vagy másnemű szépirodalmi kísérletnek semmi nyoma a Literatúrai Kevercsben; a költészetet benne csakis a lap homlokára irt, Berzsenyiből idézett jelmondat képviseli:

Ész az Isten, mely minket vezet,
Melynek hatalmán minden meghajol.

Bizony aligha van a magyar szépirodalomnak alakja, a ki tizenöt éves korában ily jelmondatot választott volna magának. A jó Bérczyt kissé nyugtalanítja a »spekulatív« irány, a mely a Literatúrai Kevercsben megnyilatkozik. Nem érti az Ész-istenség költészetét, sem nem azt a természeti szemlélődő hajlamot, amely a Madáchoknak, úgy látszik, öröklött tulajdona. A költő egyik őse, Madách Gáspár (1637 körül) orvosi író volt, s fönmaradt egy Newtont dicsőítő vers, a melyet a költő atyja sajátkezűleg jegyzett egy csillagászti földrajzot tárgyaló könyvébe. És mennyire összhangzó e családi jellemvonással, hogy Madách Imre Keplert, a csillagászt teszi főművének központi alakjává. Nem hagyhatom szó nélkül azt sem, hogy a költő fia: Aladár, igen mély természetismerő, kit természettudományos hajlama vitt a spiritualista tanok útjára.

Madách Imre az akkori gimnázium hat osztályát végezi magánuton Szegedén. A vizsgálatokat évenként vagy félevenként a váci piaristáknál teszi le. Bizonyítványai nem tartalmazzak más osztályzatot, mint »eminens«-t. Az első grammatikát (I. gimnáziumi osztályt) az 1829-30. tanévben végzi 8 éves korában, a második és harmadik grammatikát pedig a közvetlenül következő tanévekben, 9, illetve 10 éves korában. Az 1832-33. tanévben azonban nem tesz vizsgálatot és szinte szerencsének látjuk, hogy egy évet veszít, mert különben már 14 éves korban jogász lehetne és 17 éves korban akár ügyvédi oklevelet is szerezhetne. Valószínűleg a szülők is belátták, hogy kár a tanulmányokat ennyire siettetni és hogy a szellemi erő megfeszítése káros visszahatással lehet a testi egészségre. Meglehet, hogy Imre betegeskedése, vagy valami válság a hófmesteri hivatalban, avagy végre az apának betegesége is hátráltatta a tanulmányokat, elég az hozzá, hogy Imre a negyedik grammatikát csak az 1833-34. tanévben végzi 12 éves korában. Ez évben sújtja le a családot az apa halála. A 4-ik osztály bizonyítványát, amelyben Madách Imre anyja már mint özvegy szerepel, egész terjedelmében ide iktatom:

Testimonium scholasticum.

Nomen et Cognomen Aetas, Religio: Emericus Madách Annorum 12. Rom. Cath.

Gens seu Natio Locus natalis et Comitatus: Hungarus, Stregova, Com. Neogr.

Pater vel Tutor, Curator, ejusque Conditio et Habitatio. Mater Vidua Emerici Madách natu Anna Majthényi ibidem.

Annus et Schola, quam frequentavit: Anno 1833/34 in obiectis 4-tae Grammaticae Scholae privatim est institutus.

Classis: In doctrina Religionis: E Semestris 1-i Obiectis Eminens. E Semestris 2-i Obiectis Eminens.

Classis: In Literis et Scientiis: E Semestris 1-i Obiectis Eminens. E Semestris 2-i Obiectis Eminens.

Classis: In Studio Linguae Hungaricae: E Semestris 1-i Obiectis Eminens. E Semestris 2-i Obiectis Eminens.

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi Anno 1834 Mensis 8-bris die 9-a.

Leopoldus Nagy
Director Localis Gymnasii.

Franciscus Xav.
Koczányi S. P.
Prof. 4-al Gramm.
et Catecheta.

Az első és a második humanitást (az V. és VI. osztályt) is még otthon végzi Madách Imre az 1835/36. és 1836/37. tanévekben 13-14 éves korában, de a filozofiára már Pestre kerül és itt ifjúságának újabb korszaka kezdődik.

5.

Pesten.

A Pesten töltött három esztendő új szakot jelez Madách Imre fiatal éveinek történetében. Itt serdül ő igazán ifjúvá, és itt érlelődnek meg igen szerencsés körülmények között lényének erkölcsi alapvonásai. A mai világvárosias Budapesten tanuló ifjú élete semmikép sem alakulhatna oly eredeti patriarkális módon s erkölcsi szempontból oly előnyösen, mint a mi Imrénké. Itt van Pesten és mégis, mintha a sztregovai kastély légköre övezné; önállósága érvényre juthat és mégis jobban óva-gondozva még a szülei házában sem lehetne. Az özvegy anya valósággal kis Fiók-Sztregovát alapít gyermekei számára Pesten. Itt vannak a Madách-fiúk mind: Imre, Károly, Pali; anyjuk külön szállást fogad nekik a Széna-téren (most Kálvin-tér), az akkori Szakal-féle (most már jelentékenyen átalakított Német Samu-féle) 1. számú házában; melléjük rendeli a hófmestert, szakácsnét, szolgát; szóval egész kis háztartást rendez be számukra, amely legszorosabb kapcsolatban marad az otthonnal, mint valami kis gyarmattelep az őt kibocsátó anyaországgal.

Az »alkalmatosságok« sűrűn járnak Sztregova és Pest között és hozzák hazulról a sok mindenféle jót az éleskamra számára. Nagy az öröm ilyenkor a kis Madách-telepen, de természetesen még nagyobb, ha maga a mama érkezik, a mi különösen kezdetben, minden két-három hónapban is megesik. Egyébként pedig állandó levelezés tartja fenn a szellemi kapcsolatot Pest és Sztregova között. Imre ugyan éppenséggel nem szenvedélyes levélíró; maga írja a Mari nővéréhez intézett soraiban: »mert levelezés és csokoládé ellen különös antipathiám vagyok«; de azért anyjához intézett leveleiben éppen azt találja meg az életíró, amit leginkább tudni kíván. Nincsen bennök semmi fölösleges szóáradat vagy éretlen gyermekes érzélgés, az ifjonti hazudozásoknak meg egyáltalán semminemű nyoma. A becsületes és ildomos tudósítások igen szép világításba helyezik a serdülő ifjúnak kifogástalan, lovagias jellemét. Levelein a hálás fiú hangja vonul végig, aki érzékeny a szülei jótétemények iránt, s akinek lelkére szinte nyomasztólag hat az anyának nagy áldozatkészsége és mindenre kiterjedő szerető gondja.

Néha természetesen elmosolyodunk a kis Madách-gyarmat ügyes-bajos dolgai fölött. Így különösen kezdetben nem akar a fiók-háztartás gépezete egyszerre kifogástalanul működni: »Amit legjobbnak véltél - írja Imre édes anyjának - legrosszabb. Mert a gazdasszony ládájá-

ban egy nagy darab szalonna és két darab nádméz találtatott. Tizenegy óráig éjjel kimarad« stb. (1837. október 15.) Ily keserves panaszai vannak a tizennégyéves kis házigazdának. De az olvasó lelkének megnyugtatóására hozzátesszem, hogy decemberben már új és becsületes gazdasszony foglalja el az előbbinek helyét, igaz, hogy ennek főztjével Imre nincs egészen megelégedve. Egyéb bajok is fordulnak elő a kis háztartásban, így például téli időben egyízben megtörténik, hogy a hazulról küldött pulykák közül kettő az úton megfagy, és hogy a sajt kissé savanyú ízű lett. - Egy levélben Imre azt találja írni, hogy: »A napirenden minden van, a spajzban semmi sincs.« Nyilvánvaló, hogy ez amolyan költői antithesis, aminőben Madách Imre szelleme már korán gyönyörét leli. De a mama igen komolyan veszi a költői szöveget, s a sorok közt érezhető nehezteléssel kérdezi, hogy ez miként lehetséges, holott ő mindenről bőven gondoskodik. Imre aztán következő levelében kénytelen költőileg nagyzó kifejezését helyre magyarázva, édesanyjának elégtételt szolgáltatni. A szavait helyreigazító kis diplomata kifejti, miszerint igenis jól tudja, hogy édesanyja érdemük fölött is gondoskodik gyermekeiről; az pedig, hogy az éleskamrában semmi sincs, csak olyanfélére értendő, mint például sonka, kolbász, füstölt hús stb., de semmikép sem vonatkozhatik más egyebekre; távol is legyen hát tőle még annak gondolata is, hogy édes anyját bántani akarná, holott az mindenről gondoskodik s minden megvan, ami szükséges, sőt ennél több is s ha hiányzik is valami, az csak újfent fogyhatott el, mint például az említett sonka, kolbász stb., de ami soha nem fogyhat el: az édes anyjának szerető gondja, gyermekei fölött őrködő jósága.

A kis gazda kezdetben egészen elteli önállóságának édes büszke érzetével és második levelében (1837. november 15.) oly kedves komolysággal, ifjonti fontoskodással számol el minden huszsnak s krajczárnak hova fordításáról, hogy szinte szavát hallani véljük: »Hazulról hoztam egy huszast, vettem pecsétviaszt és papirost rajta. Te édes jó Mamám! adtál gyümölcsre egy huszast, elment egy subscriptióra, a melyet az egész iskola aláírt - s így én is - egy professor képére. - Két ezüst forintot attál édes mamám októberre, ebből vettem 3 forint 20 krajczáron egy sipkát, mert a kalapom elszakadt, sipkám igen csunya volt. - Egy huszast egy megrabolt Logikusnak, szinte kénytelenségből s sajnálkozásból. Egy pecsétnyomót 2 forint 30 krajczáron. - Egy lorgnettet, mert e nélkül a matezisben előforduló számokat oly messzire meg nem látom: 10 forint.« (Madách Imre kora ifjúságától rövidlato volt.) - Végül, hogy számadását a teljes őszinteség koronájával megkoronázza, kénytelen-kelletlen beismeri, miszerint két ezüst forintot jóformán az ablakon dobott ki; hozzá is teszi a kis filosofus; »mert mindennek meg kell fizetni az árát, még megtanuljuk.«

A kis telep ügyei simán, fennakadás nélkül folynak. Csak egy ízben fejlik ki valamelyes érzékeny mozzanat anya és fiú között, amely annál érdekesebb, mert egész határozottsággal megjelöli Imre ifjúvá serdülésének időpontját. Januárban (1838) azt írja az anya fiának, hogy este ki ne járjon, mire Imre azt válaszolja, hogy e kívánságnak azért nem tehet eleget, mert minden nap 6 óra után jár haza egy tanárjától. Februárban az anya Pestre jő és itt valami elégedetlenségnek ad kifejezést Imre iskolai iparkodásával szemben. Erre ugyan a legkisebb ok sem forgott fenn, de az anyai politika jónak látja egy kis túlszigorhoz folyamodni: óvni kell a fiút a rossz társaságtól s a nagy város egyéb veszedelmeitől, még akkor is, ha ez óvára érezhető szükség nem mutatkozik. Visszatérve Sztregovára az anya, hírvivőktől mondat is egyet-mást magának Imréről, a mi természetesen nem annyira valóság, mint inkább okos anyai gyanúsítás. Hogy Imre így-úgy nem jár pontosan haza, így-úgy elhanyagolja kötelességeit, stb. stb. Erre aztán az önértékében sértődött ifjú egész keserve kifakad:

»Én egész életemet - írja Imre - egy szent célra áldozám, a legszentebbre, melyet csak ember elérni vágyhat, s ez volt: azon anyai fáradozások, aggodások s gondviselésnek bármi kis részét leróhatni, s ha ezernyi kellemetlenségnek kitéve magam, vagy ezernyi örömtől elvonulva kérdezem magam: mi ezért a díj, szívembe egy szózat emelkedett, amely súgta: anyád megelégedése... Óh! mi fájdalmas ezen öntudattal a te bizalmatlan-

ságodat éreznem... s ha még az mondatik, hogy kóbor vagyok, hogy honn sohasem vagyok! 8-tól 11-ig az iskolába lévén, délután ismét 2-től 4-ig s haza jövök mestereimnek is eleget tenni s ha este nem látok már dolgozni, akkor is tilos nékem barátim körébe mulatni néhány perczet« ... Ám legyen, mondja egészen elérzékenyülve: »sohsem megyek hazulról el ezentúl, mint ahová kell, hadd essen életem mentül hamarabb áldozatul, megmenekedve a földi szenvedésektől. Mutatja úgy is mellem s egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya - de legyen az bármi rövid is, neked szenteli holtig szerető fiad, Imre.«

A fiú ekkor már beteg. Fájdalmas szavai mélyen megdöbbentették anyját, akinek szemefénye, büszkesége volt a nagyratörő, lovagias fiú. Nem is hall ezentúl sarkaló vagy szemrehányó szavakat édesanyjától; ez a levél egyszermindenkorra átalakítja anya s fiú viszonyát. De azért nem kell hinni, hogy Imre szabadsága itt Pesten túlságosan meg volt nyirbálva. Inkább csak sérti őt az anyai bizalmatlanság és röstelli maga s társai előtt kiskorú állapotát. Egyébként azonban szabadság dolgában éppen most van legkevesebb oka a panaszra és betegeskedésre inkább a kora gyermekségtől évek során át tartó túlgondos szellemi nevelés utókövetkezménye. Az a sok-sok eminens, miket a fiú hat gimnázialis osztályon át a vizsgálatokról diadalmasan haza hozott, most boszulják meg magukat szervezetén. Gyöngy élet ez a pesti élet, csak az a baj, hogy a fiút már kora gyermekségében nagyon erősen tanulásra fogták. Imre komolyan megbetegszik, úgy, hogy az 1837/38. tanév végén vizsgálatot nem tehet.

De ha a legnagyobb mértékben is kárhozzátjuk a túlon-túl korai iskoláztatás rendszerét, egy tekintetben csak magasztalással adózhatunk azon nevelésnek, amelynek legfőbb jellemvonása az egyetemes kiképzésre való törekvés. Ha később költői műveiben az egész embert, sőt az egész emberi nemet látjuk megjeleníteni, akkor ez irányzatot némi részben annak a nevelésnek kell tulajdonítanunk, amely már az ifjúban az egész embert törekedett kifejtetni. Lovaglás, tánc, zene, rajz, festészet egyaránt jelentős szerepet játszanak neveltetésének rendszerében; mi több, a Madách-fiúk mindenike az akkori főúri divatot követve, kézműves mesterséget is tanult. A francia forradalom idején kivándorlott nemesség, a mely az életfentartás keserű kényszerének nyomása alatt mindenféle mesterségre volt utalva, hozta divatba, hogy főúri családok sarjai, minden eshetőségre számítva, valamely kézműves ágat is elsajátítottak. Imre az esztergályosságot tanulta meg. »Mindig keresünk még esztergályost - írja egyik levelében - de még nem találtunk, mind igen drágák. És a szerszámok is 125 forintra jönnek.« 1838. decemberben már megvan az esztergagép, s a rá következő júniusban már sajátkezűleg készített borstartóval kedveskedik édes anyjának. Meglehető ügyességgel gyártotta a csavarokat, szelenczéket, skatulyákat, tojástartókat, miket aztán pajtások, ismerősök szétkapkodtak. Az ereklyék között, melyeket fia, Aladár őrizget, csak egy darab faragványa maradt meg: első munkája, melyet édes anyjának küldött.

6.

Jogász évek.

Madách egyetemi évei szürke egyhangúságban folytak volna le, ha egy szerencsés körülmény nem kölcsönöz szint, lendületet iskolai élményeinek. Amit az akkor még fejletlen főiskolai tudományos élet sem nyújthatott kellő mértékben, azt Madáchnak a barátság hozta meg, az a serkentő, lelkes ifjúkori barátság, amely őt Lónyay Menyhérthez fűzte. Anyjához intézett leveleiben Madách több tanuló társáról tesz futó említést, de fölmelegedni őt egyikért sem látjuk. Annál nagyobb súlya van a néhány szónak, amelylyel Lónyay Menyhértről megem-

lékezik. Csak úgy odavetőleg, egy közbeszúrt mondatban írja, hogy Menyhértet napról-napra jobban szereti, de aki Madáchot ismeri, tudja, hogy e szűkszavú beszéd mit jelent. A két ifjú egymásra talált: a leendő vezérpolitikus s a fejledező lírai költő egymást pompásan megértették. Az élet ugyan eltemette barátságukat, de mint tanuló ifjak, egyek voltak nagyratörésben és hatalmas önképző buzgóságban.

Lónyay Menyhért az egyetemi ifjak egy kis csoportját gyűjtötte maga köré. A nyolczak társasága volt ez; tagjai a két Lónyay testvér, Menyhért és Albert, a két gróf Andrássy testvér, Manó és Gyula, továbbá br. Balassa Antal, Beniczky Ödön, Boronkay Rudolf és Madách Imre. Később ezekhez csatlakoztak Kazinczy István, Lónyay Ferenc, Jekelfalussy Sándor. Az első nyolcat igen szoros, szívélyes barátság kötötte össze, jóformán mindig együtt voltak, Lónyay Menyhért és Madách Imre pedig éppenséggel elválhatatlanok. Ők alkották mintegy a szellemi delejnek két sarkát, amely az egész társaságot összetartotta. Lónyayék az egyetem tözsomszédságában, a Palikucsevény-féle házban laktak, itt gyűltek össze előadásra menet előtt és után, s az utcán is csak együtt voltak láthatók, gyakran mind a nyolcan egy sorjában, de mindenesetre egy csapatban sétálva az akkor meglehetősen csendes, szinte néptelen pesti utcákon. Lelkesebb, az irodalom s közélet iránt mélyebben érdeklődő ifjú tábor az Alma mater aligha látott.

Az érdekes társaságból ma már alig egy-kettő van életben. Hatvan esztendő nagy idő s a kiknek lelkében még él valamelyes emléke a szóban forgó mozzanatoknak, azok is már aggok, akik elfáradhattak élni és emlékezni. Jobban aligha emlékszik valaki ama nyolcas cimboraságra, mint aki maga is legbensőbb részese élményeiknek, és ez az a ma is délczeg tartásu, ifjú kedélyű Lónyay Albert, volt beregmegyei főispán, főrendiházi tag, a Lónyay család történetirója. Huszonegy, írásba foglalt kérdést intéztem hozzá Madách egyetemi éveire vonatkozólag és a lovagias főúr azzal lepett meg, hogy egy öt ivre terjedő kéziratban felelt rájuk pontról-pontra. Jól esett neki is írásban még egyszer visszagondolni a rég letűnt ifjuság arany-napjaira. Egyik kérdésem így hangzott:

»1839. júniusban Madách Imre egész napot tölt a Lónyayakkal a Zugligetben. Nagyon érdekes volna, ha e nap élményeiről minél több részletet tudhatnék. Miféle játékkal, mulat-sággal szórakoztak?«

E napnak éppen valami különösebb mozzanata nem volt, de Lónyay úr figyelmét a »játék« szó ragadta meg kérdésemben, s a következő érdekes kijelentésre készítette: »A kérdésbe tett játékok nem léteztek, a kártyát, a tekézt nem ismertük, kávéházba be nem léptünk, - vívás, úzás, lovaglás, séták, kirándulások a budai hegyekre: ezek voltak a mi szórakozásaink.«

És amit kedélyes, zamatos élőszóval hozzátett, az ugyancsak kedves világításba helyezte a nyolczaknak ártatlan gyermekéletét. A nő legfőlebb ábrándkép gyanánt élt lelkükben, ha ugyan nem találtak jobb foglalkozást az ábrándozásnál. Erre a nyolczak között talán csak a mi Madáchunknak volt benső hajlandósága. A költőlelkű ifjú szívében akkoriban fogamzik az első szerelmi álom s ugyan ki más lehetne álmának jelenése, mint a jó barát, Lónyay Menyhértnek huga, Etelka?

Ez az ábrándos szerelem hatalmas lökést adott Madách költői kifejlődésének, de egyelőre még nagyobb volt az ösztön, amelyet az ifjak kölcsönösen egymástól nyertek, nemcsak tanulmányaikban, hanem izlést fejlesztő és testedző szórakozásaikban. Kirándulások a budai hegyekre, társaságban való lovaglások, együttes úszógyakorlatok kiragadták Madách Imrét önmagából és életkedvét magasra hangolták. Lóháton igen mutatós alak, igazi nemes gavallérmegjelenés volt; hasonlót mondhatok fiáról, Aladáról is, aki külső megjelenés tekintetében nagyon sokban hasonlít atyjához. Az úzásról leveleiben maga is megemlékezik. 1839. június 17-én írja anyjához, hogy az úzás tanulása kezdetben nem igen jól megy, »mert - teszi hozzá a kis önmegfigyelő - ha víz megy az orromba, feledkezve a láb- és kézbeli actiókról, egészen

elhagyom magam.« Később, midőn már e nevezetes actiók többé el nem maradtak, a nyolcak csapata nem csekély szórakozást lelt az úzás örömeiben. Madách általán sok kézi ügyességre tett szert nemcsak az esztergagépnél, hanem a nemes bajvívásban is, amely utóbbi mesterségben Frideric volt a tanítója.

A rajzra és festészetre a nyolcak közül csak hárman mutattak különösebb hajlamot és rátermettséget: Madách, Lónyay Albert és Beniczky. Madách rajzmestere valami Gschwind volt, akinek módszere teljesen megfelelt nevének, mert rohamléptekkel haladt és pár hét múlva olaj-festményeket készíttetett tanítványával. Első olaj-festményét Madách Lónyay Menyhértnek ajándékozta, aki az emléket falon függve mindvégig hiven őrizte szobájában. A zenei élvezetekben már Lónyay Menyhért volt a csapat vezére s a hangversenyek buzgó, szinte kötelesnek vélt látogatása tőle ragadt át a kis társaság minden tagjára. Madách már otthon tanult zongorázni és Pesten sem hanyagolta el zenei tudományát: egy ízben kér is édes anyjától néhányat az otthon hagyott hangjegyekből. Valami különös zenei képességet ugyan nem tanusított, de azért még későbbi éveiben is nem egyszer látta őt fia, Aladár, a zongorán ábrándozni. Ifjú korában azonban Lónyay Menyhért példaadása egészen belevonta a zenei életbe és özvegy Madáchné igen szívesen támogatta fiát ebben a kedvtelésében hangversenyjegyek ajándékozásával, vagy a zsebpénz megtoldásával. A nagy vigadóteremben működött akkor az úgynevezett zeneegylet (Musikverein); résztvevői néha a százat is fölülmulták. A Nemzeti Kaszinónak termében műkedvelők tartottak 4-es és 5-ös vonós-előadásokat. Tették saját kedvtelésükből, díjazatlanul; hallgatták őket a Kaszinó-tagok s akik ezektől engedélyt nyertek, mert fizetett belépti jegyek nem voltak. Ezeket a heti egyszeri műkedvelő-előadásokat Lónyay-Madáchék sohasem mulasztották el. Általán, ahol jó zene kínálkozott, ott a mi ifjaink mindig találhatók voltak, még pedig csoportosan.

Kalandokat ifjainktól ne várjunk. A lelki tisztaság levegőjét szívják, emeli őket a harminczas és negyvenes évek lelkes közéletének üde áramlata, ragadja őket nemes becsvágyuk, amely a kölcsönös surlódásban az egyéni tehetségek sokoldalú kifejlődését eredményezi. Oly tiszták, mint többi műélvezeteik, voltak színházi gyönyöreik is, amelyekből ha nem is túlságos bőven, de kivették megfelelő részüket. A főosztönzés ez irányban Madách Imrétől indul ki, mert az ifjú nagyon vonzódik a színpad világához és már tizenhat-éves korában drámairónak álmodja magát. A Nemzeti Színház akkor éli csecsemő-éveit; megnyílása és Madáchék Pestre jövelele egyazon évre (1837.) esik. A színházlátogatásról Lónyay Albert úr a következő jellemző sorokat írja: »Majdnem mindnyájunk szülői tartottak páholyt: mi az akkori szokás szerint a földszinten jelentünk meg, úgy mint álló, vagy tekintve az ürességet, sétáló nézők. A páholyközönségnek egy része ismerősünk volt, a földszintiekkel beszélgettünk, az emeletiekhez látogatásokat tettünk. Főlemlítem még, hogy a zártszékeknek alig pár sora volt kibérelve, a hátsóbbak közös padok voltak, s az első fölvonás után a zártak közül is többet fölnyitottak, úgy, hogy azokat bárki is használhatta.«

De e szerény külsőségek közepett egy nagyszabásu eszményi lendületű színművészet szólt a mi ifjaink és főleg Madách Imre lelkéhez. Kár, hogy nem birunk tőle semmi följegyzéseket azon benyomásokról, amelyeket benne Egressy, Lendvay, Megyeri, Szentpéteri, Kántorné, Lendvayné, Déryné, Laborfalvi Róza s a régi gárda többi tagjainak színjátéka keltett. Bár színházlátogatásairól említést tesz édes anyjához irt levelében, mégis részletekre nem terjed ki, mert a tiszta erkölcsökre nagyon is féltékeny anya némi nyugtalansággal kíséri fiának színházi kedvteléseit. E nyugtalanságának az anya levélben kifejezést is ad, mire Imre így válaszol: mindig átláttam én annak nem legjobb hatását a Károly s Pali korabeli elmékre, kivételes eset volt tehát, hogy én ne elleneztem volna a menést, vagy azt éppen kértem volna. Én, ámbár érzem írói pályámra ennek jó befolyását (mert oly verseket írok, hogy erővel az Athenaeumban ki akará tétetni Lónyay és Spetykó, sőt szindarabot is, úgy, hogy Földváry biztatott, játszassam el azt), de oly távol legyen, hogy neked költséget szerezve, menjek, hogy

ha szenvedélyeim legnagyobbika volna is, arról kedvéért lemondanék. Le tudok én mondani mindenről. - Különben is ráérek még. - S tudod, ha látom, hogy testvéreimnek valamiben nem jó részesülni, magam sem részesülök szívesen! Egy célom csak nekem, szereteted megtartanom és megelégedésed megszereznem.«

Ez a gyengéd, komoly, okos hang, ez egészen Madáché. Mily finoman adja értésére édes anyjának, hogy ugyan tenne már különbséget a korok között, mert ami Károlynak és Palinak még meg nem felelő, az az ő haladására csak jótékony hatással van. Igazán, nem egyszer a legszebb formában s a legtökéletesebb fiúi tisztelet határai között oktatja édes anyját. És mint soha, úgy most sem követelődzik vele szemben, sőt mint látni, kész a lemondásra, a miben különben egy kis kópéság is rejlik, mert jól tudja, hogy ezzel hat legkönnyebben az őt imádó anyára, ki nem tudná elviselni, hogy Emikéje valamit fájdalmasan nélkülözzön. De legjellemzőbb Madáchra nézve, hogy eladdig az anyjához irt leveleiben még csak említést sem tett verses és drámai kísérleteiről. Nincs rá eset egész élete folyamán, hogy ő saját lényének jelentőségét előtérbe tolná akár idegenekkel vagy barátokkal, akár testvérekkel vagy édes anyjával szemben. Valami fölséges nagyuri szerénység tünteti ki már a 16 éves ifjút minden tettében és szavában. Most is csak kényszerűségből hozakodik elő költői kísérleteivel, - és ezt is csak inter parenthesin teszi - hogy megokolja színházba járásának előnyös voltát. Aki leveleit olvassa, pedig nagyon hanyag helyesírással s mondat-fűzéssel vannak írva s minden érzelgős vagy szónoki sallangot nélkülöznek, lehetetlen, hogy meg ne szeresse ezt a tizenhat éves, tökéletes lovagot. Minden szava figyelem édes anyja iránt. Mikor magáról beszél, akkor is első sorban azt tudatja édes anyjával, amit ez tudni kíván, nem pedig azt, amit neki elmondani jól esnék. A pesti közéletből és száz magánéleti apróságból mindig azt választja ki, ami édes anyját és nővéreit érdekli. Ha mulatság vagy bál van a láthatáron, úgy jelzi, mintha ő maga lelkesednék az effélékéért. Szeretik is nővérei, s szereti mindenki, a ki közelébe jut. Nagyszerű igénytelensége a delejnek vonzó erejével hat tanulótársaira. Ime, hogy nógatja őt Lónyay verseinek kiadására, Földváry Mihály, aki szintén tanulótársa volt, drámájának bemutatására. És ilyen marad ő egész életén keresztül. Olykor, ha valaki közelébe jut, nem érti, miért vesztegel ez a nagy ember a magánélet homályában s ellenállhatatlanul indítatva érzi magát őt előre vinni. Így viszi őt Lónyay Menyhért, viszi később Szontágh Pál és viszi végül Arany János. Soha író oly kifogástalanul nem várta és érdemelte ki dicsőségét, mint Madách Imre. Ki az közülünk, akiről a történelem hasonlót fog följegyezhetni?

A drámáról, amelyet Madách Imre 16 éves korában irt, többé misem tudható; az egyetlen, aki fölvilágosítással szolgálhatott volna, Földváry Mihály, Pestmegye volt jeles alispánja, nincs többé az élők között. A darabra méltán kíváncsiak lehetünk, mert utóbb talán kisélné, hogy az Ádám-, Éva-probléma már akkor foglalkoztatta szerelmes szívű bölcselőnket. Ami lírai verseit illeti, azokról kellő fogalmat nyújtanak a Lantvirágok, amelyek az Athenaeum iskolájának hangján szólnak. Előkerülhetnek azonban eddig még ismeretlen versek a Lónyayak levéltárából. A mi nyolczas cimboraságunk ugyanis egy kis írott heti lapot szerkesztett közös erővel. Címe: Mixtura, mottója: »Wo allerhand curiosa, in versen und in prosa.« Irt abba a nyolcak mindenike, még pedig sajátkezüleg. Madách Imre volt a kis hetilap lírai költője, Lónyay Menyhért pedig közügyirója. Boronkay aphorismákat szolgáltatott, amelyeket ujjakkal kiegészítve, később Damilianus álnéven ki is adott. Az Andrássy fivérek, Manó és Gyula sem maradtak hátra; fájdalom, munkásságukra Lónyay Albert úr többé nem emlékszik. A kis hetilap után hasztalan kutatott, pedig nagyon érdekelte, mert úgy sejti, hogy az a jövőnek volt előlegező kis tükre. Bizony vonzó kép volna e kis tükörben Madách Imre, Lónyay Menyhért és Andrássy Gyula szellemét ifjúkori baráti ölelkezésben szemlélhetni.

A pezsgő szellemi élet, amely a nyolczak társaságát összekapcsolta, bizonyos kihatással volt a többi egyetemi ifjakra is, bárha Lónyay-Madáchék ily kihatást soha sem kerestek. De egyben-másban önkéntelenül példa-adókká lettek. Így például, amidőn a közkedveltségnek örvendő

nagy hungárista: Horváth István, magyar nyelven tartandó előadást hirdetett az oklevéltanból, a nyolczak rögtön elhatározták, hogy az előadásokat rendesen látogatni fogják. A szép példa hatott és a nagy tudós külön előadását seregesen látogatták az egyetemi ifjak. Megjegyzem, hogy előadások önkényes mulasztását akkor hírből sem ismerték, az olyan egyetemkerülés, amilyen ma napirenden van, teljesen ismeretlen fogalom volt. És mint Horváth István óráival, úgy cselekedtek ifjaink dr. Schedel Ferenczczel is, már tudniillik a magyar irodalomtörténet megalkotójával, Toldi Ferenczczel, aki akkoriban az orvosi egyetemen magyar nyelvű előadást hirdetett az egészségtanból (diaetika.) Az egyetemi előadások általában latin nyelven folytak és mikor a falirat tudatta, hogy ime Schedel magyar előadásokat tart, Lónyay-Madáchék voltak az első beiratkozók. De aztán becsületesen le is rakták vizsgáikat az egészségtanból és Lónyay Albert úr a maga bizonyítványát, amelyhez hasonló Madách Imre is kapott, ma is őrzi kegyelelesen.

A bölcséleti évfolyam tanárai között, igazi kitűnőség csak Horváth István: a magyar történelmet adja elő magyar nyelven s az ifjak nemcsak szédítő tudományosságáért, hanem tűzlelkű magyarságáért is különösen tisztelik. Nem léphet a terembe s nem távozhatik, hogy dörgő éljenzés föl ne harsogjon. A tisztességes középszert képviselik Wolfsbein József, a mathesis és Verner József, a metaphysika tanára. Wolfsbein kedves, egészen öreg úr volt, szakjában járatos, kellemes előadású és modorú tanár, akit mindnyájan szerettek. Verner szinte öreg úr s nagyon eleven előadású. Madách Imre egyízben fölemlíti leveleiben, hogy Wielandot ajánlja tanítványainak olvasásra, egyben kéri anyját, hogy küldje el Sztregováról az otthon meglévő Wieland-példányt. Kevésbé elégitette ki az ifjakat Degen, a physika tanára. Előadását kéziratból olvasta föl, kezében egy másfél araszos pálcácskát tartva és jelentőségteljesen hadonázva. Lónyay Menyhértől kissé idegenkedett. Ez ugyanis, mint Madách említi, nagy előszeretettel foglalkozott a physikával, őt physikát is vesz s azokat összeolvassa, úgy, hogy tudományával zavarba hozza a vizsgáló tanárt. Érdekes, amit Madách az évi osztályozásáról ír: »Én Doctrinából 22-ik eminens, Physikából 7-ik eminens, Historiából 5-ik eminens, Metaphysikából 2-ik eminens, Hungáricából eminens vagyok. Ha összeszámoljuk, néhány jeggyel előbbre vagyok, mint tavaly. Br. Balassa, a nyolczak egyike, a Metaphysikából 3-mal, Lónyay 4-gyel utánam következik, Beniczky 12-vel, Boronkay 9-czel. - A Historiából br. Balassa, közskandalumra 1-ső, Lónyay érdeme szerint 2-ik, Boronkay 15-ik, Beniczky 33-ik. Physikából Lónyay érdemmel az első, mivel a Physika kedvencz tudománya stb. Ebbe a semestrisbe vetélytársa leszek. A báró urat is pedig (már tudniillik Balassát) majd csak talán kiemeljük a nyeregből. Csak Lónyay, Luby és én mondtuk fel az egész históriát, mégis ő az első!! Úgy a Doctrinából is, ámbár egyszer tertiát kapott, nehánynyal előttem van. De hagyjuk ezt (s itt szólal meg a philosophus,) én, ha másért nem is, kedvedért, édes mama, elég magasra vívtam ki magamat, minden futkosás nélkül s reményilem, jövőre még magasabbra megyek.« (1839. július.)

S megy ő magasabbra, nemcsak az iskolában, ahol ő inkább csak ösztönt merít az önálló tanulmányokhoz, némi vezérfonalat az önerejű művelődéshez. De bármennyit olvas, ábrándoz és irogat, nem feledkezik meg arról, hogy édes anyját kellő számú eminenssel örvendeztesse meg. A verseket, s a drámákat csak zárjelek közt említi, mert az a saját kedvtelése, de az eminensekkel szinte eldicsekszik, mert az a mama gyönyörűsége. És kiváló egyéniség, ha még oly kiváló is, még sohase bánta meg, ha kissé terhes is volt rá nézve, hogy édes anyjának örömet szerzett.

Madách Imre két philosophai és egy jogi évfolyamon keresztül látogatta a pesti egyetemet, az 1837/8., 1838/9. és 1839/40. tanévekben. Jogi tanárai közül Virozsil válik ki, aki a természetjogot, s a magyar közjogot adta elő. A tanév végén Madách Imre tanulótársai nevében búcsúbeszédet intéz hozzá, amelynek könnyedén papírra vetett fogalmazványa iratai között megőrizve maradt. Lényeges részeit a következőkben idézem:

»Tisztelt Tanító Úr!

... Te az emberiséget állítád elénkbe egész szentségében, s embertársaink jogaiban önnön jogainkat tanítál tisztelni... Elvet adtál, melylyel az élet nem lehet céltalan bolyongás; de törekvés egy szent cél felé, mely mindnyájunkat egyesít... Számodra hazánk parlag földében nem termenek babérok... De önmagában nagy a bölcs, ki nem áhítja a világ tetszését, mely forgószele gyanánt ha fel is kap, már is bukásra ítél... De neked azért jutalmad megjövend... Ha testvérekké lesznek nemzetek... Ha törvény fog ülni a trónon... Ha néhányan nem ítélik el azokat, kiket egy hon ártatlanoknak vall... (Megjegyzem, hogy ez utóbbi szavak célzást tartalmaznak ama politikai üldözésekre, amelyeket a kormány Lovassy László, Kossuth Lajos és általán az országgyűlési ifjak ellen foganatosított, és melyek a hazai közvéleményt mélyen fölháborították)... Addig egy nemtő követend csak göröngyös utadon: egy nemtő, mely fölött nincsen a sorsnak hatalma, és ez az: öntudat.«

Aláírva: Madách Imre, I. évi jogász, társai nevében Virozsilnak elmondta 1840. június 28-án.

E beszédről írja anyjának; »Virozsilnak tartottam egy magyar s igen szabadelvű bucsúbeszédet nyilvánosan, mit ő igen szépen megköszönt, sőt leírva emlékül el is kért; az iskolatársak is oly nagy tetszéssel fogadták, hogy nyakra-főre írják le magoknak.«

A második jogi évfolyamot otthon végzi magánuton, Bory László ügyvéd vezetése mellett (1840-41-ben.)

1841. október 25-én írja anyjának Pestről: »Tegnapelőtt tettem épen exament a Politica Oeconomia és Financiából; igen jó sikerrel, a roppant pecsét levél is már kezemben van. Most még csak az utolsó examenre készülök tüzzel-vassal.

A következő évben patvarián találjuk Balassa-Gyarmaton, Sréter alispán mellett. Az ügyvédi oklevelet 1842. december 19-én szerzi meg.

A pesti éveket, melyeknek képét itt rajzolni akartam, a Lónyayakkal való barátság aranyozza meg. Mig Madách Imre Pesten tanul, érintkezésben van az irodalmi világgal, azontúl elmarad tőle és a nógrádi megyei élet részese lesz. Irodalmi pályájának elején szakad el az irodalmi élettől és jóformán csak írói pályája végén lép az írók táborába. Mily különös sors ez; eltűnni az irodalom porondjáról, mikor éppen rálépni kellene és diadalmasan megjeleni rajta, mikor az élet már hunyófélben van. Reggel látni vágyaink alkonyát és este ébredni dicsőségünk hajnalára. Nagy emberek sorsa ez.

A FORRONGÁS ÉVEI.

1.

Madách Imre életének kétségtelenül legérdekesebb időszaka az a négy esztendő (1841-1845), mely az iskolai nyűg alól való felszabadulását követi és a házasság édes jármának elvállalásával ér véget. A belső vajadások, vívódások négy esztendeje ez, valóságos »Sturm und Drang«-korszak, a milyenek csak mély lelkű ifjak esnek keresztül a férfikor küszöbén. Bele kell illeszkedni az életbe, meg kell vívni a nagy szerelmi harcot, rá kell találni az igaz nőre, utat kell törni a közpályán, szerephez jutni a közéletben. Súlyos föladat ez a középszerűségnek is, de kétszeresen súlyos a kiváló egyéniségnek, ki hatalmas, eredeti benső világot hoz magával, mely lépten-nyomon összeütközik az érdekek külső rendjével. Minden örökségek között a szellemi kiválóság a legterhebb. Azért hajlik a kiváló lélek sorsa a tragédiához. Tragédia volt alapjában véve Madách Imre élete is, csak hogy mélyen rejtett, zajtalan tragédia, melyet élénken szemléltetni a legnehezebb föladatok közé tartozik.

De, ha van Madách életének időszaka, mikor szívének legmélyebb rejtekeibe bepillantunk, úgy bizonyára a belső forrongás és küzködés kora az, mikor az ifjú még heves harczban van önnönmagával és lényének minden eredendő higgadtsága nem elég ahhoz, hogy vívódásait szemünk előtt elpalástolja. Mikor nemcsak írásaiban tör ki szívének háborgása, de a nagy belső nyugtalanság egyik élményből a másikba sodorja és élete külsőleg is a szokatlan mozgalmasság képét tárja elénk. Mikor szerelem szerelmet vált föl, s az ifjú hölgyalakok egész sorozata: Etelka, Mária, Luiza, Amália, Ida, Erzsike szorítja ki egymást a költő sovár, eszményszomjas szívéből. Mikor egy féltuczat szerelmi verscyclussal párhuzamosan egy féltuczat öt felvonásos dráma forr és alakul ki a fiatal költő ihletett elméjében. Mikor kalandról kalandra, drámáról drámára haladva, csak amúgy mellesleg egy könyvtárt olvas el a legkülönbözőbb szépirodalmi, történeti, természettudományi, sőt jogi és gazdasági munkákból és szintén csak mellesleg Sophokles tanulmányozásába merülve, a tragédia elméletét törekszik megállapítani »Művészi értekezésében.« És mindezen szív- és észbeli elfoglaltság mellett lelkének egész önzetlen becsvágyával a reformmozgalomba veti magát, hogy a benne élő új Magyarország eszményeért politikai téren síkra szálljon.

Ha valamikor, hát e vulkanikus korszakban kell Madách Imre szívéhez közelebb férköznünk és életének sajátos, rejtett tragédiáját megsejtenünk. Mert ime ő magában ég és lángol, magától tanul és magának alkot. Drámáinak nincsen színpadja, lírai költeményeinek nincsen olvasóközönsége, de még politikai szereplésének is mily lassan és nehezen nyílik valamelyes számbavehető tere. Valósággal el van temetve. Hallunk földrengésekről, melyek mélyen az óceán fenekén tombolnak s a felszínen alig válnak érezhetőkké; ilyenek Madách alkotó erejének kitörései: forrongó lelkének lávája kiömlik verseibe, drámai műveibe, de ezek napvilágot nem látnak s az egykorú irodalomra nézve nem léteznek. De hiszen e művek nemcsak Madách életében maradtak ismeretlenek; a közönség jóformán még ma sincs irántuk tájékoztatva s nem csekély részük még ma is kiadatlanul hever Madách irományai között. A történetírónak úgy szólván ki kell ásnia és föl kell tárnia Madách költői tevékenységének eme régibb, mélyebben fekvő rétegét s föl kell fedeznie az élve eltemetett ifjú költő szívét, mely termékenyítő harmat és napsugár híján pusztán önerejéből fejt ki világát és elfojtottsága dacára oly termékenységgel ontja műveit, mely a Petőfiét szinte megközelíti. Nem ok nélkül említtem a szó szoros értelmében vett »egykorú« nagy dalnokot (hiszen Petőfi és Madách egyazon évben születtek), de valami érdekes ellentétesség s ennél fogva rokonság is nyilatkozik meg sorsukban és költői pályájukban. Mert míg Petőfi a nagy nyilvánosság előtt fejlődik,

szinte mindenki számára szemmel láthatóan és mindazokkal a veszedelmekkel küzd, melyekkel ép a rendkívüli nyilvánosság szokott együttjárni; kritikusok korlátoltságával és roszakarátával, irigy versenytársakkal s talán még irigyebb jóakarókkal, sőt egész társadalmi osztály, nevezetesen a felsőbb körök fokozódó ellenszenvével; addig Madách Imrének éppen ellenkezőleg mindazt a kinszenvedést kell végig szenvednie, ami a nyilvánosság teljes hiányából eredhet; neki nem jut ki a kritikából, sem a jóakaratból, sem a roszhiszemüből, neki nem kell küzdenie sem irigy ellenfelekkel, sem még irigyebb jó barátokkal, hanem hogy a gúny tökéletes legyen, őt tisztelik, szeretik a saját körében, sőt még szerepet is szánnak neki a megyei gazdálkodásban és meg is teszik fő-főszalmakomiszáriusnak.

Két oldalról így világítják meg Petőfi és Madách vívódásai a végzetes veszedelmet, mely a kiváló szellemeket e földön fenyegeti. Hiába kedvez nekik az emelkedett, eszményi lendületű korszellem: az egyik tüzesebb lélek, a másik mélyebb gondolkozó, semmint azt a legeszményibb korszak is megengedi; az egyik időnekelőtte ég el saját lényének lángjaiban, a másik értetlenül senyved bús szellemmagányban. Az egyiket ifjú erejének ragyogó díszében töri le a nagy nemzeti vihar, a másikat azalatt a közlélek leggyöngébb fuvallata is elkerüli, hogy sorvadjon észrevétlenül és bensőleg megtört emberré váljék, mire dicsőségének napja elérkezik...

De most ő még csak 17-18 éves ifjú, ki az igazi életharcznak még csak küszöbén áll, külsőleg higgadtan bár, de belül forrongó szívvvel, álmódva költői babérról s a nemzetét feltámasztó politikus dicsőségéről. Mindez azonban még csak alaktalan sejtetem, fényes ködkép, hiszen egyelőre még az iskola nyüge sincs teljesen lerázva, az ügyvédi pecsétes levél is még csak megszerzendő. A nagy jövő még a távolban kéklik; előtérben az iskolától való szabadulás utolsó gondjai, no meg ami mindent megaranyoz, az üdvöt-keservet szerző bűvös-bánatos szerelmi ábránd. Állapodjunk meg hát mi is ez átmeneti időpontnál és vessünk még egy bucsú pillantást az ártatlan szép iskolás évekre, kiemelve egy mozzanatot, mely éppen jelentéktelenségénél fogva jelentős. A mikoron eltűnik előlünk a leendő költő és politikus belső vívódásaival és külső küzdelmeivel egyaránt, s csak az életnek örvendő, első szerelmi ábrándján ringatózó ifjú jelen meg előttünk.

2.

Első szerelem.

Az 1840-iki farsangon Lónyayék bált adnak s e tánczvigalomról az akkor 17 éves Madách Imre részletes tudósítást ír kedves nővérének Marinak. És minő tudósítást! Egész kis eposzeiát, öt szakaszra osztva, előszóval és verses mottóval:

Fönkiáltsuk: a hazának
Szép leányi éljenek!

Diákos nagy kedvvel, azzal az ifjú negédességgel írja levelét, melylyel vígságainkat előadni szoktuk, hogy kacskaringós kedvünk minél pompásabban kitűnjék, ámde egyszersmind az ilyen multságok fölött álló kitanúlt világfiaknak látszassunk. Elmondja az előző délután történetét is: hogy az iskolában, mikor javában a bekövetkezendő este örömeiről ábrándoznék, egyszerre csak fölszólítja a vizsgáló tanár, és ő, oh csuda, oh bámulat, minden előkészület nélkül felel, még pedig... excellenter. És aztán alig hogy megszóllal a megváltó iskolai csengetyű, rohan haza, hogy diszbe öltözzék; minden ráncz, minden gomb a legpontosabban el volt rendezve, körülte pedig a pacsuli terjeszti ambra-illatát; dobogó ifjú szívvel Lónyaiékhoz hajt. »Hetet ütött, midőn a lépcsőkön végig lejték, mint tavaszi illatos zephir... a virágok felé! Menyus szobájában a legvégső politurát felvéve, a teremben mentünk.«

A bál szépségei közül baronesse Szepessy Jennyt, Takátsy Ilonát s a Sisáni nővéreket: Clairet, Euphémiát és Liszkát említi. Ezek utóbb mind a hárman a forradalomban szerepelt tábornokokhoz mentek férjhez; Liszka a 13 vértanú egyikének, gróf Leiningennek lett a felesége. A többi szépekről hetyke gúnyolódással beszél az érett világfát negélyező bákrónikás; azokkal nem koptatja lakcipőit, és nem is pazarolja rájuk »ékesszólásának és világszerte ismert szépségmondás-bőségének virágait«. De minél inkább szeretné a tapasztalt arslánt adni, annál jobban mosolygunk ifjú lantosunk 17 éves üde ártatlanságán. Lónyay Albert bizony nagyon kegyetlenül bánik el ezzel a tánczvigalommal, egyszerű házimulatság színvonalára szállítva le azt: A tánczosok - úgy mond, - ezen igénytelen házi mulatságon suhanczok, a leányok pedig gyermekek vagy ezeket kísérő nagyobb testvérek voltak.«

A szépek közt első sorban a két házi kisasszonyt, Bárczy Ninát (később gróf Rádayné) és Lónyay Etelkát kellett volna említenem, a mint Madách is teszi, még pedig oly könnyed, elfogulatlan hangon, mintha valamelyik zsebének rejtekében nem is lappangana az imádott Etelkához intézett egy-két szerelmes költemény. Majdnem egész este Etelkával tánczol, de furfangosan hozzá teszi, hogy csak azért, mert a házi kisasszony iránti illendő tisztelet ezt így kívánja. Őt csak a táncz érdekli, a vacsora és megint a táncz, a sok keringő, négyes, kotillion. Fölváltva élczelődik azokon a tánczosnőkön, kiket elég udvariatlanul »váromladékok«-nak nevez, és kiket még emberbaráti szeretetből sem tánczoltatna meg. »Ők rám néztek, mint a vízbe fúló a segélyladikra, de nékem egy csöpp kedvem sem volt velők evezni, és én is rájuk néztem, fölsóhajtván:

De néked élni kell, ó hon és örökre, mint tavasz virúlni,
Vagy omladékidon reszkette fognék szétomolni,
Hazám! hazám!

Ily tarka versidézetekkel van átszőve a levél. Valami hihetetlen nagy boldogság feszíti az ifjú keblét. Csupa keringő, csupa franczia négyes az egész világ, és a mi fő: csupa szelid és mégis mámorító fény, mely Etelka ártatlan kék szeméből árad a mindenségre. A bájos gyermek szemének fénye sugározza be még most is a sárgult papirost, a szavak is mintha ittasok volnának tőle, és tánczra perdülve ujjongani szeretnének. Nem hiszem, hogy Madách Imre valaha életében boldogabb lett volna, mint e házi mulatság estélyén. Tanúság rá ez a levél, mert ennél felületesebbet, jelentéktelenebbet soha nem írt.

Egy pillanatra mégis csak ráismerünk az örömittas ifjúban a mi komoly Madách Imrénkre. Szeretne egy kissé elvonulni, egy perczre menekülni a társaságból, a nagy vigászból s el-tűnődni, elgondolkozni az élmények fölött. »Behúzódtam az utolsó szobába, egy nem rég történt kis intermezzo elég anyagot adva ezernyi elmélkedésre.« Bizonyára Etelka néhány elejtett szavát és azokat az apró-cseprő jeleket, melyek egy szerelmes ifjú előtt a mennyeket nyitják meg, ezeket kell végig latolgatnia, nem ejtve el egyetlen szócskát, mozdulatot, tekintetet.

E kis tánczvigalomnak kedves ártatlanságát Madách tudósításának záró-sorai helyezik leg-szebb világításba: »Négy órakor elbúcsuzánk, minek utánna a hölgyek többnyire elmentek. Egy része a tánczosoknak haza ment, egy része Jankovicsnál hált, ki Lónyaiékhoz közel lakik; én végre, és Beniczky, Menyusnál egynehány párnán a szoba közepén leheveredtünk. A tanár ágyába egész komoditással levetkőzve leheveredett és elaludt lármánk daczára; mi hárman pedig Berczivel (Lónyay Alberttel) a földre terülve, tréfák, nevetések, verselések, observatiók, észrevételek, tervek, phantásiák, és láрма közt reggel hétig virrasztánk. Beniczky akkor fel-huzta Lónyay Menyhért csizmáját és hosszú orral haza ballagott, én pedig kocsira ülve, haza vágatátek, s ott tüstént lefeküdtem... Így volt, így múlt, s most néhány emlékezet-képzelődesen kívül alig jelzi egy vagy két holt csekélyke tárgy, hogy való volt, s nem csalfa álom és képzelet.«

Hogy mi volt ez az egy-két csekélyke emléktárgy, nem tudom; de az bizonyos, hogy az a nagy boldogság, mely Madách Imre szívét 1840 farsangján eltöltötte, hosszú tartamú nem lehetett. Nehány hónappal később, 1840 júliusban jelentek meg »Lantvirágok« címen Madách Imrének Etelkához (Adeline-hez) intézett búsongó, reménytelen szerelmet panaszló verseit. Ez a tizenkettő rétű, alig 72 lapra terjedő füzetke érdekes és igen ritka kis nyomtatvány. Teljes címe: »*Lantvirágok, irta Madách, Pesten. Nyomtatta füskúti Landerer Lajos. 1840.*« A címlap belső oldalán a Kölcsyéből vett idézet olvasható:

Néktek szent legyen e lant: Amor, Gratia, Phoebus,
Aetheri tűz, báj, s hang töletek ömle reá.

A második címlapon van az ajánlás: »Anyámnak ajánlva fiúi tisztelettel«, a belső oldalon Hugo Viktor soraival:

Que le livre lui soit dédié;
Comme l'auteur lui est dévoué.

Különös érdekességét irodalmi szempontból e füzetke annak köszönheti, hogy megjelenése után több mint 20 esztendőn keresztül Madáchnak egyetlen költeménye, drámája, egyáltalán szépirodalmi dolgozata sem látott napvilágot. A »Lantvirágok«-at nyomtatásban követő első munka mindjárt a főmű, »Az ember tragédiája«. A közbeeső 20 évnél nagyobb időköz alkotásai az író fiókjában maradtak és csak az író halála után jelentek meg. A »Lantvirágok«-tól »Az ember tragédiája«-ig egy árva szépirodalmi nyom sem jelzi Madách létezését a magyar költészetre nézve. Mint első verseit zöngicsélő ifjú tűnik el, s mint egy nagyszerű világköltemény alkotója lép egy egészen új korszak meglepett közönsége elé.

De, úgy látszik, a Lantvirágok sem voltak a nagy nyilvánosságnak szánva; a füzetke példányait Madách rokonai, barátai, iskolatársai között osztotta szét. A zsenge költő-tehetség ezen első rügy-fakadásához komoly bírálattal nyúlni nem lehet, de a kegyeletes életrajzíró belső meghatottsággal lapozgatja Madách első versfüzérét. Ez a zöld boríték, mely a remény színével fűdi egy költő ifjú reménytelen szerelmét, ezek a jámbor, széles, ódon betűk, ezek a sajtóhibák és kihagyott ékezetek, ezek a tisztas idézetek az egyes versek élén: Verseghi, Tót Lőrincz, Calderon, báró Jósika, Goethe, Bajza, Tibullus, Vörösmarty, Schiller, Szemere és Berzsenyi műveiből, melyek oly világos bepillantást engednek az ifjú költői olvasmányaiiba, ez a »bájkorányos és gyászvirágos« kifejezés mód, mely főleg Bajza hatására vall, ezek a megható rím- és nyelvbéli esetlenségek, megkurtított szavak, mint: áldza (áldoz), könyrűle (könyörűle), érztem (érzetem), békjel (békejel), éltugár (életsugár), melyek minden gyarlóságukkal is egy eszményies korszakra emlékeztetnek, ez a madáchi becsületesség, mely még a légiesség modorában is csak igaz élmények sorozatát, a reményt és kételyt, epedést és csalódást, szomorúságot és halálvágyat hű egymásutánban tünteti föl: mindez együttvéve oly hangulatot kelt bennünk, mintha nem is a vers volna a fődolog, hanem régi irataink közt kutatva, valami drága emléktárgyra akadtunk volna, első tiszta ábrándunk valami rég elveszettnek hitt szerelmi zálogára.

Hogy azonban mégis némi fogalmat adjak a füzetke tartalmáról, hát elmondom, hogy az elejétől végig Etelkának van szentelve. Etelka a templomban, Etelka köznapi körében van benne megoldolva:

Ha szentegyházi ének hangzatában,
Dicsőülve égni, szent imában
Látom arczát: dőre képzetem
Az ég menyasszonyát sejdíti benne,
És bizalmam ekkor elrepülve;
Visszadöbben tőle érzetem.

Ám ha ekkor köznapi körében
Látom ötet bájló szendességben
Élni egyszerűen s oly nőileg;
Mi édesen leng bú s öröm körébe,
Hogy ha minden áldozik feléje,
Ah akkor újra érezni merek.

(Töredék Bürger után.)

Meg van benne énekelve a dalnok, ki hazájának eltiprott szent jogaiért küzd, de kinek nincs más jutalma a földön, nincs más vigasza, mint az a boldogító sugár, mely a lányka égszeméből rá derül. Visszonszerelemért epedve, könyörögve, egy-egy pillanatra hiszi, reméli álmának valóságát, de reménye folyton fogy, és versei egyre búsabbak, vigasztalanabbak:

Ki hallgat engem,
Viszonzva sóhajim,
S az emberek között
Elértve lángjaim?

(»Viszhang.«)

Egykor menedéket lelt a tavasz ölében, de most visszhangra sehol sem talál:

De veszve mindez; éltem útjain
A messze légbe hangzik el szavam,
Nem érti ember! ég nem érti azt!
Szívem nehéz s örök borúiban.

(»Búdal.«)

Majd elhagyja minden remény. Etelka távozik Pestről, menyasszonya lesz másnak:

Te mégysz s lesír az érzélem utánad,
Lesír az ég! ha napja elborúl.
Ah ám nekünk a hajnal éke többé
Dicső mosolyban föl sem is virúl.
És ha menyegződ reggelén virágot
Fűzesz hajadra - sir virága az!
A dalnok élte sorvad e virágon,
S mindenikében egy remény - tavasz.

(»Búcsú.«)

A füzet utolsó dalát a fiatal szerelmes egyenesen »Hattyúdál«-nak nevezi:

Isten veled, te szép világ határa!
Én szebb hazába, jobba távozom.

Távozott is, no de nem abba a bizonyos szebb hazába, hová a boldogtalan ifjú szerelmesek vágyódnak, hanem Alsó-Sztregovára. Nem tért többé vissza az egyetemre tanulótársai közé, hanem otthon, ősi fészkében, magánúton végezte a második jogi évet. Meglehet, hogy betegsége is oka volt e visszavonulásának, de úgy látszik, hogy mégis főleg mély szerelmi lehangoltsága űzte el Pestről, legkedvesebb barátainak köréből. Ezt a föltevést támogatja Madáchnak egy volt tanulótársa, Kálmánházy Béla kir. táblabíró is, ki negyven évvel ez események után »Emlékezések Madáchról« címen részletesen ír a Lantvirágokról és Madách viszonzatlan szerelméről:

»E viszonzatlan vonzalom lehetett oka annak is, hogy az I. évi jogtan végeztével, mikoron is pályatársai nevében ő vett búcsút a természetjog és Magyarhon közjogának latin ajkú tanára, Virozsil Antaltól, jogi tanulmányai folytatására Pestre vissza nem tért, hanem a II. évi jogot magántanítás mellett hon fejezte be.«

Lónyay Albert ellenben a szerelem jelentőségét lehetőleg alászállítani iparkodik, s a rendelkezésemre bocsájtott jegyzeteiben ezt írja: »A mi az esetet illeti, az nem volt egyéb, mint egy kis diáknak rajongása, vagy hagyjuk rá, szerelme egy 14 éves gyermekleány iránt, és nemcsak hogy vallomáshoz, de talán még egy ártatlan és jelentéktelen bókhoz sem vezetett... ismétlem, ez nem volt más, mint a mi mindig volt és lesz, az, hogy ha az iskolai szoros barátságban levők valamelyikének nőtestvére van, abba a pajtások egy része biztosan szerelmes.« E fölfogásban némi túlzás rejlik, mint ezt a főttebb leírt házi mulatság is érezteti. Lónyay csak azt akarja kiemelni, hogy két oly szűzies léleknek, mint Etelka és Imrének ábrándos gyermekvonzalmat nem szabad a divatos szerelmi flirtelés színében látnunk. Ilyes azonban eszünkbe se jut. Kálmánházy egészen elfogúlatlanul szól az esetről és a szívek lappangó drámáját sejteti Etelkáról írt soraiban: »Adeline (Etelka) sejtette, miként atyja az akkori kor egyik hatalmas embere, belső titkos tanácsos, a gödöllői uralom hatalmas kormányzója (adminisztrátora), családja nyiladozó rózsáját, Adelinét, a köztük levő valláskülönbség miatt is, különösen az 1840-ben oly nagy port vert vegyes házassági elkeseredett viták behatása folytán, Madách keblére tűzni nem fogja engedni. Az öreg úr nyakas kalvinista volt.«

Az egész eset az ifjú szívekbe visszafojtott dráma hatását teszi. Etelka fölöttébb gyengéd, nemeslelkű teremtés volt, szüleinek engedelmes gyermeke, ki szinte bálványozó tisztelettel csüngött kiváló lelkületű édes anyján. Egy vidéki nemessel való rövid boldogtalan házassága után édes anyjához tért vissza. A mi pedig Madách Imrét illeti, őt épen önérzete, büszkesége kényszerítette tartózkodásra a gazdag nagyúri családdal szemben. De hogy mily érzelem ragadta meg, kitűnik abból, hogy ő, ki oly kevésbé tört nyilvánosságra, hogy évtizedeken át egy sort sem nyomatott ki, az Etelkához írott verseinek kiadására elszánta magát. A »Lantvirágok« megjelenése tehát nem annyira a babér után vágyó lantos, mint inkább a szerelmes ifjú cselekedete volt, ki, mert mást nem tehet, verseivel hódol imádottja előtt. De ép ez kölcsönöz oly igazán költői színt a kezdetleges tartalmú füzetkének.

Madách egy darabig még sínlette szerelmi bánatát és egy újabb kis verscyclust írt Etelkához. E költemények már igen föltűnő haladást mutatnak a rímelésben és általában a verses forma kezelésében. A csinosabbak ezek között az »Utóhang« és a »Búcsúérzetek« címűek.

Életrajzi szempontból figyelmet kelt az »Önvád«:

Oh drága hölgy, álbüszkeségből mért
Nem halgattam keblemnek jobb szavára,
Bizalmasan és megbocsájtva hűn,
Tőled kérvén irt szívemnek bajára.

Mért hallgattam meg suttogásukat
A közbenjárók vészes seregének,
Kik két szív közt akként tolonganak,
Mint nap s föld közt gyászfellegi az égnek.

A Lónyayakkal való barátsága különben tovább is épségben maradt. Imre levelezget Menyhérttel, sőt később egy ízben meg is látogatja barátját beregmegyei birtokán; viszont Lónyay Albert Madách Imrét már mint fiatal házast keresi föl csesztvei boldogságában. Csak a távolság s az idő temetik el lassan az ifjúkori barátságot, és változtatják a pesti szép éveket, a nyolczas czimboraságot, egyetemestül, szerelmi ábrándostúl valami elfoszlott költői emlékké, melyre későbbi években mint egy romba dőlt, visszahozhatlan tündérálmra gondolunk vissza.

Bory László.

Csalódott szívvvel bucsúzik a 17 éves Madách Pestről, de a baj nem e csalódottságban, hanem inkább a fővárostól való elszakadásban rejlik. Madách pályájának súlypontja egészen Nógrádmegyébe billen vissza és ezzel életsorsa észrevétlenül teljesen eldőlt. Hiszen azt a szerelmi bánatot ifjú szív, hozzá még nagyravágyó költőlélek vajmi gyorsan kiheveri; virág is nyilik, illatoz mindenütt és kinek lelkében oly dús tavasz sarjadoz, mint Madáchéban, szedheti és szedi is a mézet virágról-virágra csapongva; de hogy a pesti irodalmi köröktől, melyekhez útja oly szépen egyengetve volt, elszakad, bús előérzetet kelt jövőendő érvényesülése iránt. Igaz, hogy az a Pest nem a mai Budapest még, a mindent elnyelő központi bálvány, s az akkori vármegye sem az a központból zsinóron ránczigált, akarattalan tetem, a mivé a mai rendszer aláülyesztette; mégis Madách csak Pesten találhatta volna meg útját, társulva rokon elmékkel, barátkozva később Petőfivel s a márcziusi ifjakkal, akik közé föllengző eszményhitével oly gyönyörűen illett volna.

De ime, életének kockája elvetve, bárha ő maga azt természetesen legkevésbé sem sejtheti. Csak a történetíró, ki a költő egész életpályáját egyben áttekintheti, láthatja, hol hajlik el az ifjú életvonala, csak finoman, alig észrevehetően, jóformán hajszálnyira, de mégis épen eléggé, hogy baljóslatú fordulatot vegyen. Madách életének mérlege eddig is Sztregova és Pest közt ingadozott, de most egy szertefoszlott ifjú ábránd, egy elpattant szappanbuborék, azt a serpenyőt juttatja észrevétlenül túlsúlyra, mely a mostoha sorsot jelképezi. Haj, a büszke, ábrándos költő szíve nem jó életvezér és a szerencse a számító, érdek vadász kapaszkodókra mosolyog!

Külsőleg azonban semmi ok a nyugtalanságra, ha csak az nem, hogy az ifjú testileg is beteg. Valami csúzos baj gyötri, úgy látszik, apai örökség s az aggódó anya 1840 nyarán Pöstyénbe viszi fiát, hogy az ottani meleg fürdőket használja. Madách visszatérve, még nővérénél, Máriánál tölt néhány hetet Keszeghen, Nógrádmegyében, a hol szerető, gondos ápolásban részesül. Mariról a kortársak, Szontagh Pál és Lónyay Albert, igen rokonszenvesen nyilatkoznak; szellemes és előkelő műveltségű asszonynak írják le, aki nemes kötelelességtudásban egészen anyjához hasonlított. Férjét, Huszár Józsefet, ki gégesorvadásba esett, a fiatal asszony éveken keresztül önfeláldozó gonddal ápolta. Imre különös szeretettel viseltetett Mari nővére iránt, s e szeretetét átvitte annak fiacskájára, a kis Huszár Pepire is. Elmulatoz, elbeszélget unokaöccsével és azt jósolja, hogy a kis Pepi fogja megmenteni a parlagon heverő magyar philosophia becsületét. »Pepi fogja megteremteni az önálló magyar philosophiát,« szokta mondani Madách Imre; de bizony a szegény fiú a hozzá fűzött szép reményeket már azért sem válthatta be, mert a forradalom áldozata lett, édes anyjával együtt.

Keszeghről fölépülve kerül haza Madách Imre Sztregovára és ott Bory László vezetése mellett teljes buzgósággal végzi jogi tanulmányait. Ez a Bory László Madáchék tisztartójának, az öreg Bory Istvánnak fia volt; eleven eszű, de könnyűvérű ember, ki költészettel vegyes korhely-hajlamokat árult el. Később Gyarmaton ügyvédkedett s egy ízben valamelyes, nem egészen rendes pénzkezelés folytán az erkölcsi megsemmisülés örvényébe jutott, melyből Madách Imre mentette ki 3000 forintos, soha vissza nem térült, kölcsönnel. Jeszenszky Danótól tudom ezt az esetet; egyébként azonban a 3000 frtról szóló s a Bory László, valamint két tanu aláírásával (Benkovics Pál és Bodnár István) jegyzett kötelezvény is megvan a Madách-levéltárban. De ami talán súlyosabb beszámítás alá esik még, az Bory Lászlónak egyik hátrahagyott verses műve, melyet 1856-ban küldött Madách Imrének karácsonyi ajándéknak. A jeles alkotásnak címe: »A bolhák eredete, mythologiai hősköltemény.« Az

Olympuson játszik, hol az istenek mind részegeskednek és duhajkodnak, míg végre Morpheus megharagszik és mákonyitallal elaltatja őket. Ezért azonban Amor boszút forral, mert nem tűrheti, hogy az istenek és istennők csak hortyogjanak és paráználkodásaikat ne folytassák. Egy nyílát tehát porrá zúzza s szemcséiből teremti a bolhákat, melyeket Olympus lakóira zúdít, hogy azok fölébredve, szerelmes játékaikhoz visszatérjenek. Iszákos, tisztátalan elmének szüleménye az egész, de különös figyelmébe ajánlom Mikszáth Kálmánnak, a jeles humoristának, ki azt a nógrádi pletykát, hogy Bory László lett volna tulajdonképeni szerzője Az ember tragédiájának, az irodalomban is forgalomba hozta. Maradtak még Bory Lászlónak számos más iratai is, melyeket Jeszenszky Danó őriz zsákba kötve; ezekre szintén fölhivom jeles humoristánk figyelmét. De siessen, mert különben a lappangó irodalmi kincset föllakmározhatják az egerek.

Bory László egyébként nem volt rossz indulatú ember, sőt inkább kedves, vidám czimbora, ki nagy könnyűséggel gyártotta a magyaros izű rigmusokat és klapancziákat. Sztregován nem is volt még az a züllött ember, akivé gyarmati ügyvéd korában vált. Azt az útbaigazítást, a melyre Madách Imrének jogi tanulmányaiban szüksége volt, könnyű szerrel megadhatta és semmi jel sem mutatja, hogy e föladatának nem tett volna eleget. Madách igen jó sikerrel teszi le vizsgáit, amint azt ez év (1841) október 25-ikéről kelt levelében Pestről anyjának megírta.

Valószínűleg ebből az évből erednek Máriához irt szerelmi költeményei, ha ugyan ez ártatlan imádatot lehellő versek szerelmieknek mondhatók. A 18 éves ifjú a nőt még mindig csak érinthetlen égi jelenségnek látja. Be van gubózva saját ábrándjaiba s a lányka arcáról is csak a saját szívének tisztasága sugárzik feléje. Máriát félig gyermeklánynak írja le, ki bár őt szeretni tanítja, maga még szeretni meg nem tanult. (»Kis leány.«) Mikor bucsúzik tőle, akkor is csak homlokon csókolja a halvány, szende teremtet. (»Elváláskor.«) Mosolygunk az ifjú szendeségén, de ha később látjuk, hogy minden világfias tapasztalaton keresztül érzelmei bizonyos illetlen hamvasságot őriznek meg, akkor inkább irigyeljük őt. Maga is, mikor később az érzékiség első mómoraiból felocsúdik, visszaszáll emlékezetben a bájos gyermek-szerelem képeihez. Látja a lánykát gyászruhában ravatalnál állva s lovagias érzése az árván maradthoz vonja:

Érzé ő, nélkülem árva lenne,
Érzém én is, hogy védője lettem.

Hogy ki volt a szelid gyermeklányka, azt határozottsággal megállapítanom nem sikerült. Szontagh Pál s Frideczky Lajos, kik még leginkább szolgálhattak volna felvilágosítással, Máriáról és a hozzá intézett versekről semmi tudomással sem bírtak. Én azt gyanítom, hogy Mária Madáchék házában élt és némileg a házhoz tartozónak tekintetett. Az 1841-1843 közötti családi levelekben ugyanis több ízben valami Cserny Mariról történik igen rokon-szenves említés. Árva lány lehetett, ki Madáchéknál serdült föl és a társalkodóné szerepét tölthette be özv. Madáchné és hajadon lánya Nina körül. Az utóbbi, mint fiatal asszony, nem mulasztja el Cserny Marit csókoltatni; egy ízben Imre is üdvözlétét küldi neki, máskor meg egy tőle kapott kézi munkáért mond köszönetet. Ő és Lónyay Etelka képviselik Madách lírájában az iskolai szerelmet, mely az igazi élet első legyintésétől páráként foszlik széjjel. Madách költői egyénisége csak ezután bontakozik ki előttünk.

A 19 éves misanthrop.

Minél tisztább és fényesebb eszményvilágot alkotott magának Madách, annál hevesebb benső rázkódáson megy át az ifjú a rideg valóság durva érintése folytán. Aki józan önérdek szempontjából nézi az emberek ügyes-bajos dolgait, az nem akad fönn a világi dolgok mindennapi rendjén; de aki egy eszményi rend követeléseit hordja szívében, annak számára kegyetlen leckét tartalmaz minden újabb élettapasztalat. Az mindennap egy régi hitét, eszményét temeti és ha oly föllengző költő, mint Madách Imre, úgy érzi, mintha a világ sarkaiban megingana, a föld megindulna lábai alatt, a menny beszakadna, a csillagok kialudnának s az isteni rend helyét sötét, kietlen ür foglalná el. A fiatal eszmények nagy omlásának ez a kora következik be Madách Imrére nézve, midőn most az életbe kilép.

Iskoláinak végeztével annak rendje szerint joggyakornok, vagyis »patvarista« lesz. Olyan kitűnő mester mellé kerül, aminőre éppen szüksége van, Sréter János nógrádi alispán mellé. Sréter testi-lelki jóbarátja Madách Imre sógorának, Huszár Józsefnek. Együtt jegyzősködtek 12 éven át és most együtt alispánjai Nógrádmegyének. Sréter nagy irodalmi műveltségű és államtudományi képzettségű férfiú, a Széchenyi iskolájából való reformer, és mindenekfölött érinthetetlen, tiszta jellemű hazafi, ki nem csak megyéjében örvend köztiszteletnek, hanem a harminczas évek reformmozgalmaiban országos hirre is tesz szert. A megyei szervezetnek nagy ismerője, éveken keresztül utazásokat tesz az egész országban, hogy az intézményt minél behatóbban tanulmányozza. Madách Imre iránt különös szeretettel viseltetik, házában ad neki lakást, még pedig könyvtárszobájában, hogy az ifjú a könyveket kényelmesen, kedve szerint használhassa. Fölismeri Madách kiváló tehetségeit és a patvaristára jegyzői munkálatokat bíz, melyeket ez oly odaadással készít hogy főnöke nem győzi eléggé dicsérni.

És e munkák érdekesebbek, semmint azt első pillanatra hinnők. Midőn 1841 november havában a megyei közgyűlés azt kívánja, hogy az alispán évnegyedenként jelentést tegyen a megye beligazgatásáról, Sréter János ugyancsak neki gyűrközik a munkának és minden kívánságon felül a multakat is föltúrja, visszamenve 1828-ig és kiméletlenül leleplezve a megyei életben szinte szokássá, rendszerre vált visszaéléseket. A nagy tisztogatásnak tanuja és munkatársa Madách Imre is. Az érzékeny költő lelkileg megémelyedik a furcsa illattól, mely a poros aktákból feléje száll, és szinte megutálja az egész közéletet, épp úgy, mint Az ember tragédiájának Ádámja, ki meggyőződve politikai eszményei kivihetlenségéről, megundorodik minden közügytől és a magánélet élvezeteit hajhászva, érzéki gyönyörökbe temetkezik.

Kár, hogy Madách nagyon is hamar elveszti jeles főnökét, talán az egyetlen embert, aki az ő egész értékének megközelítő sejtelmével birt. A derék alispán hivatalos ügybuzgóságának áldozatává lesz, midőn Losoncra siet, hogy az akkor ott dühöngött himlőjárvány ellen intézkedéseket tegyen. Maga is himlőbe esett és 1842. márczius 27-ikén meghalt. Utódja az alispánságban Fráter Pál lett, aki nevezetes szerepet játszik Madách Imre életében. Szeretetre-méltó, magyaros izű ember, de fölöttébb ravasz és éppenséggel nem a Sréter Jánosok fajtájából való. Ő bizony nem leplez le megyei visszaéléseket, hanem inkább mester a legkényesebb ügyek elsimitásában. Madách Imrét ő is kitünteti s az ifjút magához csatolni igyekszik. Nem is oly nehéz föladat ez, mikor háza olyan vonzó delejt rejt magában, minő Fráter Erzsike. A kedves leányzó Biharmegyéből került nagybácsijához, Fráter Pálhoz, ki úgy látszik, némileg magára vállalja unokahuga férjhezadásának gondjait s ennél fogva bizonyos tervszerűséggel tünteti ki a fiatal Madáchot. Megjegyzendő, hogy Madách Imre igen jó parthie, nemcsak mert a legelső nógrádi családok egyikének sarja, de mert a tehetséges, tanult ifjura, mint a megye

egyik reményére tekint mindenki. A lányos házakban ugyancsak szívesen látják mindenütt és nem egy megmaradt levél tesz tanubizonyságot róla, hogy a gondos mamák mennyire érdeklődnek iránta.

Madách Imre azonban ez idő szerint el van keseredve az egész világ ellen, és irtózáttal gondol a mamákra s eladó lányaikra egyaránt. A Sréter-féle leleplezések után még csak egy megyei tisztujítás kortesmozgalmait kell átélnie, hogy keserőségének pohara színültig megteljen. Látja, hogy a hangzatos jelszavak gyakran mily közönséges egyéni érdekeket takarnak, s a szent népszabadság nevében mint érvényesül a magánérdek és magánhiúság. Milyen olcsó a hazafias szólam, és milyen kincs a mindent tulharsogó torok! Az a kába, hiszékeny tömeg hogyan tapsol kérges tenyérrel kitanult nagygaru néptribunjainak. Így forr, lázong magában a költő ifjú, mert minden sérelmet, mely az eszményi világrenden esik, ő a maga legsajátabb egyéni sérelme gyanánt érzi és fogja fel. Lelke megtelik embergyűlölettel és visszafojtott tettvágya a drámai kísérletek egész sorában tör magának utat. Egymásután születnek a »Jó név és erény«, »Commodus« és a »Csak tréfa« című darabjai, melyek közül az első kettőnek csak töredékei vannak meg kéziratai között; a »Csak tréfa« azonban teljesen ránk maradt, és tökéletes képét nyújtja a mély kedélyháborgásnak, mely az ifjú világfelfogását annyira elsötétíti.

Az ötfelvonásos dráma mindenik fölvonása külön címet visel, melyek már magukban véve is igen jellemzők. Ezek sor szerint: Pegazus járomban, Színpadon s szőnyeg megett, Álarcz és érzelem, Két költő, A költő diadala. A darab meséje kuszált, jelenetezése nagyon kezdetleges, mégis a munka lépten-nyomon egy hatalmas drámai erő elemi kitöréseivel lepi meg az olvasót. Egy kiforratlan fiatal lángész műve ez, aki Shakespeare Július Caesarján, Áthéni Timonján s Hamletjén keresztül tekinti a világot és helyenkint az ifjú Schillerre emlékeztet bennünket, mikor »Sturm und Drang« korszakában a »Haramiák«-at írja. De ami 19 éves ifjunál oly nagyon feltűnő, hogy bármennyire is olvasmányainak hatása alatt álljon, mégis csak magát és környezetét írja és valósággal az életbe markol. A negyvenes évek társadalmát rajzolja ujitó törekvéseivel, megyei reformmozgalmaival, szabadságzajával, követválasztásával és kortes táborával. A darab ugyan a fővárosban játszódik, de az ember a szintért olvasás közben önkéntelenül ide Nógrádvármegyébe, Balassa-Gyarmatra helyezi át. Itt-ott még az alakokra is ráismerni vélek, akik egy-egy pillanatra a költő szemei előtt lebegtek, bár a cselekmény nagyon el van regényesítve. Sötét vadlobogású fiatal képzelem keveri a valót a saját erkölcsi felháborodottságának rémlátományaival. Nincs igazi haza- és szabadságszeretet a férfiak, és nincs igazi szerelem a nők szívében. A férfiak politikai kapaszkodók, a nők pedig képzműtató férjvadászok. A költő egyedül áll csalódott eszményhitével és hazája, valamint az emberiség fölötti kétségbeesésével.

A darab hőse természetesen a költő maga, ki a jellemző Zordy nevet viseli. A 19 éves, szelid-lelkű Madách Imre, ki gyengéd, lovagias modorával a nők rokonszenvét, jellemtisztaságával és emelkedett hazafiasságával a férfiak elismerését mindenütt megnyeri, egy komor, dultlelkű misanthrop képében áll előttünk. Zordy egyenesen a köztársasági elv híve és összeesküvést szervez, vagyis inkább csak tervez a fennálló rend ellen. Korán árvaságra jutott (Madách Imre még 11 éves korában vesztette el atyját) és nagy vagyonnak örököse. Most a szabadelvű párt reform-programmjával lép föl követjelöltként, s a darab cselekménye e követválasztás jegyében indul meg. Az első felvonás javarészt Zordy híveinek bemutatása foglalja el: egytől-egyig az életből ellesett alakok, melyek a drámának korszerű színezetét megadják. Itt van Hars a kortes, Pikó a népszónok, Dulházy, Belényi és Szendrődi a politikai kapaszkodók, no meg az iszákos, rigmusfaragó alkalmi költő Kondor, ki Zordynak nevelője volt és ezzel folyton dicsekszik is:

Hazám, ezt én neveltem föl neked!

kiált föl, mikor Zordy követte választatásának hire érkezik. Ha nem tévedek, Madách Imre e hitvány alkalmi verselő rajzában némileg a saját volt mentorára, Bory Lászlóra gondol.

A hivek egész csapatját azért mutatja be a költő, hogy bennük a színleges szabadelvűséget leleplezze. Mert ezek az elvi meggyőződés nélküli, a divatos árral úszó és egyéni érvényesülésüket hajhászó alakok kavargják föl legjobban az igazlelkű Madách költői epéjét. Dulházy, Belényi, Szendrődi maguk leplezik le magukat párbeszédközben. Így Dulházy nyíltan bevallja, hogy nem szenvedheti Zordyt, aki nem is való pártvezérnek, mert világi okosság nélkül szűkölködő és elveiben hajlíthatatlan önfejű ember, kit eszközül semmiképp sem lehet fölhasználni. Protestáns létére csak azért csatlakozik a pápista Zordyhoz, mert alkalmasabb egyén ez idő szerint nem volt található, s mert a szabadelvű Zordy mégis csak védője a protestáns ügynek:

Most nem volt jobb egyén s minden derék
Protestáns oldalán van, mert ügyünket
Pártolja.

Hogy Dulházy ily módon szint vall, hát megoldódik Szendrődy nyelve is:

Megvallom, e rohanva haladást
Én sem szenvedhetem, de ez divat!
S gúnyolják azt, ki vélek nem brekeg.

Magányos óráimban, hidd gyakorta
Sírnék a szép arisztokrácián,
Mely ily kuvik-fajt nem tud nyársra húzni,
Mi több: lemond magáról és divatból
Gúnyolja azt, ki érte sikra száll.

De ami a piperkőcz Szendrődit legjobban böszíti, az, hogy Zordy oly lelkes hive a Kossuth védegyletének, és hogy neki durva honi kelméből kelljen ruhát viselnie:

Mindent szenvednék,
De kül-kelmék helyett magyar daróczt
Viselni, s ily foghagyma-szag paraszttal
Érintkezésbe jönni!...

Megjegyzendő, hogy Madách Imre igen buzgó védegyleti tevékenységet fejt ki, és a nógrádi hölgyekhez intézett hazafias fölhívása, hogy csak honi kelmét vásároljanak, akkoriban Nógrádban közbeszéd tárgya volt. (1843). A dráma egészen át van szöve korszerű és Madách egyéni életéből merített vonásokkal, és voltaképpen nem egyéb, mint az akkori újitó mozgalom árnyoldalainak sötét rajza, vagyis inkább az álszabadelvűség kegyetlen ostromozása. Vajjon a mi korunkban rejtőzik-e valahol egy újabb Madách Imre, aki a mi politikai és társadalmi kapaszkodóinkat drámailag leleplezze?

A követte lett Zordy ellen meginduló cselszövényt a fiatal drámairó már jobbára csak képzeletből meríti, és műve ennél fogva vadregényes jelleget ölt. Nem is egy, hanem két, sőt három ellenfelet is állít Zordyval szembe, ami a dráma szövevényét fölöttébb összekuszálja. Legjobban emelkedik ki az ellenfelek közül a gazdag özvegy Széphalmynének alakja, aki a darabnak tulajdonképeni intrikusa, mozgató rossz lelke. Ezen az asszonyon, ki maga a megtestesült női ármány, tölti ki a 19 éves Madách minden a szépnem iránt érzett boszuját. Hej, hova lettek az Etelkák, a Máriák, az áhitatot keltő angyali gyermekleányok? Mi tette, hogy Madách a nőt már csak álnok Éva-asszonyok képében fogja föl? Ime a hódítani és tetszeni vágyó Széphalmyné, saját Jolán leánya szépségének legnagyobb irigye, s azt hamupipőke gyanánt háttérbe szorítja, hogy a férfiakkal szemben ő maga minél jobban érvényesüljön.

Különben nem feledkezik meg egészen leányáról sem, hanem egyik szeretőjét, báró Váryt, Jolánnak szánta férjül. Azon asszonyok közül való, kik

megnőtt lányukért csak a
Közös imádókkal vigasztalódnak.

Egy másik imádóját, az öreg Herédyt csak hitegeti és kaczerkodásaival pórázon tartja, mert ármányos terveiben szüksége van a befolyásos emberre. Igazi hévvel azonban csak gróf Andaházyra veti ki hálóját, mert ennek révén akar férjhez jutni és a magasabb társaságban szerepet játszani. A fondorelméjű asszony mindenkit ujja körül forgat; egyik rabszolga udvarlója fel is sóhajt:

Oh nöszeszély pamlag párnái közt
Főzöd ki azt, mit késő kor fia
Elvfejeménynek, eszmeküzdelemnek
Tekint. Mi csak bábok vagyunk, kik a
Színen játszanak, de a szőnyeg mögött
Nőkéz mozgatja a titkos rugókat.
Oh nők!...
Minő varázsszal birtok ti fölöttünk?

Midőn pedig gróf Andaházy elveire hivatkozva, vele egyízben ellenkezni merészel, tüstént lefegyverzi:

Nővel beszél és nem gyűlésteremben,
Hol durva tenyerű karzat-vitézek
Lesik szájából a szót; én szívéből
Halászom azt előbb, mint ajkinak
Tisztítóján megy át. Ne szóljon elvről,
A nő nem ismeri...

Az asszony pompásan volna rajzolta, csak az a baj, hogy nem ő áll egyenesen szemben a darab hőseivel, Zordyval, hanem háttérbe szorul gróf Andaházy miatt, akire épp úgy, mint feleségére és leányára Ilkára a drámában jóformán szüksége se volna. Hogy ezzel a családdal is meg kell ismerkednünk, egészen megzavar bennünket, mert nem tudunk a mozgatott személyek nagy sokaságától hová lenni. Ez a gróf Andaházy nagy politikai szerepre vágyik, de annyira el van már adósodva, hogy még a pék se hitelez neki. Egyébként pedig régi pöre van a Zordy-családdal, mely ha kedvezően dőlne el reá nézve, akkor anyagi viszonyait rögtön rendezhetné, ellenfele, a fiatal Zordy pedig koldusbotra jutna. E pör tehát tengelye az egész drámának, mert rajta fordul meg a hősnek sorsa. A költő célzata is nyilvánvaló: nem elégszik meg a megyei politikusok leleplezésével, hanem a vármegye igazságszolgáltatását is pellengérré akarja állítani.

Ezt a célját a költő azonban teljesen elérhetné a grófi család szerepeltetése nélkül is. Zordy-nak pörös ellenfele ugyanis maga özvegy Széphalmyné lehetne, hiszen ő ugyis cselszövője a drámának s legalább a maga számára koholná terveit, nem pedig gróf Andaházy javára. Mily egyszerű s mily áttetsző volna a mese, ha Zordy és özvegy Széphalmyné volnának a pörlekedő ellenfelek és lélektanilag is mennyire indokolva volna az asszony ármánykodása. De mennyivel érdekesebbé is válnék az egész cselekmény, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy Zordy az események folyamán beleszeret Széphalmynének leányába, Jolánba. A drámairól itt, olyanforma hibába esik, mint a fiatal túláradó lírai költő, aki legjobb verseinek hatását néhány fölösleges versszakkal, vagy az egyes szakok helytelen sorrendjével rontja meg. Egynéhány tollhúzás, egynéhány versáthelyezés és a zavaros, kuszált költemény egészen új s megragadó alakban áll előttünk. Madách drámájában is csak a magával nem bíró, tulontúl

termékeny ifjú képzelem vad hajtásait kellene körülnyesegetni, hogy a műből érdekes, ugyan erősen alanyias színezetű, de annál költőibb korrajz kerekedjék. Egy 19 éves misanthrop sötét háborgásait a színpadról szemlélhetni nem hétköznapi élvezet volna.

Madách úgy szövi meséjét, hogy özvegy Széphalmyné és gróf Andaházy között külön kis dráma keletkezik, mely bennünket csöppet sem érdekel. A főcselekményre csak az tartozik, hogy az asszony rábeszéli szeretőjét, miszerint indítson mozgalmat a fiatal követnek, Zordynak, visszahívására. (A megye ezt akkoriban megtehetette, ha elégedetlen volt követjével.) Másik udvarlójának, a vén Herédynak pedig, akitől Zordy pörének eldöntése függ, szerelmes vágyainak teljesülését igéri, ha a pört gróf Andaházy nyeri meg. A hőst vagyonától kell megfosztani, hogy a követségből is kibuktatható legyen. A mesének itt némi személyes háttere is van: Madáchéknak akkoriban tényleg nagy ősiségi pörük folyt, melyet már a költő nagyatya, Madách Sándor, a jeles jogász indított volt meg. A Madách birtokoknak egy jelentékeny fele ugyanis Madách Pál egyetlen örököse Mária révén jogtalanul a Barossok és ezektől gróf Zichy Károly kezére jutott volt. E birtokok, névszerint: Kelecsény, Vált és Csalányos Madách Pál halála után csak a férfiágot illették és így Madách Máriára s annak utódaira jogosan át nem szállhattak, hanem a férfi-utódaiban élő másik Madách ágnek lettek volna átadandók. A pört a költő atyja, Madách Imre, cs. k. kamarás folytatta, s a kir. táblától kedvező ítéletet is nyert, úgy, hogy csak az utolsó forum döntése volt még hátra. De a kamarás halála után az amúgy is lassú jogszolgáltatás még feltűnően lassúbbá lőn, nyilván, mert özvegy Madách Imréné, a költő anyja, valamint a fiatal költő maga nem tudták a szükséges befolyásokat mozgósítani. Így történt, hogy a Bach korszakban kiadott úgynevezett ősiségi pátens a nagy pört még mindig bevégezetlen állapotban találta. E pátens pedig mindazon ősiségi pöröknek, melyekben a pátens megjelenéséig jogérvényes ítélet nem hozott, megszüntetését rendelte el. Madách Imre ily módon a legjobb kilátástól, hogy Kelecsény, Vált és Csalányos a család birtokába visszakerülnek, végkép elesett. - Ezekből látni, hogy Madách drámája a »Csak tréfa«, mily mélyen személyes viszonylataiban gyökeredzik.

Mialatt Zordy ellen a cselszövények javában folynak, ő megismerkedik özvegy Széphalmyné leányával, Jolánnal, és lánggra lobban iránta. Az özvegynek tetszik ez a dolog, s menten hozzá is lát a Zordy ellen viselt háborúnak leszereléséhez. Az új fordulatot mindenekelőtt báró Váry sínyle meg egy ideig, Jolánnak eddigi vőlegényjelöltje. A leánynak anyai parancszoza a gondos gazdasszony szerepét kellett volt játszania, kinek egész világát a konyha és főzőkanál jelképezi, mert báró Váry a gyomorélvezetek embere. Most azonban, Zordyra való tekintettel, csak a költészet iránt szabad érdeklődni:

Hordd asztalodról a sok konyhakönyvet,
Költőket rakj helyökbe, s jól vigyázz,
Hogy fölmetszetlenek ne légyenek.

De azért Váryt sem szabad még egészen elejteni:

De Váryt sem taszítsd el még egészen,
Szorítsd meg olykor táncz között kezét,
Mondj fülbe sugva szépet is neki:
Tartsd jégveremben mint a marhahúst,
Ha szükség lenne rá...

Egy pillanatra úgy tetszik, mintha a hősnek sorsa jobb fordulatot venne és a darab vigjátéki befejezést nyerhetne. Zordyt ugyanis Széphalmynéhoz még egy másik kapocs is fűzi: szoros benső barátság érzései csatolják az özvegy fiához, Jenőhöz, ki jó szemmel nézi Zordynak Jolán iránti szerelmét. Az özvegy most már a lebegő pörös ügyet is Zordy javára szeretné eldöntetni, de jóakaratóval elkésik. Az ítélet már meghozva és Zordy egész vagyonát veszti.

Bekövetkezik a katasztrófa. Az elkeseredett fiatal drámaíró azt akarja megmutatni, hogy a vagyonát vesztett Zordyt az egész világ cserbenhagyja. Egyszerre mind ellene fordulnak politikai párthívei, ahányan vannak: Belényi, Dulházy, Pikó, Hars, sőt még, ki neveltjével folyton büszkélkedett, Kondor, az alkalmi rigmusfáragó is. De Jolán is, aki pedig Zordyhoz vonzódott, az anyai parancsszónak engedelmeskedve, az együgyű és gyáva báró Várynak felesége lesz. Sőt legbensőbb barátja, Jenő is nyíltan árulója lesz Zordynak. Egyenesen ő lép föl követjelöltként barátjával szemben. Kezdetben ugyan vonakodik, mikor ezt anyja tőle kívánja, mert a világ is megbotránkoznék a hallatlan baráti hűtlenségen. Minő gyáva érzélgés! mond Széphalmy: a világ azzal tart, akié a siker. Egyben megérteti fiával, hogy gróf Andaházy leánya, Ilka, csak úgy lehet az övé, ha most nyíltan sikra száll Zordy ellen. Ez az érv hat. Tüzd ki a hitszabadság zászlaját a pápista Zordyval szemben, és tied a győzelem. Így oktatja az intrikus asszony protestáns hitfelekezetű fiát. - A fiatal drámaíró nagy leleplezési szenvedélyében egyszerre minden álarcot leszaggatna az emberekről, hogy ne maradjon egy álnok indulat se rejtve az önző, képmutató lelkekben. Azért nem mulasztja el a politikai harcok hátterében a felekezeti ellentétek sunyi játékát fölmutatni. A negyvenes évek felekezeti vitái így tükröződnek a vigasztalan sötétségű korrajzban.

De mindez nem elég. Zordyt barátjainak áruló hada még üldözőbe is veszi köztársasági elveiért. A mindenéből kifosztott ember most Hamlet módszerét követve, költői boszut áll ellenfelein. Drámaíróvá lesz s színpadra hozza a saját történetét, még pedig »Csak tréfa« címen. Ott vannak a nézőközönségben mind az ő hajdani jóbarátai, első sorban pedig Jenő, ki annyira ráismer önmagára, hogy kénytelen a darab szerzőjét, Zordyt párbajra hívni. Jenő a párbajban elesik, Zordy pedig öngyilkossá lesz. A gunyoros vigjátéki mozzanatokban gazdag darab így válik végül is tragédiává.

Madách későbbi éveiben nem tudta, hogy mit kezdjen a fiatalkori drámai kísérlettel. - Sajnálta, hogy munkája egészen kárba vészzen, mert érezte, hogy lelkének egy darabja él benne. Az az eredeti ötlete támadt, hogy lírai versek alakjában menti meg azt, ami a munkából megmenthető. A dráma párbeszédei ugyanis igen gazdagok heves világgyűlölő lírai kitörésekben, úgy hogy a munka jóformán egy kötet rettentően világfájdalmas lírai költeményt képviselhet. Kiszakította tehát az alkalmas részleteket és némi átdolgozással és rimbe-szedéssel egy versciklust állított belőlük össze: »Egy örült naplójából« címen. A sorozat egyik jellemző versecskéje:

A nagy Kopernik csillagrendszere
Legbiztosabb vezér az égen fent,
Ily biztos rendszer: emberek között
Gaznak, csalártnak tartani mindent.

Még az állat erkölceit is megrontja az emberi gonoszság:

Ember! te nagyszerű méregfa,
Környezetedet is megmérgezed,
Im bűneidet eltanulja
Leghűségesebb barátod is, - ebed;
S míg jó ruhához hizelegve jó,
A rongyos koldust megugatja ő.

Olykor nagy haragja panaszszá válik, nem annyira az ember, mint inkább a természet rendje ellen:

Ah a világ egy nagy patkányfogó,
Ki benne van, rést mindhiába kér,
Hogy éljen, fel kell falni társait,
A legerősebb végre csak megél.

Ah a világ pillangó-gyűjtemény,
Rendezve a szárnyak fénye szerint,
De tűnyon keresztűl minden szűn,
És szárnya nélkül rut hernyó lesz mind.

Ah a világ gyermeknek jó lehet,
Ki redves fát vesz el csillag helyett,
Én láttam a gyöngyöt még mint könyűt
És a rubint - vércseppnek seb felett.

Ilyen borus, lázadó és bánatos bölcelem kifakadásával van telítve Madáchnak »*Csak tréfa*« című drámai kísérlete. A fiatalos alkotást sok szempontból ítéltetjük el; kifogásolhatjuk, hogy a hős nem eléggé cselekvő, hiszen köztársasági elve csak hangoztatva van, de gyakorlati érvényesülésre nem tör a cselekményben, melyet nem annyira a hős, mint inkább a cselszövő Széphalmyné mozgat, megróhatjuk a fölösleges alakok és bonyodalmak halmozását, a lírai terjengést, a szertelenűl egyoldalú sötét színezést, a jelenetezés kezdetlegességét, a döcögő verselést, és pongyola nyelvezetet: mégis éreznűnk kell, hogy ez a munka, minden ifjonti gyarlóságai daczára, igen jellemző és fontos okmánya a költő fejlődésmenetének. Bámuljuk a tizenkilencz éves ifjat, ki a reformkorszak megyei életének minden árnyoldalait oly éles szemmel veszi észre és oly hatalmasan ostorozza. Meggyőződűnk, hogy Madách műveinek alkotásában mindig környezetéből, tapasztalatai és egyéni élményeiből indul ki, de egy-szersmind látjuk, hogy bölcselő elméje a szűk körből vett tárgyat mily általános emberi magaslatra emeli. Ráismerűnk Az ember tragédiájának Ádámjára; csakhogy még nagyon tapasztalatlan és kiforratlan Ádámmal állunk szemben. Mivé fejlődhetett volna a nyilvánosság éltető napvilágán s a színpaddal való eleven érintkezésben! Csoda-e, ha elszakadva Pesttől, az írói világtól, a színész-néppel való közvetlen kölcsönhatástól, nem folytatja a társadalmi dráma terén való érdekes kezdeményezését és a történeti, bölcséleti irányba csap át? A magyar társadalmi dráma igazi megalapítója veszett ott el a nógrádmegyei politikai küzdelmek között.

S az ifjú érzi, sejtű, hogy valami, ami benne legbecsesebb, veszélyben forog. Maga is sóhajtvá kérdezi:

De az erő hova lesz nyomtalan?
Magát emészti fel csatázva
A kisszerű kor szűk korlátiban.
Mint a malomkő, hogyha búza nincs rajt,
Mint elvetett kard, hogyha nem vívhat bajt.

Azokban a reformmozgalmakban nem lett volna hiány, ha Madách inkább csak mint drámairó és nem mint szereplő politikus tekintű őket. Folytak volna azok országszerte és a nemes Nógrád vármegyében is, ha még annyi egyéni érdek és színlelt szabadelvűség vegyűlt beléjük. Ki is látott valaha tisztán eszményi politikai mozgalmakat, melyekben csak a szent elvek uralkodtak volna, menten minden önzéstől és hiuságtól? Rendjén folyt ott minden Nógrádmegyében és helyén volt mindenki, hej csak Madách Imre nem volt ott igazi helyén. Ebből a rejtett kűtforrásból ered keserű világfájdalma. Valami nagy elhatározásra lett volna szüksége: választani az írói és politikai pálya között. De ime mint író nem tör nyilvánosságra, mint politikus pedig megundorodik a közélet elvtelenségétől. Csak elcsitítja lázongását, csak elsimítja benső válságát. Pedig érzi, sőt le is írja lelki baját. Hiszen Zordy ott hagyja a politikai küzdőtért és egészen a drámairásra adja magát. De mikor ezt papíroson megtenni oly könnyű dolog, míg a valóságban keresztűlvinni oly kimondhatatlanű súlyos feladat!

A költő Lucziferje.

A fiatal forrongás e korában, mikor Madách még csak keresi helyét az életben, útját a költészetben, de elszakadva a pesti irodalmi köröktől, egészen magára van utalva; semmi nagyobb szerencse nem érhetne volna őt, mint megtalálni az igazi nőt, aki teljesen megérti. Vagy ha nagy fiatalságára tekintünk, egyelőre még inkább a jó barátra volna szüksége, a lelki rokonra, a ki nemcsak meghittje az életviszonylatokban és küzdő társa a megyei politika porondján, de mindenképp fölötte író barátja, kritikusa, széptani tanácsadója lehetne. Aki sarkalná a nyilvánosság keresésére, a külső írói érvényesülésre is. Mert bár az írói magányosság igen alkalmas a legmélyebb költői és bölcselői tulajdonok kifejlesztésére, mégis a külső írói kellékek, az előadás tetszetőssége, a technika furfangja, a vers csiszoltsága stb. stb., csak író-társakkal és a nagy közönséggel való eleven surlódásban és kölcsönhatásban szerezhetők meg. Ellenben a fiók számára való dolgozás bizonyos kelletlen műkedvelői színezetet kölcsönözhet a legnagyobb szerűbb írói alkotásoknak is.

És az epedve várt barát csakhamar jelentkezik is. Szontagh Pálnak jutott a kiváltságos szerep, hogy lelki társa lehessen a mélyelméjű fiatal költőnek, részese gondolatvillámainak, eredeti humoros ötleteinek, osztályosa könnyed szerelmi kalandozásainak. Nem futó, muló pajtáság volt ez, hanem mindvégig kitartó lelkikapcsolat, melynek fényszaka azonban mégis csak az első évekre, különösen 1843-44-re esik. Szontagh Pál kiváló társadalmi tulajdonai, nagy olvasottsága és emlékező tehetsége, könnyed és szellemes csevegő modora által kitűnő fiatal ember volt. Ez időtájt még írói hajlamokat is árult el, de egyéniségének súlypontja mégis csak a politikába esett. A rokon politikai gondolkodás és törekvés hozta össze az ifjakat, és mert Szontagh Pál a megyei színvonal fölé emelkedő politikai elme volt, együtt bírálgathatták a szereplő megyei tekintélyeket, együtt gúnyolhatták félszégeiket, együtt csipkedhették az érdekcsoportokat, fölülelve a pártokon és magasabb nemzeti s általános emberi szempontokból ítélve szűkebb hazájuk viszonyait. A megye fiatal óriásainak volnának mondhatók, ha Szontagh nem lett volna oly józan nézetű, Madách pedig minden büszkesége mellett oly nemesen szerény költői egyéniség.

Az ifjak sok tekintetben épen ellentétes vérmérsékletükkel és világfölfogásukkal gyakoroltak egymásra vonzó hatást. Hogy Szontagh ág. evangélikus, Madách róm. katolikus volt, az reájuk nézve még csak kedvesebbé, érdekesebbé tette baráti kapcsolatukat. Azt talán fölösleges is mondanom, hogy Madách mennyire túl volt a felekezeti korlátoltságokon; ami pedig Szontagh Pált illeti, ő benne lobog ugyan valamelyes ágostai buzgóság, de mert nem rejti, hanem egyáltalán szókimondó, pattogó természetű, ez a felekezeties vonás érdekes ízt, zamatot kölcsönöz egyéniségének. Házában, Horpácson, rendes istentiszteletet tart, s az Úr nevét két nagy betűvel írja, így ÚR. Madách ezért tréfálva is mondogatta: »Te Pali, mégis csak a világ kedvéért végezed te ezeket az ájtatosságokat.« Az öreg úr maga beszélte ezt nekem, aminthogy szereti önmagát is gúnnyal illetni.

Madách és Szontagh úgy viszonylanak egymáshoz, mint az ihlet a józansághoz, a költészet a prózához. Ellentétes természetük akkor tűnik ki legjobban, mikor egy ízben egymással összekocczannak. Madách gyengéd érzése nem tűri meg, hogy valakire, akihez szíve vonzódik, sértő megjegyzést tegyenek; Szontagh azonban föltöbb szabadszájú és egy csöppet sem kiméletes, csevegő hajlamánál fogva pedig nem is valami nagy titokórzó barát. Egy alkalommal mélyen megsebezhetette Madách Imrét, kiméletlenül nyilatkozva oly egyénről, kit szívébe zárt, s a bántást fokozva az által, hogy e nyilatkozatát mások előtt is ismételte. Szontagh érezvén, hogy barátja neheztel reá, levelet intéz hozzá, melyben nyilván azt kérdi, vajon áll-e

még a barátság? Madách erre azt feleli (1845. márczius), miszerint százszor nemcsak szóval, de tettel is megmutatta, hogy barátja. »Ha ez nem volt elég, hogy higyed, elég lesz-e, ha még egyszer ismétlem?« Szontagh panaszkodik levelében, hogy barátja hideg büszkeséget tanusít iránta és szeretetét csak alamizsnaként adja neki. Nyilván az bántja, hogy valami ürt érez a maga lelke és Madáché között. Nem tud egészen hozzáférközni a költő-philosophus lelkének lelkéhez. Madách ki is mondja Szontagról, hogy lénye költészet nélkül szűkölködő. Ez bántja Szontagh hiúságát, de baráti szívét is és ez az érzékenység jut kifejezésre Madáchhoz intézett levelében.

Igenis, válaszol Madách: »Hogy nincs benned poësis, azt mondtam és hiszem is oly értelemben, amint mondtam«...

S ezután mesteri módon fejt ki szavainak értelmét; épen az köti őket össze, hogy ellentét van gondolkodásmódjuk közt. »Ha ezt te nem hiszed, írja Szontaghnak, hogy két ily ellenkező gondolkodásmód gyönyörrel és rokonszenvvel nézheti egymást, engem kénytelenítesz barátságodban kételkedni, mert hogy világnézetünk így áll (t. i. ellentétes), tagadhatatlan. Én pedig nem akarok benned kételkedni, sőt barátság oly embertől, mint te, kétszerte gyönyörködöt, mert büszke vagyok látni, hogy kebledből ha minden iránt a pietás kiegészült is, de ez (t. i. a baráti érzélem) megmaradt zöld oázisul.

A »kiegészült pietás«-sal Madách a hideg elmésségre céloz, mely benső részvét nélkül gúnyolja az embereket, sőt önmagát is. Egészen azt az ellentétet látja maga és Szontagh Pál között, melyet »Az ember tragédiája«-ban Ádám és Luczifer közt, mint az ihletett érzélem és a hideg kételkedő elmésség ellentétét szemléltet véges végig:

»Ha tehát én benned látom azt, hogy a világon hidegen tudsz venni mindent s így sokat más szempontból, mint én; ha látom, hogy ez által - ami csak keserű élettapasztalat eredménye lehet - sokban szerencsétlenebbnek, életuntabbnak érezheted magadat mint én, ne szeresselek azért, ne nézhesselek, mint a görögök a villám által fölégetett, s így szentesített helyet?«

Ime, a költő, mikor nyíltan poësis nélkül valónak mondja barátját, még akkor is a költészet dicsfényével övezi alakját. Szerencsétlennek és életuntság színében tünteti őt föl józan gondolkozásaért, holott Szontagh épenséggel nem volt életunt. Madách elképzeli, hogy ő mily szerencsétlennek s életuntnak érezné magát, ha erős hevülés és rajongás nélkül látná a világot, s ezt az érzést mintegy odakölcsönzi barátjának, hogy őt fölemelje, fölmagasztalja. Szontagh Pál alakja ily módon eszményítve, fölmagasztva él Madách Lucziferjében. Akik nem értik a költői képzelem működésének törvényeit, s nem pillantottak bele a költői alkotás műhelyébe, azok könnyen félremagyarázhatják szavaimat, azt hivén, hogy én árnyékot akarok borítani Szontagh Pál egyéniségére. Őszinte, igazlelkű barátja volt ő Madách Imrének és jellemépség tekintetében méltó társa a költőnek, de vérmérsékletének alapvonásával ő szolgált Madáchnak mintául - modell gyanánt - Luczifer megfogalmazásában. Szontagh később a közéletben méltán igen díszes állásokra emelkedett, képviselőházi alelnökké, főrendiházi taggá lett, sőt egy időben a miniszterség is környékezte, de politikai szerepe talán feledésbe lesz már merülve, mikor Madách Lucziferje még mindig fen fogja tartani emlékét.

Az ellentét az, ami Madách Imrét barátjához vonja: az ellentétnek egyáltalán roppant igéző, végzetes hatása van reá életben és költészetben, barátságban és szerelemben egyaránt. Érzi, hogy az ő költő elméje rajongás és kétségbeesés között hánykolódik, de a köznapi érdekeket az ő köznapi színükben látni, úgy a hogy az átlagos emberek azokat látják, nem tudja. Hogy lehűtse lelkesedését, leszerelje ihletét, lefokozza látását a köznapisághoz, az érdekrúgók hideg megfigyeléséhez; ezen fárad folytonosan, de természetesen sohasem a kellő sikerrel. Ebben az irányban igen jó szolgálatokat tesz neki barátja. A megyei politikában összesimulhat egyéniségük, sőt némileg irodalmi jellegű munkában is egyesülhetnek. Így támad a »Nógrádi Képcsarnok«, a bökversek (epigrammák) ezen gyűjteménye, mely nyomtatásban sosem jelent

meg, hanem kéziratképen forgott a megyei szereplők kezében. Madách és Szontagh közös munkája ez, de Pulszky Ferencz is szolgáltatott hozzá egy pár elménczséget.

A gyűjtemény 1844-ből származik és 45 epigrammát tartalmaz, melyek élükön egy-egy megyei tisztviselő vagy politikus nevét viselve, az illetőt elmésen csipkedik, sőt erős, néha személyeskedő gúnnyal ostromozzák. A munka báró Vay al-kancellárnak van ajánlva a következő sorok kíséretében:

A főherczegnek hogy tudd bemutatni megyénket,
Készült e csarnok, torz alakokkal ugyan.
Nem tehetünk arról, hogy hű festése megyénknek
Mindig csak torzkép és epigramma lehet.

Felvonulnak előttünk a vármegye alispánjai, fő- és aljegyzői, adószedői, fő- és alszolgabirái s egyéb tekintélyei, s mindeniknek kijut egy-egy hegyes, sőt mérgezett nyilveszsző, némelyik számára pedig kettő is van fentartva. De hogy azok, a kik kimaradtak, se örülhessenek, egyik epigramma kimondja róluk, miszerint oly jelentéktelenek, hogy még ily bökversre se nyujtának elég anyagot. Kikapnak a pecsovicso, de nem kevésbé a haladópartiak (szabadelvűek) is. Sőt ezek között a kétkulacosok, köpönyegforgatók, kapaszkodók azok, kikre fiatal óriásaink legjobban fenik fogukat. Pajtás, jóbarát, atyafis, senkit sem véd meg a megérdemelt gúnytól sem a köztéri, sem magános egyéni gyarlóságaiban. Álljon mutatónyúl néhány ily versecske:

F r a t e r P á l

Fráter szól. S a merre akarja, ragadja hajónkat;
Játszi konyítás közt szór szeme-szája tüzet.
Óvd bőrd, s ne rohanj vaktában utána hajós nép!
Nézd szeme járását, nem oda vág, hova néz.

A ravasz szónok mellé állítom a nagygarút:

B á s t h y M i k l ó s

Milyen lelkesedés kis Nógrád nagy teremében.
Ébred a korszellem; a vita tárgya: vasút.
S ah mi csodás látvány! füst, gőzzaj, tán jön a mozdony!
Mely robog, eltűn... nem! nagyszavú Báthly beszél.

A következő bökvers Madáchra vall, mint szerzőre:

B a l o g h y L á s z l ó

Nagy vagy, hogyha nagy az, ki magát is bírja legyőzni,
Mert ha beszél, egymást vágja le minden okod.

Elég érdekesek a következők is:

S z e n t i v á n y i A n z e l m

Hogyha seregleni látod a varjút, már közel a dög;
Választás közelít, hogyha gyűlésre te jössz.

D e z s ő f i J ó b

Légy követünk! Nógrád értelmét hűn fogád fel,
Ellenzéki vagy, mégis se meleg, se hideg.

P r ó n a y G y ö r g y

Hogyha fejedben is oly híres kocsis ülne, minő te
Vagy, be dicső dolgot mondana rólad e vers.

S r é t e r H o r á c z

Bátyád árnyékát Nógrád még tiszteli benned,
Mert bátyád halvány árnya maradsz csakugyan.

M u z s l a i S á n d o r

Bizton számol az ellenzék rád Muzslai, látván,
Hogy nem akad kormány, mely hivatalra emel.

De a szerzők önmagukat sem kimélik. Így Szontagh a következő epigrammát írja Madách Imréről:

M a d á c h I m r e

Most liberális vagy, van nexusod és tudományod,
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért.
Várjunk csak kis időt, még léssz Nógrádban alispán,
Elpárolog elved, s megmarad a magas orr.

A jó barát, mint látjuk, Madáchot az alispáni székre jelöli, de a vers nem ragadja meg Madách egyéniségének valamely jellemzetes lelki vonását, hogy azt elmésen kigúnyolja. Sokkal találóbb az az epigramma, mely Szontaghra vonatkozik:

S z o n t a g h P á l

Szolgabíránk hanyag, ezt panasolja a széchényi járás,
A buta! Szontagh Pál vajmi következetes.
Centralizálni akar, s restségével azt bizonyítja
Elve szerint, hogy rossz a megye szerkezete.

Szontagh valóban kissé kényelmességre hajló egyéniség; ő maga beszélte nekem az ő szellemes öngúnyoló modorával, hogy az a mondás járja róla: »Szontagh Pál, ha siet is szuszog.« A fentebbi epigrammának jelentősége azonban abban rejlik, hogy kifejezi az egész kis gyűjtemény politikai célzatát és pártirányát. Szontagh ugyanis a negyvenes években azon kisdud politikai felekezethez tartozott, mely magát »centralistá«-nak nevezte, s melyet a közfelfogás a gúnyos árnyalatú »doctrinair« jelzővel illetett. A szabadelvű »européer«-ek kis csoportja volt ez, mely a központosító népképviselő nevében állást foglalt az ősi magyar megyei rendszer s ennek védői, a »municipalisták« ellen. Heten voltak, mondja Pulszky, mint a görög bölcsek; névszerint: Eötvös, Szalay, Trefort, Csengery, Lukács, Szontagh és Madách. A vármegyében nem az ősi alkotmány védbástyáját látták Béccsel szemben, hanem inkább a nemesi előjogok, a középkori közigazgatás és igazságszolgáltatás omlatag várfalát. A nyugoti parlamentarismus elméleteinek hatása alatt állottak és a népképviselő eszméit hirdették, alkotmányos kormányzattal, felelős miniszteriummal, úgy amint az 48-ban meg is valósult. Élesen és találóan bírálták a régi rendi alkotmányt és a vármegyei szerkezetet, s ez utóbbit a korszerű haladás legnagyobb akadályaként tüntették föl. A középkort szemlélték benne s a nemzetnek 52 darabra tagoltságát.

Pedig a vármegyében rejlett a nemzet ellenálló ereje Ausztriával szemben, sőt benne szunnyadott a nemzet megújuló képessége is. Senki se érezte és tudta ezt úgy, mint a régi

vármegye legnagyobb fia: Kossuth Lajos. Megmutatta ő a »Pesti Hírlap«-pal, hogyan kell a megyében élő nemzeti ellenálló erőt egyszerre mind a nemzeti haladás leghatalmasabb tényezőjévé emelni. Mert pompás műszer volt az a régi vármegye; természetesen ember kellett hozzá, minő Kossuth, aki élni tudjon vele. Ő volt az igazi központosító, az igazi centralista, mert személyében ő egymaga összpontosította az ötvenkét vármegyét. Élő megszemélyesítője volt ő a megyei szerkezetű Magyarországnak, ép ezért hivatott újjáalkotója, világtörténeti jelentőségre emelője. Személyes központosítási rendszerének művészi hangszere volt a »Pesti Hírlap«, ennek billentyűi a vármegyék; verte is rajtuk a nemzeti szabadság bűvös indulóját, melynek dallama elvarázsolta és új életre keltette a magyar nemzetet.

És e dallam hogyne viszhangzott volna költősarjában a vitézlő Madáchoknak, kik évszázadokon keresztül küzdöttek a nemzeti szabadság és nemzeti haladás zászlaja alatt. A Madách-nemzetség hazafisága a költő utódban nyer klasszikai kifejezést, benne finomul egyetemes emberi bölcselemmé. Azért visszaszámítás volna őt komolyan a centralisták közé sorozni, ki soha annak s egyáltalán semminémű »ista«-nak nem nevezte magát. Avagy főművének Kepler és a tanítvány közötti jelenetében nem a tudakos nagyképűséget gúnyolja ki? S a mily kevéssé »ista« ő a bölcselemben és tudományban, oly kevéssé »ista« a politikában is. Már fiatalkori kísérlete, a »Csak tréfa« című társadalmi dráma, mely voltaképpen a vármegyei világ gúnyos rajza, erős kirohanásokat tartalmaz az iskolás kritika és tudakosság ellen. A darab hőse: Zordy pedig köztársasági elveket vall, jelölve annak, hogy a költő, ki ez alakban egészen magát adja, semelyik meglévő politikai párt keretébe nem illeszthető. Madách egész életén át eszményi politikus volt, s ép ebben gyökeredzik költői nagysága. Eszménykereső lelke semminémű reális politikai intézményekben megnyugodni nem tud, és került volna bárhová, született volna bármely korszakban, mindenütt föllázadt volna az uralkodó rendszer gyarlóságai ellen, ép úgy, mint ezt Ádám »Az ember tragédiájá«-ban az egész világtörténelmen keresztül cselekszi. Ádám ez idő szerint Balassa-Gyarmaton van és a megyei életet szemléli, tehát ez ellen lázong és ezt gúnyolja. Így kerül ő a centralisták közé. Később látni fogjuk, hogy alapjában mily erős híve a vármegyének. Ez a finom szellemű, fönséges bölcselő igazi kurucz magyar volt.

Egyelőre azonban nem mutat valami nagy hajlamot a gyakorlati politikai érvényesülésre és nem tör valamelyes megyei tisztviselőségre. Még 1842. január 16-án neveztetett ki gróf Keglevich Gábor főispán által tiszteletbeli aljegyzővé »atyja s nem rég elhalt sógora (Huszár József), érdemeiket tekintve.« De már 1843. augusztus 22-ikén torok gyöngesége miatt lemond e tisztségről. Ami becsvágyának legjobban megfelelné, az kétségtelenül a követtéválasztás volna, hiszen említett drámája hőseit Zordyt meg is teszi követnek. De hogy a megye őt most az országgyűlésre küldje, arról szó sem lehet, nemcsak mert alig húsz éves, de mert a megyei érdekcsoportok már rég megállapodtak a leendő követjelöltekben. Csak vendégként van jelen Szontagh Pállal együtt az 1843/44-iki pozsonyi országgyűlésen. Ha ő ott már mint követ szerepelhet vala, az új irányt adott volna életének, mert a politikai érvényesülés útján irodalmilag is a nyilvánosságra tört volna. Így hát lappang mint író és lappang mint politikus is. Összes szereplése a védegyleti tevékenységben, a »Nógrádi Képcsarnok« epigrammaiban és azon megyegyűlési tudósításokban nyilatkozik, melyeket Szontaghhall közösen ír a Kossuth s később a Szalay szerkesztésében folyó »Pesti Hírlap«-nak.

Miután azonban olyan jellegű és mérvű köztéri avagy irodalmi szereplés nem nyílik számára, mint a milyenre szüksége volna, a fiatal vér s a költői természet a gyengéd kalandok mezejére viszik. Együtt jár Lucziferjével, Szontagh-gal multságokra, bálokra, s a jó barátok nem egyszer ugyanazon hölgynek udvarolnak. Megesik, hogy mindketten ugyanazon delnőhöz irnak szerelmes-verseket és Szontagh »kecskelábú múzsjá« ilyenkor ódái lendületet vesz, antik distichonokban dicsőítve a hölgy éjhaját és hajnalfényű jelenését. Ha így párosan lebegnek

virágról virágra, lehetetlen bennök Ádámra s Lucziferre rá nem ismerni. Teszem, mikor egy közös ideáljukkal tánczoltak és Szontagh kérdi:

- Megszorítja-e Málka tánczközben a kezedet?

- Igen.

- No, mert az enyémet is szorongatja.

Így ábrándítgatja ki a mindig rajongásra kész Ádámot az ő hű Lucziferje. Nem vethetnek ki hálót ügyes hölgykezek Madáchra, hogy azt barátja észre ne vegye. Egy alkalommal K. T....n vendégeskedve, megháznak Gy....éknél és szobájuk ablaka a konyhára és élestárra szolgál, hol a ház kisasszonya nagyban szorgoskodik, gazdasszonykodik. A barátok összemosolyognak és már tudják, hogy mért jutott nekik ép az a szoba, a honnan legjobban figyelhetik a bájos leányzó rendkívüli házi erényeit. Ez a szemléleti oktatás Madách Imrének szólott. Hja, mondá Szontagh Pál, Madách előnyben volt, mert a katolikus családnak én ágostai létemre nem kellettem.

A mily ábrándos és tüzes udvarló volt Madách Imre, olyan megfontolt és kényelmes Szontagh Pál. Mire ő magát elhatározni tudta, hogy mint kérő lépjen föl, a lány bizton már másnak ajándékozta szívét, vagy már el is volt jegyezve. »Lekéstem mindenütt«, beszélte maga a szeretetre méltó öreg úr, ki a házasság révébe soha bevezetni nem tudott. Eléhozakodtam előtte mindazon asszonyokkal és leányokkal, kiknek neveit Madáchék családi leveleiből kiböngésztem, s a kikről föltételezhettem, hogy Madách Imre velök valamelyes költői kapcsolatba jutott. Ha Madách-rokonról volt szó, mint pl. a szép Somogyinéről, vagy Károlyi Miksánéről, már elő voltam rá készülve, hogy az öreg úr elmondja, miszerint csak némi késedelmén múlt, hogy meg nem kérte őket. Valamennyi szereplő hölgyalakról érdekes és aprólékossáig részletes felvilágosításokkal tudott szolgálni; fájdalom, csak azokról nem tudott semmit, kikhez barátját mélyebb érzés csatolta és kikhez legszebb szerelmi költeményeit intézte. »Madách Imre reservált volt mint minden Madách«, védekezett ilyenkor. A felületesebb szerelmi vonatkozásokról, mint pl. Gyürky Amáliához, Matkovich Idához, Szontagh igen jól volt értesülve, de már arról, hogy Madách ezekhez verseket irt, nem volt tudomása. Legköltőibb ömlengéseit Madách egy korán meghalt fiatal lánykához, Luizához irta; de Szontagh előtt nemcsak e költemények létezése, de még a megdalolt lány neve is teljesen ismeretlen maradt. Pedig egyébként nem győztem bámulni emlékeinek frissességét és az aprólékosságokat megőrző nagy emlékező erejét. Személyi emlékezete meg épenséggel meglepő; családi vonatkozások, sógorságok, házasságok, leszármazások fölfejtésében teljességgel kifogyhatatlan. Órahosszat hallgattam s jegyeztem az öreg úr beszélgetéseit, ki vastag őszinteségeivel, határozott rokon- s ellenszenveivel, elmés megjegyzéseivel nekem nem csekély élvezetet szerzett.

Madách világfiás színezetű udvarlásai közül Gyürky Amália és Matkovich Ida alakjai emelkednek ki. Mély vonzalom a költőt egyikhez sem ragadta, s amit Amáliához ir egyik versében:

Engem vándor madárként
Sejtésem visz tova,
Lelkemnek kell csapongni,
Számomra megnyugodni
Nincsen rév, nincs haza.

az mindakét hölgyre egyaránt vonatkoztatható. Amáliával Nógrádban ismerkedik meg a költő, és nem csak szülei házában látogatja meg, hanem több ízben találkozik vele a losonczi és gyarmati multságokon, bálokon. A leány igen élénk szellemű, magát kedveltető, csábos teremtes volt, mint reánk maradt arczképe is mutatja. Reá illik a következő versszak:

Addig hódítgatál cselekkal,
Hogy meghódoltál kis hamis,
S ez nekem olyan jól esett, hogy
Tied vagyok most magam is.

(Veszélyes játék.)

Madách könnyed heinei húrokat penget vele szemben és néhány kedves dallamos verset ír hozzá. De az oly nagyon igazlelkű ifjú komoly hangokat vegyít még csapodár verseibe is:

Hol van dal, mely megigéz
S aztán nem hangzik el?
Hol végtelen szép álom,
Örök szín a virágon,
Siratnunk mit nem kell?

Orczád a hulló csillag
Volt élted éjjelén,
Mely tiszta ragyogással
Egy perczig ég s alászáll,
Mint játszi tünemény.

És én, ki láttam útját
Könyezve követem,
S emléke mindörökké
Mint égi jelenés
Oly szent marad nekem.

Pedig a helyzet magaslatán csak akkor áll Amáliával szemben, midőn tőle búcsúzva, így ír:

És most ölelj meg. Óh ne félj csak,
Hogy elgyűröm csipkédet.
Mi sok időt reám pazarlál,
Egy tánczot is már elmulasztál!
Siess hölgy. - S most isten veled!

Matkovich Idával Pozsonyban ismerkedett meg a költő, mikor Szontagh-gal együtt vendégekként voltak jelen az 1843/4-iki országgyűlésen. Huszár Károly nógrádi követnél voltak szállva, s ott mutatták be őket a látogatást tevő Idának, Matkovich septemvir lányának. Ida igazi szépség volt, sugár termetű, sötét, dús hajú, igézetes szemű leány, ki Szontagh Pált is egészen elvarázsolta, s a következő széptevő hexameterek írására ihlette:

Megvénült az idő, a bús ősz könnyei hulltak,
S a víg arcú Pozsony vőn hamuszínű lepelt.
Jöttél s ifjú tavasz hinté mosolyogva sugárit
S a gyönyörök napja kelt szemed éjjeliből.

Matkovichék protestánsok voltak s így a jelen esetben Szontagh nem volt hátrányban. De Ida sem övé, sem Madáché nem lett, hanem Buday Sándor képviselőhöz ment férjhez. Ida igen vonzódott Madáchhoz és tudakozódott utána, mikor az Pozsonyból távozott. De a csapodár költő haza érve, Nógrádban megfeledkezett Idáról; pedig Pozsonyban nagyon szerelemföltő verseket írt hozzá:

Kétségtől űzve szűmben felriadt
A féltés sápadt óriása,
Fel kell keresnem a kedves leányt,
Utána hát a társaságba.

Madách az élénk, szellemes leány szívével nem volt megelégedve.

Csillag vagy, fényes csillag, messze égő,
De óh jaj annak, akit az vezet,
Hideg sugára hűtelen kísérő,
Midőn vihar kél a hajó felett.

De rózsá, hold, csillag, lány nem hibásak,
Csak az hibás, ki bennök többre les;
Isten veled lány, a költő bohó csak,
Ki párt magának e földön keres.

De ebben a bohóságban a költő, bármint hibáztassa is, ez idő szerint nagyon is szenved. Oly forrón eped az igazi élettárs után s annyira kétségbeesik, hogy megtalálni nem tudja, hogy ez érzést már nem is lírai versekben, hanem drámai műben fejezi ki, mely fiatalkori alkotásai között a legjelentősebb s minden vonásaiban a nagy költő-philosophust érezteti velünk.

6.

»Férfi és nő.«

Asszonyt keres a fiatal költő, büszke, nagy lelkéhez méltó élettársat. Ily motivumból drámai mű eladdig még sohasem keletkezett. Igenis, érzékeny lantosok egy-egy szép dalban elsóhajtották: Hol a nő, lényemnek mása, égi álmomnak földi valósága? És hajtogatták e dallamot hol epedő, szomju sóvárgással, hol lázongva a gyarló Éva hiúsága és csalfasága ellen; de amit mások könnyű dalba öntenek, azt Madách drámai költeményben jeleníti meg. A »férfi és nő«-ben egy eszménykereső ifjú fényes alakja rajzolódik elénk, amint háztűznézni indul világgá, hogy az igazi nőt, élete párját megtalálja. Amit egyrészt Etelkához és Máriához, másrészt Amáliához és Idához írt verseiben kellően kifejezni nem tudott, azt most megragadó drámaisággal szemlélteti a költő. Minden eddigi szerelmi lirájának drámai összefoglalása ez a munka, mely égő, szinte lobbogó színekkel festi a női eszménykép után való sóvárgást, majd annál sötétebb kétségbeeséssel mutatja, hogy nincs a földön nő, ki az igaz férfi szerelmére méltó volna. Mint a hogy a »Csak tréfa« című kísérletében a politikai és társadalmi lázadót, úgy a »Férfi és nő«-ben a szerelem ifjú forradalmárát ismerjük meg. Lázadást hirdet a női nem, utóbb maga a szerelem, sőt az istenség ellen, mely a nemi-különbséget alkotta. Szóval ifjú forrongásának tetőpontján látjuk itt »Az ember tragédiája« szerzőjét.

De ifjú ember természetesen nem lehet hőse a darabnak, mert lázadása a női nem ellen könnyen a tapasztalatlanság nevetséges színében tűnhetnék föl. Madách tehát oly hőst keres, kinek tökéletes férfiasságához a kételynek még csak árnyéka se férjen. Költő elméje Herakles alakjához tapad, hogy a félistennel azonosítsa magát, ki már végig küzdött harczait kigyókkal, oroszlánnal, sárkánnyal, óriással s a többi emberpusztító szörnyekkel, és most életének delelőjén a szerelem döntő csatáját vívja. Férfiasság szempontjából különb hőst a költő csakugyan nem választhatott, mint Zeus fiát, a földet vállain elbíró Heraklest; a nagy kérdés azonban az, hogy miként sikerül a saját fiatalos, véghetlen epedését egy női eszmény után, és kétségbeesését a női nem hitványsága fölött Herakles alakjába lehelni? Az a mese, hogy Herakles megunja feleségét Deianeirát és Eurichtheos király szép lányába, Joléba lesz szerelmes, vajjon alkalmas lesz-e a Madách lelkében lobogó nő-megvetés eszményének kifejezésére?

Az akadémiai pályázaton, melyben résztvett »A férfi és nő«, minden eszmei jelentősége dacára, figyelmet nem keltett. Úgy látszik, még az sem tűnt föl, hogy itt egy vakmerő szellem versenyre kel Sophoklessel, ugyanazt a tárgyat ragadva meg, melyet a nagy görög tragédiász »A trachisi nők«-ben dolgozott fel. Pedig nem mindennapi eset, hogy drámaíró egyenest oly tárgyhoz nyuljon, melyet valamely világhírű előd remekműben vitt volt színre. Valami mélyebb okának kell lenni, ha költő ilyet kockáztatni merészel. Úgy illik ilyenkor, hogy a bírálat ez okkal behatóbban foglalkozzék: egyrészt azért, hogy a régi mester igazát, ha szükséges, megvédje, másrészt mert esetleges tévedéseiben is figyelmet érdemel az író, ki a múlt idők valamely mesterével vitába bocsájtkozik. És a fiatal Madách valóságos drámai pört indít a sophoklesi remekmű minden pontja ellen.

Sophokles »A trachisi nők«-ben csak azt a tragikai gondolatot akarja kifejezésre juttatni, melyet az adott heraklesi mese nyíltan és félreérthetetlenül önként kínál. Herakles a Jolé iránti szenvedélye által ragadtatva, megfélemledik arról, hogy mivel tartozik önmagának, saját tűzhelyének, hűn szerető hitvesének Deianeirának. A gonosz szenvedély ott kezdi romboló hatását, hol a mindig nyíltszívű Herakles először ragadtatja magát nemtelen tette. Orvtámadással öli meg Jolé fivérét, Iphitoszt: gyanútalan vendégét a halálos mélységbe taszítván Tiryns sziklájáról. E galád tett veti meg alapját Herakles gyászvégzetének. Háza népe földönfutóvá lesz, míg végre Trachisban lel menedéket; ő maga, - ki különben is idegen bálványt, Jolé képét, hordja szívében - elszakadni kénytelen övétől. A haragvó Zeus ugyanis tizenkét hónapi rabszolgaságra kárhoztatja magáról megfélemlített félisten-fiát. Ott tölti Herakles a megalázó büntetést Omphalé lydiai királyné rabságában, de a járom alól fölszabadulván, haddal támadja s megöli Jolé atyját s ennek fiait, és rabnő gyanánt hurczolja magával Jolét diadalmas hazatérő útjában.

De csak látszólag diadalmas a hazatérés. A jóslat szava fáradságainak végét ígérte volt neki, és Zeus fia immár babérain nyugodhatna meg a családi élet szelid révében. De mit ér, hogy áldozatot mutat be Zeusnek; hiszen nem békével, hanem háborúval szívében tér ő haza. Az elvakult hős a legvégzetesebb háborút idézné föl, háborút a saját tűzhelye ellen. Lábbal tapodná a kegyeletet, melylyel a saját múltjának, a nemes Deianeira oldalán átélt hősi korszakának tartozik. Otthont keresve s a saját otthonát mégis meggyalázza, ellentmondásba jut önmagával és tragikai végzetét többé el nem kerülheti.

Sophokles a Trachisi nőkben Herakles hazatérését rajzolja, úgy hogy műve önkéntelenül a trójai hősök visszatérésére emlékeztet: Agamemnonéra Klytemnestrához és Odysseuséra Penelopeiához. A nagy különbség az, hogy Herakles mindössze csak tizenöt hónapig volt távol az övétől, és ami ennél mérhetlenül jelentősebb, hogy Heraklesnek már hazulról való elszakadása szívbeli szakadást jelent hitvesétől, Deianeirától. Az ő hazatérésének voltaképpen nincs is világos értelme. Valami huzza-vonja őt vissza, háza népéhez, holott szívét megbabonázta a Jolé iránti szenvedély. De még ezt a szenvedélyt sem követi világosan, mert különben haza sem szabadna térnie. Csak a szenvedélytől elvakult lélek viselkedik így értelmetlenül. A meg hasonlítás ott lakik a hős szívében, de a szenvedély homályt borít elméjére, hogy saját meg hasonlítását észre ne vegye.

Nem ily hazatérő drámát akart Madách írni; azt akarja ő mondani, hogy a férfinak egyáltalán nincs hova hazatérnie. Nem érdemes Deianeirára visszaemlékezni, de nem érdemes Joléért sem lángolni, amint hogy földi nő általában nem érdemi meg, hogy szeressük.

E sötét célzatához mérten a mesét - mint látni fogjuk - merész változtatással sarkaiból kiforgatja; holott Sophokles véges-végig hiven ragaszkodik magához a mesében lappangó eszméhez. Ehhez képest a lehető legnagyobb mértékben kiemeli Deianeirát, előtérbe helyezvén az elárvult aggódó asszonyt, a férjét hű szerelemmel hazaváró hitvest. A finom érzékű görög tragikus Jolénak még csak szerepet sem juttat a darabban, de mert teljesen a szín mögött még

sem hagyhatja a leányt, ki akaratán kívül oly jelentős tényezője a tragédiának, hát a hazatérő foglyok előcsapatában lépteti föl, mégis úgy, hogy érdeklődésünket iránta a legnagyobb mértékben fölkeltsse, a nélkül, hogy egy árva szócskát is adna ajkára.

Ki vagy te, szomorú lány, kérdi részvétől elragadtatva a nemes lelkű Deianeira; de a keservébe elsüllyedt Jolé néma marad, és csak a hírnök, ki a fogoly-csapatot vezeti, mondja el, hogy ily szóval a boldogtalan leány, mióta csak szülővárosától, meggyilkolt atyjától és testvéreitől elszakadt. Mily mesterien jelzi Sophokles ez egyszerű néma fölléptetéssel, hogy Jolénak bármily jelentős, mégis csak szenvedőleges szerepe van a szomorújátékban, ő mitsem tett azért, hogy azt a végzetes szenvedélyt, mely halált és pusztulást hozott szülőházára és városára, Heraklesben fölkeltsse. Bármit mondana és tenne Jolé, semmivel sem fejezhetné ki oly tökéletesen szerepének szenvedőleges jellegét, mint ezzel a némasággal, melyet az úrnő kérdése sem tud megtörni. Ez a finom stílérzés az, mit a modernnek Oly ritkán tudnak a görögöktől eltanulni.

Másik ilyenmű finomsága a Sophokles darabjának, hogy Heraklest az egész cselekmény folyamán egyetlen jelenetben sem állítja szembe Deianeirával. Mert ugyan mit mondhatna az elhűlt férj az epedő feleségnek? Talán titkolni akarná szándékát? Hisz akkor szánalmas vigjátéki alakká süllyedne előttünk. Vagy talán nyíltan szemébe vágná hitvesének: unlak, nem köllesz. Mily szomorú hősködés volna ez a gyöngy asszonylélekkel szemben! Ha Heraklestől csak ily bátorság telik, akkor hagyta volna békében a lernai hydrát s az összes többi szörnyetegeket, mert az ilyen ember nem érdemelné többé, hogy róla tragédiát irjanak. Jól érzi ezt Sophokles és ahhoz a mesteri fogáshoz folyamodik, hogy kettős követséggel tudatja Herakles hazatérését. Az egyik csak a diadalmas hazatérést hozza hírül, a másik ellenben föltárja, hogy mily lealázó sors vár Deianeirára. A kettős követségnek az a nagy jelentősége van e drámában, hogy azt a benső meghasonlottságot jelképezze, melyben a hős szíve leledzik. Egy Corneille vagy Racine a hőst magát mutatnák valami csillogó magánbeszédben elmésen dialektizálva önnön benső ellentmondása fölött. Mennyivel kifejezőbb azonban az a hallgatás, melyet a görög költő borít Herakles benső harcára. A meghasonlás ott sajog szíve mélyén és csak komor előérzet felhőiben jelentkezik, midőn a jóslat szava fáradalmainak végével kecsegteti. De ő maga nincsen meghasonlottságának világos tudatában, mert öserejű szívét ellenállhatatlan szenvedély ragadja a fiatal Joléhoz. Egyszerűbben ezt nem lehetett jelezni, mint a hogy azt Sophokles az egymással vitába keveredő két hírmondóval teszi. E vita remeke a diskkrét drámai jelképezés művészetének.

Vajmi más lélekkel ragadja meg Madách Herakles tragédiáját. Mert ő előzetes kész elmélettel, melyet eddigi szerelmeiből magának leszűrt, közeledik drámai tárgyához. »A két asszony elméletének« nevezhetném ezt a különös theoriát, melynek értelmében az egész női nemet két asszony képében kell szemlélnünk: az egyik, a hű, odaadó lélek, ki egészen a férfiba olvad és hűségével rettentő unalmas teherré válik; a másik az ellenálló, kaczer, csalfa nő, ki épen csalárd játékával ragadja el az igazlelkű férfit és ejti szégyenletes, megalázó rabságba. Madách módszerére ismerünk itten: a valóságot két ellentétre bontani, és mindakettőt a vigasztalan kétségbeesés színeiben föltüntetni.

Deianeira neki nem a hitves, nem az elmúlt hősi évek hű élettársa, hanem pusztán csak a kiélt és megúnt nő elvont fogalma. Hja, Madách ez idő szerint még legény-ember, s a férj és feleség erkölcsi kapcsolata reá nézve még nem létezik. Ez a magyarázata annak, hogy Heraklest - Sophoklessel ellentétben - egyenesen szembeállítja Deianeirával. Neki hírnökökre semmi szüksége, és ha lehetséges volna, még Herakles hazatérését is kihagyná a meséből. Legszívesebben pedig azt venné, ha az adott mese Deianeirát nem is feleségnek, hanem egy megúnt kedvesnek tüntetné föl. Herakles valóban így viselkedik hitvesével szemben; nyíltan ki mondja: »Mégvénuiltél, nem kellesz,« sőt megismétli a kiméletlen szavakat: »Még egyszer mondom: vén vagy, nem szeretlek«. Szinte szemmel látható, hogy a fiatal költő ujjat húz

Sophoklessel, és úgy szólván tombol azon fölfogás ellen, melylyel a görög tragikus A trachisi nőket irta. A »Sturm und drang«-nak ily ékes jelével többé Madáchnál nem is találkozunk.

Deianeirát egészen másodrendű alakká süllyeszti, s ennél fogva a Nessos ingéről szóló gyönyörű jelképes mesének jelentőségét is alászállítani kénytelen. A monda szerint, mikor Herakles Tirynsbe költözött, egy folyón átkelvén, nejt: Deianeirát Nessos kentaurra kelle bíznia, hogy a folyón átvigye. De a kentaur illetlenül érintette az asszonyt. Kiáltására Herakles visszafordult s nyilával a szörnyeteget halálra sebezte. A haldokló Nessos kiömlő véréből egy maréknyit hagyott az asszonynak, biztos bűvszer gyanánt, hogy férjének szerelmét, ha az tőle elfordulna, ismét visszanyerje. De ez a vér ama lernai hydra epéjével vala megmérgezve, melybe Herakles nyilait mártani szokta, hogy minél biztosabb és iszonytatóbb halált röpítsen elleneire. Ezzel a vérral áztatott inget küld Deianeira ajándokul a hazatérő Heraklesnek, hogy elpártolt szívét visszahódítsa. Sophokles egy páratlanul nagyszerű jelenetben hozza színre a szenvedő Heraklest, kinek testét a hozzátapadó ing irtóztatón szétroncsolja. Vértfoglyaló kinkat szenved a hős, ízületei szakadoznak, inait görcs merevíti, élő testének húsa foszlányokban sorvad le, s a méregtől megbontott vérfolyam kiszárad ereiből. A sophoklesi tragédiának koronája ez a jelenet, ahol Herakles jajgatva becézi és siratja el egyenkint hősi tagjait. Mintha nem is egy férfi, hanem maga az eszményi férfiasság pusztulna el szemünk láttára az ereken dühöngő alattomos asszonyi méregtől. De Herakles ily szálnalmasan nem sorvadhat el. Hogy ne a rút, borzalmas betegségnek essék áldozatul, emberfölötti akarattal erőt vesz gyötrelmein, s maga választja a tűzhalált, maga hordatja föl a máglyát, melynek lángjai közt eleven testtel égve, megdicsőülten egyesülhet atyjával Zeusszal.

Madách iszonyodik a fölfogástól, mely ebben a befejezésben megnyilatkozik. Ő úgy érzi, hogy itt Zeus dicső fiában maga a férfiasság szenvedett meggyalázó vereséget a nővel szemben tanúsított gyöngesége miatt. Herakles, a férfieszmény, a hősök hőse, asszonnyal való nyomoruságos háborúban menjen tönkre? Ez fölláztatja költőnk, és annál mélyebben sérti, minél jobban érzi titkon ő maga is gyöngéjét a nővel szemben. Herakles megvédésére rohan, mert magát védi s az egész férfinemet a nő ellenében. Ebből a pártos védő szándékból ered az egész költemény s a Sophoklessel való nagy pörbeszállás. Minél hevesebben lobog az ifjú vére, minél jobban vágyik már asszonyt hozni a házba, annál sötétebb felhőként jelen meg lelki szemei előtt a veszedelem, mit a nő jelent a férfira nézve: az a veszedelem, mely még Heraklest is megrontotta. Porig kell tehát alázni a női nemet, és Heraklesben fölmagasztalni a földi nőben párját nem lelő félisten-férfiút.

Ezért Deianeirát, a kitartó hitvesi szerelemnek e tragikusan szép képviselőjét, unalmas vén asszonynyá teszi. Hasonlóan lefokozza a Nessos ingének jelentőségét, mely pedig Sophoklesnél oly megragadó jelképe a megsértett nőiség boszuló hatalmának. Madách művében ez az ing csak múltó gyötrelmeket okoz Heraklesnek: maga Deianeira tépi le azt szeretett férjének testéről. A költő mintegy erőszakkal útjába áll a tragikai végzetnek, nehogy a hősnek a nő miatt kelljen szálnalmas véget érnie. Nem veszi észre, hogy a Nessos ingének e megszelídítésével Deianeirát fölösleges alakká teszi a drámában. Mi szükség van a hitvesre, s a szörnyű ajándokra, melylyel férjét újból magához bilincselni vágyik, ha ennek semmi befolyása nincsen a dráma kimenetelére. Az egész házassági tragédia Madáchnál mellékes és a főcselekménnyel csak elméletileg összefüggő epizóddá lesz. Deianeira csak arra való, hogy a költő benne a két női fajkép (typus) egyikét, az unalmasat, aki neki azaz Heraklesnek nem kell, bemutassa.

Madách - Sophoklessel homlok-egyenest ellenkezve - a hitves rovására egészen Jolét lépteti előtérbe és a női főszerepet a darabban neki juttatja. A merően szenvedőleges és teljesen néma szerepet játszó Joléból cselekvő főalakot formál. És miért? Mert becézni óhajtja Herakles gyöngye oldalát. A fiatal költő egészen hőse pártjára áll még tragikai vétségében is. Mit Deianeira? Herakles csak a szív törvényét követi, ha a megúnt asszonytól elfordul; és csak

szívét követi a hős, midőn Joléért lánghat. A költő mintegy szerelmi czinkosává válik hősenek és ezért drámailag is Jolé szerepének minél hathatósabb kiemelésére tör. Az érdekes, kaczer nő fajképét festi benne, aki Heraklest gyűlöli bár, mégis kiszámított ellenállásával megbűvöli, rabjává teszi. A nászj után sóvárgó Heraklestől egy napi halasztást tud még kieszközölni atyja halálának évforduló napjára való hivatkozással és az időközben egy holdsugár-faló ifjú lantverővel való szeretkezésre használja föl. Ez a szerelmi történet, mely egészen Madách leleménye, teljesen háttérbe szorítja Herakles házassági drámáját, s egyúttal annak a célzatnak szolgál, hogy a női nem másik mintaképét, az érdekes nőt, a maga csalárdságában mutassa be.

Az eredeti mesében rejlő dráma egy merész költői csavarintás által milyen egészen új színben áll előttünk. Herakles, ki az eredeti mesében a férj voltáról megfelelő férfi, a madáchi átalakításban a női csalárdság miatt kétségbeeső férfiúvá lesz. Zeüshöz könyörög, hogy mutassa meg neki az igaz nőt, ki szerelmére érdemes:

Adj nekem asszonyt! Mert velőm lobog!

kiált föl Herakles, midőn Joléban csalódik; és e szavakon már erősen keresztülérzik magának a fiatal költőnek szívverése. Hát még mikor Herakles így folytatja:

De szép legyen és el nem hervadó,
S ki egy csóktól nem sápad el, ki egy
Forró kebelben el nem ég, (komoran) ki engem
Meg nem csal...

És mert földi nő föllengző vágyát ki nem elégítheti, Zeustől istennőt kér feleségül:

Adj egy lényt fajodból

Asszony formáját, ámde még sem asszonyt!

És megjelen Hébe, az ifjuság istenasszonya. Az a bizonyos Hébe ez, ki mindnyájunk álmát izgatja, mikor a nő még csak égi ígézet gyanánt él lobogó képzelődésünkben:

Ismerlek jól örök tavaszleány!

Ki feltűnsz, és a lég között repesve
Tündérkarokkal integetsz felénk,
Kéért kulcsolt kezekkel fölsírunk

Oh jól ismerlek, én is láttalak már!
Hogyis ne ismernék tégedet,
Hiszen hugom vagy, mert apád Zeus!
Csakhogy te szellem vagy, s én porfiú;
Te fönt egedben szomszéd Istenidnek
Az üdvök illatát, a menny borát
Méred, míg én itt lent a kínokat csak.

Herakles ömleng-e így, vagy a mi ifjú Madáchunk? Ki ismerné félre a fiatal sóvárgás rajongó lázas szavait? De meg aztán mily megható bávasággal kérdezi Hébetől:

Oh leány!

Mondd meg nekem, szerettek-e ti fönt?

Lehetne-e ott nékem házasodni?

Igen, mert a főkérdés az, hogy lehetne-e házasodni? És ha már nem itt a földön, hol csak hervadó asszonyok virulnak, hát oda fönn az étherben, hol az örök ifjuság lakik. De mikor Hébe megtagadja a nászt, a haragos Herakles-Madách így tör ki ellene:

... te gyáva szellem,
Virágtalan, - berketlen mennylakod
Nem áldozod föl? Nincsen élet itt lent?
Nincs itt öröm több, mint ezüst lakodban,
Hol minden semmiség, fenéktelen
És boltozatlan fényüreg.

Gyönyörű jelenet ez, fényesen kiragyogó csúcspontja az egész drámai költeménynek. Az egész mű csak talapzat ez egy tündöklő kép számára. Ott áll a talapzaton egy ifjú Herakles, ki átlátva a földi nő gyarlóságát, égi asszonyt idéz, az örök ifjúság istenasszonyát. Ami csak tompán, alaktalanul sajog minden valamire való ifjú szívében, ime itt szoborként kimintázva áll lelki szemeink előtt. Herakles komor házassági drámájából egyszerre fölséges ifjú házassági ábránd lett. De csak pillanatra. Mily kétségbe esés hangjai vegyülnek a rajongásba, és mikor Hébe hűvös szellem-csókkal illeti a könyörgő Heraklest, ez így tör ki:

Te is csalsz, Istenek leánya!
Csókoltál és semmit sem érezek
Arczomba!

A költemény átszap a nő elleni keserűségből a teremtés elleni lázadásba, átkozván a kettősséget, mely férfit és nőt egymástól megkülönböztette. A nemi különbségben meghasonlottságot éreztet, ugyanazt az örvényt, mely a lélek és test közt táton, és mely kettészakítván az egész világot, átkos teherre teszi magát a létét. - Ez a nagyszerű Hébe-jelenet élénken emlékeztet »Az ember tragédiájá«-nak 14-ik színére, ahol Ádám megsokallván minden földi lét nyomorúságát, Lucifer szellemkarján a tulsó létbe törni vágyik: azzal a különbséggel, hogy míg ott a kielégítetlen ismeretvágy, addig itten a kielégíthetetlen szerelmi sóvárgás ihlette meg a nagy költő-bölcselőt.

És Herakles a máglyára lép, az önkéntes tűzhalálra szánja magát, de mily egészen más indokból és más lélekkel, mint Sophoklesnél. Halála a férfi diadalát jelenti a nőiség csábereje fölött:

Egy öllel közelb
A mennyhez, és egy öllel távolabb
A földtől: Két világ közé hajítva,
Melyikhez nyujtsam jobbam, nem tudom?
A test alá vágy, és a gondolat föl!
Ne küzdjete, ne küzdjete! Megosztlak
Te csont: zörögj vissza földanyádra
S keblére bújva egyesülj vele!
Te nedv, te a létmozgató anyag;
Máglyám füstjével szállj jövő hazádba,
Hol nincsen földi nő csábingerével;
Hol egy példányban áll a lét s halál;
Hol a tenyészerő önnön magát
Nő nélkül szüli meg, és léte körként
Kezdet - és végtelen...

Itt hagylak hát világ! Hanem ne mondd,
Hogy engemet te győztél meg! s te nő,
Te se mondd, hogy miattad égek el.

De a boszúálló Jolé, ki Heraklesben gyűlöli atyjának és testvéreinek megrontóját, gúnyolva mondja a máglyára lépő hősnek: igenis miattam halsz meg. Mire Herakles haragra lobbanva, Jolét magához a máglyára ragadja. A leány rimánkodik és szívesen lemond a Herakles fölötti erkölcsi diadalról, csak a tűzhaláltól meneküljön. Herakles lelöki:

Gyáva te!

Együtt mi nem halhatunk!...

Legyőztem őt, legyőztem magamat.
Herakles győzte meg Heraklest. (A máglya lángol.)

Jöss-e már Hébe? Sírom omladoz,
Nyujtsd villámló arczod, s csókodat,
Égcsókodat, égcsókodat!

A férfiaság eszményi képviselője így nyer erkölcsi diadalt azon eredendő gyöngesége fölött, melylyel az álnok és gyarló földi nőiség iránt viseltetik. Bármily hasonlíthatlanul nagyszerűbbnek és igazabbnak is ítéljük Sophokles remekét, mégis el kell ismernünk, hogy Madách mint elmélkedő költő oly utakon jár, minőket a görög tragédia nem ismer. Ha szerencsésebb kézzel alkalmasabb mesei tárgyhoz nyúl, mely nem áll ellen annak az eszmének, melyet belélehelni akar; ha nem kénytelen az adott mese-anyagot össze-vissza zúzni-törni, hogy saját forrongó lelkét beléönthesse: akkor a »Férfi és nő«-ből »Az ember tragédiájá«-val vetekedő, alkotás válhatik vala. De így is csodálattal kell eltelnünk a húsz éves ifjú eredeti lángelméje iránt, mely mindig járatlan úton haladva, mindig önnön magát mintázza ki műveiben.

Az meg épenséggel megdöbbenést kelt, hogy a költő saját egyéni sorsát előre érezni, sejteni látszik. Mert Jolé mintegy előre vetett árnyképe a költő Erzsikéjének. Avagy nem különös, hogy az ifjú Madách - mintegy saját sorsát előlegezve - Heraklesben a csalódott férfit rajzolja, ki hűtlen nőt taszít el magától, holott a mondai Herakles balvégzete ellenkezőleg onnan ered, hogy épen ő feledkezik meg a hozzá nagyon is hű hitvesről. Óh, a költő nagyon mélyen érezte a saját szíve tragikai gyöngeségét, oly mélyen, hogy szinte jósává lett a saját végzetének. Kassandrai ihlet sugallta drámai költeményét. És értjük, hogy mért akarja Heraklest minden áron győztesnek mutatni az álnok nőiség fölött, mért írja művének élére a nevezetes jelmondatot:

»A férfi nagy nő nélkül is.«

De minél jobban kardoskodik tétele mellett, annál erősebben érezteti velünk a nő hatalmát, annál jobban látjuk a veszedelmet, mely költőnket a nő részéről fenyegeti.

Madách később, mikor már hír koszoruzta nevét, pályamunkáját a »Férfi és nő«-t kivette az akadémia levéltárából, hogy fiataalkori művét átdolgozza. Hasztalan erőlködött, nem tudott többé rajta változtatni. A saját ítéletét olvasta ki belőle. Lenézte a hű nőt és unalmasnak bélyegezte; kereste az érdekes nőt, hát meg is találta - a hűtelent.

7.

»Művészeti értekezés.«

Hogy Madách Imre mily komolyan vette drámairói hivatását, arról a »Művészeti értekezés« tesz tanubizonyságot. Nagyobb terjedelmű széptani tanulmány ez Sophokles tragédiáiról és a drámáról általában. Még 1842-ben készült, valószínűleg Sréter János házában, mikor a 19 éves patvarista szabadon használhatta a jeles alispán gazdag könyvtárát. A dolgozat egyáltalán nem volt a nyilvánosságnak szánva, hanem egészen a költői önképzés forró vágyából eredt; nem hogy bennünket tanítson, hanem tisztán a saját okulására írta meg a fiatal költő. Szokatlan jelenség ez irodalmunkban, a hol mindenki taníthatni vél, mielőtt maga valamit tanult volna. Olyannyira a maga számára írja le Madách az ő dramaturgiai eszméit, hogy a

fogalmazás külső kellékeivel, nevezetesen a mondatszerkezet s a kifejezés csínjával jóformán nem is törődik. Pongyola széptani vallomások ezek; cziczoma nélküli benső tanácskozások a drámai műzsával, melyeket olvasva, nem csekély meglepetéssel látjuk, hogy a 19 éves ifjúban egy kész széptani gondolkozóval, mondhatom bölcselővel állunk szemben. Annál jobban fájlalom, hogy a tanulmány nyilvánosságra nem hozható; nemcsak azon okból, mert minden stiláris gond nélkül íródott, hanem mert bevezető, általános része, mely nyilván a széppel és művészettel, valamint az erkölcsi világrenddel általánosságban foglalkozott, elveszett. A ránk maradt kézirat a tanulmány 3-ik fejezetével kezdődik, még pedig rögtöni utalással az elveszett fejezetekre, e szavakkal:

»A mondottakból következő (dramaturgiai) elméletet gondolánk föllálíthatni.«

Madách aztán az előző fejezetekből rögtön a következő szabályt vonja le:

»Szabályul állíthatjuk tehát föl, hogy egy ily (erkölcsi) eszmét vegyen föl mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágyik, és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak daczára. S ez (a küzdelem) képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.«

E szabályt úgy igazolja az értekező, hogy sorra veszi Sophokles tragédiáit, az oedipusi trilógiát, Aiaszt, Philoktetest, Elektrát s a Trachisi nőt, mindenikben röviden jelezve az erkölcsi eszmét s annak diadalát az ellene küzdő motívumok fölött. Hogy az erkölcsi elv győzhessen - fejti tovább Madách Imre - szükséges, hogy valaki küzdjön ellene, s ez a küzdő egyéniség a színmű főszemélye, hőse. Érdekes, hogy Madách szerint nem szükséges, miszerint a drámának csak egy hőse legyen. Mert többeknek egymás elleni küzdelme úgy alakulhat, hogy küzdelemmé válik az erkölcsi elv ellen és így több főszemélye lehet a színműnek, anélkül, hogy annak eszmei egységén a legkisebb csorba is esnék. A tételt újból Sophoklessel bizonyítja az értekező, hivatkozva Herakles és Deianeira, Klytämnestra és Aigysthos páros főalakokra.

Ez elmélettel szemben az ember önkéntelenül azt kérdezi, hogy miért kelljen a hősnek okvetlenül az erkölcsi elv ellen küzdenie? Lám Antigoné épenséggel nem az erkölcsi elv ellen, sőt egyenesen annak bajnoka gyanánt küzd és hasonló példát akárhányat lehetne fölhozni. Hiszen, ha a hős mindig az erkölcsi elvvel szemben foglalna állást, akkor úgy látszik, hogy minden drámai hősnek okvetlenül erkölcsstelennek, gonosznak kellene lennie, csupa Jago-nak, Richardnak stb. Madách maga is érzi elméletének ezt a bibéjét s azzal akarja enyhíteni, hogy a hősnek valamelyes »jogczímre« kell támaszkodnia az erkölcsi elv elleni küzdelmében. Igen, de micsoda jogczímek létezhetnek az erkölcsi elvvel szemben? Ha ilyen komoly jogczím található volna, melynek nevében hadat lehetne izenni az erkölcsi elvnek, akkor ez a jogczím még jelentősebb volna szemünkben, mint maga az erkölcsi elv; akkor ez valósággal egy erkölcsfölötti elv szerepét játszaná a drámában. Ha pedig a jogczím, melyre a hős hivatkozik, az erkölcsi elv elleni küzdelmében nem komoly jogczím és nem állja meg helyét az erkölcs ellenében, akkor egyáltalán hogyan nevezhető jogczímnek?

Szóval az elmélet, ha más okból nem, hát a használt műkifejezések pongyolaságánál fogva, ki nem elégíthet. Midőn Madách a »jogczím«-et emlegeti, melyre a hős támaszkodik az erkölcsi elvvel való összeütközésében, nyilván arra a benső válságra, vívódásra czéloz, melyben minden drámai hőst leledzni látunk. Ezt a benső válságot aránylag könnyű megjelölni, ha valamely határozott drámai alakról, pl. Antigonéről, Heraklesről stb. van szó. Ámde a dráma elmélete nem elégszik meg az egyes határozott alakok benső válságának elemzésével, hanem azt az általános drámai válságot kutatja, mely kivétel nélkül minden drámai hős küzdelmében megnyilatkozik. Már pedig oly egyetemes formulát találni, mely minden drámai küzdelemre egyaránt alkalmazható legyen, olyan súlyos feladat, melyen a legjelesebb széptani elmék is hajótörést szenvedtek. Ezért ne csodálkozzunk azon, hogy a feladat megoldása Madáchnak sem sikerült; különben is dolgozatának súlypontja inkább Sophokles egyes tragédiáinak fejte-

getésére esik. E fejtegetésekben a 19 éves ifjú oly érett és eredeti gondolkozást tanúsít, mely helyenként valósággal ámulatba ejtő.

Legérdekesebb azonban a »Művészi értekezés«-nek harmadik része, mely »Századunk néhány korhibái« címet viseli, s melyben Madách a modern dráma ellen kel ki, illetve a saját drámairói programját nyújtja. Mindenekelőtt kifejti, hogy a modern drámairó nem tesz kellő különbséget regény és dráma között; oly megjegyzés ez, mely Madách hatalmas drámái ösztönéről tesz bizonyosságot. De talán még jellemzőbb rá nézve a következő kijelentése:

»Másik hibája korunknak az, hogy már színművünk alig létezik, melynek főtárgya ne lenne a szerelem.«

E szavakban egészen a forrongó ifjú Madáchra ismerünk, a fiatal titánra, ki lázad a szerelem nyüge, igája ellen. Mintha hallanók szavát, amint drámairó kartársainak oda szól: pipogyák, szoknya-hősök vagytok, a nemi inger gyászvitézei! És a mit így széptani elméletében hirdet, azt siet drámailag is kifejezésre juttatni. Ezért a »Férfi és nő« című drámájának jelmondata: »A férfi nagy nő nélkül is.« Az aesthetika nyelvére lefordítva ez annyit tesz, hogy a szerelem a drámának nem egyetlen s nem legfőbb tárgya. Ezért választja drámájának hőseül Heraklest, ki a nő iránti szerelmet legyőzi magában és önként a máglyára lép, hogy atyjával: Zeusszel egyesüljön. Ime megvilágosodik előttünk, hogy a »Művészeti értekezés« voltaképpen nem egyéb, mint a fiatal Madáchnak drámairói programja. Egyben látjuk, hogy első és legfőbb mestere a drámairásban: Sophokles volt. Sophokles darabjain szemlélteti a saját dramaturgiai elveit; Sophokles tanulmányozása folyamán fejlődik ki az ő saját egyéni, öserejű, nagyszabású drámái stílje. Ki tud még úgy néhány nagy vonással egy egész tragikai helyzetet elének varázsolni, mint Madách? Ki beszélteti úgy alakjait, hogy néhány szóban egész lelküket beszélők ki? Ezt az egyszerű és fenséges erejű művészetet Madách a görög klasszikai tragédia iskolájában fejlesztette ki. Régóta gyanítom én ezt, de kimondani nem akartam, míg okiratilag nem bizonyíthatom. Madách kedvencz drámái könyvei közt az első helyet Sophokles foglalja el. Könyvtárában ránk maradt a Solger-féle német Sophokles két kötetben, széptani bevezető értekezéssel, melynek egyes helyeit Madách aláhuzogatta.

De Madách nem elégszik meg azzal, hogy a szerelem túltengését, illetve egyeduralmát a drámában megrójjá, hanem ki is jelöli a tárgy és eszmekört, melynek az első helyet tartja fön, legalább a maga drámái törekvéseiben. A szerelem az ő gondolatrendszerében a magánügy jelentőségével bír és amit ennek fölébe akar helyezni: az a közügy, a haza, a szabadság, az emberiség. Hogy ezeket emlegeti, az ifjú bölcselő egészen áthevül és rideg szűkszavú fejtegetéseiből titkolt lángok csapkodnak ki. Mintha azt akarná mondani a szerelemben dolgozó kartársainak: nincs érzék a nemzet ügye, a haza, a szabadság iránt. Értekezése e ponton mély és izzó nemzeti s egyben demokrata szellemet lehel. Sophokles nagyságát a görög demokráciából magyarázza; de hogy hevülésében is mily higgadt gondolkozó marad, az a következő intéséből tűnik ki:

»Óvakodjék azonban mindenki: abban keresni a nemzetiséget és honszerelmet, hogy fenhéjázó, erős, szabadelvű mondatokkal szőjje át művét; vagy a főszemélytől kezdve a legkisebb szolgál minden személyének keblébe honszerelmet és zsarnok gyűlöletet öntsön. Ezek által csak azt volnánk megmutatandók, mi szokatlanok vagyunk a honszeretben, mi kevésbé ment az a nemzet vérebe által. A jellemeknek, a cselekményeknek s a színnek, mely azt előnti, kell lenni nemzetinek, a szabadságnak érzete pedig annak bírásából származó nyugalomban tanúsítsa magát...«

»Ezek szerént a most német-, francia-iskola címe alatt ismeretes modorok igazán véve nem egyebek, mint e nevezetre keresztelt tévedések. S a valódi német, francia, magyar stb. iskola az lesz, mely annyira ez vagy amaz nemzet sajátja, hogy abból bármi lepelben kitűnjék népének nemzetisége.«

»Gyarlón cselekszik tehát azon író, ki ez vagy amaz iskolát tűzte ki példaképeül, annak követi nyomdokát, mert az első szokott értelemben bizonyos túlzásba s tévedésekbe jő. A másodikban pedig üvegházi növényt ültet honába, mely ott soha honosulni nem fog.«

Az öntudatos nemzeti drámaíró szól hozzánk a 19 éves ifjú gyarlón fogalmazott szavaiból. Tudna ő igen mélységesen értekezni a nemzeti dráma feladatairól, mélyebben és igazabban, mint sok nagyképű aesthetikusunk, de szembetűnő, hogy becsvágya nem széptani elméletek gondos kifaragása, hanem a drámai alkotás felé tereli. Hozzá is lát a munkához és így keletkeznek »Csák végnapjai,« valamint a »Mária királyné« című darabjai, melyekben a nemzeti dráma programját akarja megvalósítani.

8.

Hazafias drámák.

A magyar történelemből merített hazafias drámáiban Madách Imre új stíltre tér át. Mi okozza e fordulatot a költő izlésében, művészi felfogásában és módszerében? Első tekintetre látni, hogy a Csák végnapjai s a Mária királyné egészen a század első felében divó romantikus iskola termékei. Sem Shakespeare, sem Sophokles, kiket a dráma örök érvényű törvényhozóinak tekint, nem képesek izlését megvédeni a divatos árral szemben. Legalább is tíz éven keresztül, egész házassága idején, rabja marad ez iránynak és csak házasságának fölbomlásával szabadul föl a romanticismus nyüge alól. Ez a kapcsolat Madách Imre művészi irányzata és házassága között nem véletlenségből eredő. Romantikus hajlama sodorja őt szerencsétlen házasságába és ugyan-e romantikus hajlam téveszti meg költői izlését. Csak mikor házasságának omladékán áll, nyílik meg egészen költő-szeme is, s emelkedik arra a magaslatra, hol őt főművében látjuk.

Mi az a romantika? Egy elrongyollott zászló; divatját mult széptani divat. Századunk első felében ép úgy dühöngött, mint második felében a naturalismus. A helyett, hogy elvontan fejtegetném, jobb lesz rámutatnom Madách Imre saját külön romantikájára, mert ez úton élénken s szemlélhető módon fog elénk föltárulni amaz irány egész mivolta.

A fiatal Madáchban két lélek lakik. Mikor magas hivatásának szava szólal meg szívében, lenézi a magánélet gyönyöreit, a csendes családi boldogságot, lenézi a nőt, sőt gyűlöli, mert azzal vádolja, hogy a férfit igazi hivatásának teljesítésében megakadályozza s alantas gyönyörökkel a röghöz köti. De mikor viszont a közélet harczaitól megémelyedik s hiúnak lát minden dicsőséget, hiúnak a költő babérját, hiúnak a népbarát legszentebb törekvését, akkor erős vágy ragadja egészen a magánélet, a szerelem érzéki élvezeteibe, a családiasság békés ölébe temetkezni. E meghasonlottság viszi őt a regényesség hinárájába. A helyett, hogy ellentétes törekvéseit összhangra juttatni iparkodnék, folyton egyiket a másik ellen viszi harczba, egyiket a másikkal összekeveri és meghamisítja. E zűrés lelkiállapotból származik drámáinak regényes irányzata.

Itt van a »Mária királyné« című regényes drámája, melynek első fogalmazványát valószínűleg 1844-ben írta, de mely csak 1856-ból eredő jelentékenyen javított alakjában maradt ránk. Nagy Lajos lánya, Mária király-kisasszony úgy viselkedik e darabban, mintha koronával a fején jött volna világra, koronával kelne és koronával feküdne le. Egyre azt szavalja, hogy ő érzi magában a királynét, még ha lemond is a koronáról. De ez a fölséges öntudata a legparányibb cselekedetben sem jut kifejezésre. Királyné voltát csupán azzal bizonyítja, hogy a szerelem fölött állónak érzi magát. Tartozni vél magának azzal, hogy szíve vonzalmát Forgách Balázs főpohárnok iránt elfojtsa. A lovag imádja királynéját, de természetes, hogy a koronás delnő s a főpohárnok közt még vallomásig se juthat a dolog. Az ismert regényesdi

játék ez, hol a szerelmesek oly finom lelkűek, hogy hallgatnak szerelmükről, bárha minden szavuk célzást rejt elfojtott magasztos érzelmükre. De azért a fenséges delnő csak úgy csereberéli a vőlegényeket, mintha azok nem vőlegények, hanem pipereasztalának kellékei volnának. Zsigmondot eltaszítja, és az orléáni herceghez menne feleségül. De mert ennek nem kell, hát visszafogadja Zsigmondot, bár utálja a könnyelmű, ledér, pazar gavallért, ki majdnem szemeláttára futkos a szobalányok után és zálogosít el országrészeket, melyeknek még csak nem is fejedelme. - Forgách Balázs, a regényes lovag, teljesen méltónak mutatkozik a regényes király-kisasszonyhoz. Szerelme szinte elhal, megsemmisül a királykisasszony iránti hódolatában. Még álmában sem mer arra gondolni, hogy a leányt megnyerje, de mihelyt Mária érdekében orgyilkosságot kell elkövetni durazzói Károlyon, akkor erre a nemes lovag a legnagyobb készséggel vállalkozik.

Első tekintetre érthetetlen, hogyan lelheti gyönyörét ily alakok eszményítésében az a Madách Imre, ki csak az imént egy Herakles lelki vívódásait állította elének megragadó költői képekben. Közelebbről vizsgálva azonban, ez alakokban is megleljük a fiatal Madách benső harczainak kifejezését. Mária tulajdonképpen egy magasabb, mondjuk egy királyi hivatás jelképe, költői symboluma akarna lenni. E magasabb hivatás nevében tagadja meg magában a szerelmet. Ugyanaz a motívum ez, mely fiatal költőnk a nőgyűlölet sötét hangulatába kergette, s melynek Heraklesében ékes kifejezést adott. Csakhogy a szerelem megtagadását egy magasabb hivatásért most nem férfiban, hanem fölöttébb kaczer módon leányban szemlélteti; oly lényben, kinek egyetlen hivatása éppen csak a szerelem lehetne. Így történik meg, hogy Mária sem nem királynő, sem nem nő, sem a magasabb hivatást, sem a szerelmet nem ábrázolja. A két ellentétes motívum teljesen megsemmisítette egymást, és üres regényes bábuként jelentkezik, melynek neve Mária. Ez az alak ily módon Madách Imre fiatal forrongásának holt pontját jelképezi: midőn ellentétes hajlamai egymást semlegesítik, és sem a szerelemnek, sem közéleti hivatásának hívó szavát nem követi, hanem a saját iránytalanságában célvesztettségében regényesen kéjeleg.

A költő benső ellentmondása még világosabban szemlélhető a dráma egy másik alakjában, Palizsnay János, vránai perjelben, ki a darab hősének volna mondható, ha e műnek egyáltalán volna főszemélye. Palizsnay a szeretetre méltó regényes alakok közé tartozik: nem oly száraz, elvont jelképes lény mint Mária vagy Forgách. A belső ellentmondás nála szilaj, merész vérmérsékletből származó vonás. Őszinte, hetyke, legénykedő természete minden ellen lázadni készíti, de legfőképpen elviselhetlen reá nézve az, hogy nőkirálynak hódoljon. A dalia vére fölforr, mihelyt az országos szoknyauralomra gondol. Ime Madách egyéni életének alapmotívuma hogy tör fölszínre a dráma minden alakjában, a cselekmény minden pontján. A nő, a nő az, ki vérét lázítja: s nem tudni: szerelemre-e vagy asszony-megvetésre. Ez a Palizsnay hogy el van telve férfiasságának hetyke öntudatával, s mennyire csak játékszernek, a férfi kéjére alkotott kedves bábúnak tekinti a nőt! Pedig voltaképpen rabja érzékiségének, megbűvöltje a szépnemnek. Tulajdon abban a betegségben szenved, mint a fiatal költő maga. Mikor Mária, anyjával Erzsébettel együtt Horvátországban járva, Palizsnay fogságába kerül, hősünk regényes szívének titka egyszerre kipattan. Csak azért lázad Mária ellen, mert birni akarja szerelmét, mert ura akar lenni a szépséges király-leánynak:

P a l i z s n a y.

Mondj egy szót és én kísérlek Budára,
Hatalmasabb leszesz mint valaha,
Karom védelmez Isten, ember ellen.

M á r i a.

S mi e bűvös szó?

P a l i z s n a y.

Hogy szeretsz királynő.
Fegyverzőreij között tanultam szólni,
Czikornyás szókra ottan nincs idő,
Nem udvaroltam még egy fél óránál
Nőnek tovább, mert hosszabb fáradalmat
Nem érdemel, úgy hittem. - sat.

A 21 éves Madách Imre hogy leplezi le önmagát Palizsnay e szavaiban! Ő az, ki nem tartotta érdemesnek nőnek egy félóránál tovább udvarolni. De itt látjuk, hogy a fiatal nő-megvető hogy ég, hogy lángol, hogy szeretne női sziveket tördelni, szerelmes asszonynak zsarnoka, egyedura lenni. Madách Imre a Mária királynét nem írhatta máskor, mint a pozsonyi országgyűlésről (1844) visszatérte után Sztregovára, és így nagyon valószínű, hogy Mária királyné mögött a szépséges Matkovich Ida lebeg modell gyanánt a költő szemei előtt.

Fölszines élmények, fiatal széptevések, lovagias udvarlások lappanganak a regényes dráma mögött. Palizsnay nem más, mint a 21 éves Madách lovagjelmezben, a 14-ik századba kivetítve. Ép oly iránytalan, mint maga a fiatal költő. Avagy nagyravágyónak mondhatjuk-e? Úgy látszik, hogy igen, mert egy király-leány szerelmére tör. És mégsem nagyravágyó, mert hiszen nem a korona, a királyi hatalom birtoka csábítja. De hát szerelmes-e ez a Palizsnay? Aligha, mert hiszen hiú nagyravágy tüzeli, mikor egy királynő szívének ura akar lenni. Tehát nagyravágyó is, nem is, szerelmes is, nem is; szóval igazi romantikus lovag: eleven ellentmondás, csillogó képtelenség.

Nem is egyéb a romantika, mint szemfényvesztő játék a gondolati, szemléleti, erkölcsi ellentétekkel. Kaczerkodása az eszménynek az anyaggal, bujálkodása a fönségesnek az aljassal. De minden zűrös tisztátalansága daczára nagy erő rejlik benne. Ugyanazok az ellentétek, melyeknek hazug egysége regényes korcsműben nyilatkozik, igazi összhangban egymással dicső remeket alkothatnak.

A szerző iránytalansága okozza, hogy Mária királynénak nincsen határozott alapgondolata. Voltaképen három, sőt négy drámának összeszővéséből keletkezett. Külön drámája van Máriának és Forgáchnak; más drámája Máriának és Palizsnaynak; elmosódott harmadik drámát képvisel Erzsébet anyakirályné és Gara nádor története. De valamennyi főalakon csudálatos módon ugyanaz a belső ellentmondás húzódik végig: a dicsvágy vagy mondjuk a magosabb hivatás és a szerelem harca egymás ellen. Ha ez még kétségesnek tűnnék föl: ime itt van Durazzói Károly alakja, ki a műnek negyedik drámai hőse. Felesége kéri, könyörög hozzá, ne hagyja el boldog családi fészket, ne vágjék a magyar koronára. De Károlyt nagyravágyása elragadja:

K á r o l y.

De ládd, a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtvé, lelkébe nemesb
Érzéseket is oltott az Istene,
Dicsvágyat, kötelességérzetet.

M a r g i t.

Oh Károly s nemesebb érzésnek mondod
Mindezt a szerelemnél? Károlyom,
Elhagynád-e narancsfánk illatát,
E lány eget, Margitod mosolyát,
Hogy ottan, távol szürke ég alatt,
Véres mezőkön éjjeket viraszsz? sat.

És Károly ingadozik, már engedne szerelmes neje kérésének, végül azonban mégis a magyar urak követségének hívó szava dönt. Igen érdekes jelenet ez: jellemző Madách Imre egész drámai költészetére. Minden drámáinak örökké visszatérő refrainje az a kettős szózat: a szerelem s a magasabb hivatás szózata. De hogy is ne, mikor a költőnek magának is egész élete a két szózat körül forog.

Életrajzi szempontból tehát beható figyelmet érdemel a Mária királyné, mert az iránytalan regényességbe tévedt, vezérlő fonalát vesztett fiatal Madách lelkét teljesen föltárja előttünk. De széptani szempontból is vannak a munkának becses részletei. A magyar urak pártosságát helyenként igen élesen jellemzi a költő; csak hogy a jellemeket nem egyszer pusztá álkegyeletből elregényesíti. Madách igen mélyen belelát a magyar történelem lelkébe, de gyakran szándékosan nem akar látni. Ez a látva nem látás, ez a félig ösztönszerű elfátyolozása a valónak szintén csak regényes irányzatának kifolyása.

Ugyancsak e regényes irányzat szülöttje a Csák végnapjai, mégis egészen más jellegű munka. A költő 20 éves korában (1843) írta, de 19 évvel később (1861) teljesen átdolgozta, úgy, hogy e dráma bizonytalanul lebeg a fiatal forrongás és a házasság utáni költői virágzás korszakai közt. Csak formai okból szólok már itt róla, mert egyébként a mű egészen a forradalom után következett elnyomatás korának hazafias bánatával van telítve. Voltaképpen egy nagyszabású búsmagyar lírai költemény, melynek a költő drámai formát adott. Olyan fájdalomból eredt, mint mikor valaki magát nemzete utolsó hű fiának érzi. Az utolsó hazafit látjuk meghalni és halálával mintegy magát a magyar hazafiságot sírba szállani. A mai olvasó ezt a Csákot valószínűleg komolyan történeti drámának tekintené, és nem venné észre, hogy a hatvanas évek búsmagyar lelke él benne. Hja, a hazafias érzés harmincz év alatt nagy átalakuláson ment keresztül. Harmincz év előtt még úgy tetszhetett, hogy a kiegyezés csak látszat, mert a szívekben a függetlenség eszménye élt; ma fordítva a kiegyezés vált a szívek eszményévé, s a függetlenség szelleme tűnik föl pusztá látszatnak. Ez a magyarázata annak, hogy Csák egyáltalán nem szólna a mai olvasó szívéhez. Nem értené meg ezt a beteg, de betegségében is oly dicsőségesen szép magyar érzést. Pedig ez az érzés kölcsönöz egyedül értéket a műnek; ami dráma van benne, az csak olyan tessék-lássék-dráma.

Cselekményről e műben alig lehet szó, hiszen ott kezdődik, a hol Csák Máthé hatalma a rozgonyi csatában végkép megtörött. Ez a rozgonyi csata, közelebbről tekintve, nagyon a világosi fegyverletételre emlékezteti az olvasót. Róbert Károly nem is úgy beszél mint ha az Anjou-király, hanem mintha Austria császára volna. Zách Felicián egészen a hatvanas évek aulikus főura; ezelőtt Csák hive volt, de a rozgonyi csata után a császárhoz, azaz hogy jobban mondva Róbert Károlyhoz pártolt. Zách és az ő hívei mintegy a hatvanas évek aulikus pártját képviselik. Ellenben Csák a hajthatatlan magyar álláspont megisméjezője. Nem lázadó, nem forradalmár, hanem a magyar szabadságot, az alkotmányt, a nemzet jogát védi az idegen törvénytíró uralom ellen. Szembetűnő, hogy ez nem a történeti Csák Máthé, a gögös olygarcha, a kis király. Csák csak azért ellenfele Róbert Károlynak, mert ő III. Endre utolsó Árpádházbeli királyunk leányának, Erzsébetnek híve, és ennek jogát a magyar koronához védi utolsó lehellel. Erzsébet a műben nem egyéb, mint egy romantikus symbolum: a nemzetet magát, vagy ha úgy tetszik a nemzeti eszmét jelképezi. Csák a rozgonyi vereség után újabb fölkelést tervez, hogy Erzsébet szent jogát kivívja. Ez allegorikus célzás a hatvanas évek forradalmi hangulatára. Csákot hívei ugyan sorra cserben hagyják, de ő kész csekély csapattal is a nemzet jogáért sikra szállani. Csak akkor törik meg nagy akarata, mikor Erzsébet maga lemond a trónról és kolostorba megy. Ezzel a költő jelképezni akarja, hogy a hős is tehetlenné válik, ha nemzete őt cserben hagyja. Madách Imre mintegy megijósolja a kiegyezési korszak bekövetkezését. Ez az előérzet az, mely Csák nagy szívét megtöri. Madách maga is örökre lehúnta szemét, midőn a kiegyezés kora közeledett.

A HÁZASSÁG ÉVEI.

(A csesztvei korszak.)

1.

Bevezetés.

Alig hogy a költő megírta nőgyűlölő drámai művét, melyben az isteni férfiút fölmagasztalja, ki a hitvány földi nő csábereje fölött diadalt arat: ő maga sietve siet saját tanát, hogy a férfi nagy nő nélkül is, a gyakorlati életben minél tökéletesebben meghazudtolni. Heves szerelemtől ragadtatva, huszonnégy éves korában életsorsát eldöntő lépésre határozza el magát és megházasodik.

Lelki állapota és a külső körülmények mind egyesülnek, hogy szerelmi vágyát és házassági kedvét kedélylázra fokozzák. Mint költő, légmentesen elzárva él az irodalmi köröktől és így becsvágya semminémű kielégülést nem nyerhet. Igaz, hogy Madách azon ritka egyéniségek közé tartozik, kik szüzsies szerelemmel csüngve múzsájukon, magában az alkotás lázában nyerik el alkotásuk legszebb bérét; mégis elvégzett munka után, mikor az ihlet fájdalmas gyönyörei elcsitulnak, a legszüzsiesebb lelkű költőben is föltámad az ember, ki munkájának kihatását embertársaira szemlélni és élvezni szeretné. Hiszen ez a kihatás az emberekre maga is élmény, még pedig igen nevezetes élmény a költőre nézve, s akár arasson kortársainál sikert, akár üldözzék őt a megnemértetés balsorsa: az elnyert ép úgy mint a ki nem vívott pálma újabb lépcsőfokká lesz a költői egyéniség kifejlődésében.

De Madách egészen magára van utalva, magának kell magát főlebb-főlebbemelnie. Ez a szellemi magány sok tekintetben rendkívül előnyösen hat fejlődésére. Távol marad az irodalmi vásártól, nem kell megrendelésre dolgoznia, magát mesterségesen fölhangolnia, hanem dalol kedve szerint, mint a mező pacsirtája. Érintetlen marad az irodalmi körök és csoportok rút, alattomos versengéseitől és harczaitól, nem látja a Parnassus hiú kis kapaszkodóit, azok sem látják őt és nem nyugtalanítják irigy bosszantásaikkal, nem fognak össze ellene, hogy érdemét leszállítsák, vagy a mi ennél jóval hatásosabb és főleg a mi korunkban igen divatos módszer, hogy egyszerűen agyonhallgassák. Ment marad mindenféle szellem-ragálytól, mely divatos járványként mételyezi az írói csoportok érzését, gondolkozását, művészi modorát és stíljét. Úgy fejlődik, mint a mező virága, eső éri, vihar veri, napsugár élteti és harmat táplálja. Szenvelgés nem csufítja, mesterkedés nem ékteleníti a természethez hű maradt költő lelkét. Azt írja, a mit átél, őszintén, híven, és akkor ír, mikor költői meghatottsága erre ellenállhatatlanul kényszeríti. Azért marad oly minden ízében eredeti, azért fejlődik ki egyénisége oly tiszta körvonalakban, azért követhetjük életét költészetével kapcsolatban a legkisebb részletekig nyomról-nyomra, azért hatolhatunk szívének legrejtettebb zugába, elméjének minden örvénylő mélyeibe. Óh, e magános nagy lélek oly híven adja magát, mint a természet, mely őt megihlette.

Másrészt azonban ennek az elzárt fejlődésnek hátrányos oldalai is igen szembetűnőek. A költőnek nagyon is sokat a maga kárán kell megtanulnia. Az írói mesterség apró kis fogásait, melyek iránt a nagy közönség a legérzékenyebb, - (mert a költészet mélyeibe hatolni rendszerint nem képes) - és melyeket legkönnyebb író társakkal, gyakorlott kritikussal való közvetlen érintkezésben megtanulni, Madách csak lassan-lassan maga fedezgeti föl, úgy hogy későbbi éveiben majdnem minden fiatalkori munkáit formailag átdolgozni kénytelen. Ha pl. a »Csak tréfa« annak idején tapasztalt dramaturg kezébe kerül, akkor e társadalmi dráma a színpadon

nagy sikert arathat vala. Hogy minő megmérhetlen hatással lett volna ez a költőre és megfigyeléseinek okulva, mennyivel ügyesebben jelenetezhette volna »Férfi és nő« című megragadó drámai költeményét, azt mondani is fölösleges. Azt a csiszoltságot és edzettséget, melyet csak az író társakkal való czimboraság, vetélkedés és küzdelem által szerezhettek meg, olykor fájdalmasan nélkülözzük Madách költői egyéniségében.

De mindez hagyján. Az írói zárkózottság immár döntő hatást gyakorol nem csak költészetére, de fájdalom életfolyására is. Mert rokonelmét nem talál, mert nincs senki, aki megértse és elfojtott, tehát annál erősebb becsvágya kielégülést nem nyerhet, egészen a szerelem karjaiba veti magát, csak a nőben keresve már a rokon-érzést, csak tőle remélve minden üdvösségét. Kétszeres lázzal hajszoja női eszményképét, mert nemcsak a férfi, de a költő elhagyatottsága is gyötri, űzi őt, hogy értő szíven megpihenjen. A kettős szomjuságtól kínzott költő-képelem hogyne ruházná fel aztán a vonzóbb nőalakot olyan erkölcsi és szellemi tulajdonokkal is, melyekkel az nem dicsekedhetik. És a mély elméjű ifjú szinte nyílt szemekkel - hiszen ismeri, sőt költőileg le is írja saját szívének tragikai gyöngéjét - föltartóztathatlanul rohan végzetébe.

Még a politikai tér sem nyílik meg oly módon számára, hogy kiragadhatná egy perczre is szerelmi mámorából. Ellenkezőleg a köztéri tapasztalatok, a nyers érdekharcok megriasztják költői érzékenységét és a megyei hivataloskodáshoz csekély kedvet érez magában. Ha az országgyűlésben helyét lelhetné, az új világot nyitna meg számára, de ennek, mint már említettem, még ideje el nem érkezett. Pedig a megyében közkedveltségnek örvendő és tehetéseit általánosan elismerik. Mikor 1843. augusztus 22-ik közgyűlésen »orvosi rendeleteknél fogva torokgyengesége miatt« lemond a tiszteletbeli aljegyzőségről, a közgyűlés ezt a következő határozat kíséretében, melyet Baloghy Dezső, nógrádmegyei levéltárnok úr szívességéből, szó szerint közölhetek, veszi tudomásul.

»Sajnosan értvén a megye Rendei kitűnő elmetehetségekkel, szorgalomteljes akarattal s hazáért lángoló tiszta elvhűséggel pályázni kezdett aljegyző Úrnak hivatalátóli búcsúvételi kénytelenségét, hogy a veszteség némileg pótolva, s hivatalától megvált Madách Imre Úrnak említett tehetségekkel megyénk kebelében tovább is közremunkálni alkalom nyújtatva, őt a megye Rendei szorosabban átkarolhassák, Főispán Úr Ő Excellentiája megkéretni rendeltetett, hogy Madách Imre urat megyebeli Táblabírói címmel felruházni méltóztassék.« - Az 1844. január 8-iki megyei közgyűlés Generalis Protocoluma már arról értesít, hogy Madách Imre a táblabírói címet el is nyerte.

Az a torokgyöngeség, melylyel Madách a lemondását indokolja, épenséggel nem volt valamely udvariassági ürügy. Időszakonként meg-meg ujuló köszvényes baja, mely torkára vette magát, arra készteti, hogy amaz idők magyar Kneip-paterjéhez, a híres rudnói paphoz, Madáchhoz forduljon segítségért. Fölkeresi a csoda-embert Rudnón és érdekesen írja le (Szontagh Pálhoz intézett levelében 1843. október 31.), magas, szikár alakját, kerek szabású fejét, éles orral, hosszú keskenymetszésű szájával, átható tekintettel, gyér hajzatú fején kamorrával. Az éles látású pap rögtön köszvényes állapotra ismert Madách torokbajában, s mindenekelőtt eltiltotta őt a szellemi foglalkozástól. Porokat rendelt neki: »pulveres privigyenses« és valami herbatheát, mely szerekkel Madáchnak hét héten át szobához kötve kellett élnie. Ez idő alatt írta - minden valószínűség szerint - »Férfi és nő« című drámai költeményét. Így tartózkodott a szellemi foglalkozástól.

Kár, hogy a csodapap nem tudott valami szert a heveny-házassági kedv ellen is, mert erre a fiatal költőnek legalább ép oly szüksége volt, mint a pulveres privigyensesre. De még a külső viszonyok is a házasság malmára hajtották a vizet. A Madách-birtokok urának, a fiatal gazdának minél előbb asszonyt kell hozni a házhoz. Néhány héttel rudnói kirándulása és nőgyűlölő drámájának befejezése után, az 1844-nek farsangján ismerkedik meg Fráter Pál alispán unokahúgával Erzsikével, kit a következő évben oltárhoz is vezet.

Madách Évája.

Két asszony képe lebegett legfőképen Madách lelke előtt, midőn »Az ember tragédiájá«-ban Éva alakját megfogalmazta: az egyik édes anyja volt, kiben megtestesülve látta mindazt, ami a női erényhez és méltósághoz tartozik; a másik pedig felesége, ki előtte Éva minden csábító hatalmának, de egyúttal minden gyöngeségének is jelképzője lett. Anyjára gondol, anyját akarja dicsőíteni, midőn főművének 5-ik színében Luciát rajzolja, ki saját férjét kész volna elátkozni, ha az hazája népének szabadsága ellen törne. Nejére gondol, a saját családi drámáját írja le szívbe markoló egyszerű vonásokkal, midőn a nyolczadik színben Kepler nejét: a kaczer Borbálát egy léha udvaronc csábítja el. A nagy csillagász bús sóhaja:

Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókoknál hívém

közvetlenül Madách szívéből fakadt.

A mi költő-Keplerünk szíve rég megszűnt már dobanni; Borbálája, kit oly végtelenül szeretett, szintén régóta aluszsza már örök álmát; a csábító udvaronc pedig úgy el van feledve, mintha sosem létezett volna; elérkezett tehát annak ideje, hogy föllebbentsük a fátyolt, melyet az élők iránti kimélet borított a költő családi drámájára.

Madách neje a Biharmegyében most is virágzó ama Fráter családnak sarja volt, mely magát Martinuzzi Fráter Györgytől, történelmünk e nevezetes alakjától származtatja. E családnak egyik tagja Fráter Pál, a jeles Sréter János alispán halála után Nógrádmegye alispánja lett. Madách Imre járatos volt házába Csécsén és ott ismerkedett meg a nagybátyjánál tartózkodó Fráter Erzsikével. A leányzó nem volt épen szépségnek mondható, hanem a kortársak egybehangzó ítélete szerint fölöttébb kellemes jelenség, azok közül való, kik társaságban magukra vonják az érdeklődést s az embert lebilincselik. Maga a szerelmes költő nem szépségét emeli ki, hanem egyéniségének varázsát:

Vajh mi az, mi így hozzád varázsol?
Más tetszik, ha ez s az rajta szép,
Rajtad arc, haj és szemek világa
Nékem bájos, mert hogy a tiéd.

Nem tudom, hogy barnák-e a fürtök,
Kék-e a szem avagy éjsötét,
Azt tudom csak, a kedves egészre
Fényt az üdv legszebb sugára vét.

Téged isten e szívnek teremte,
És e szív azonnal megtalált,
A midőn nálad, mint régi kedves
Ismerősnél meglepetve állt.

(Vadrózsák. IV.)

Erzsike a kor színvonalán álló lányos műveltséggel birt, ismerte a nemzeti ébredés költőit, otthonos volt a folyó irodalomban, olvasgatta a Honderűt s az akkoriban felszínen lévő lapokat; egyáltalán a negyvenes évek lelkes honleányának mintája szerint kell őt elképzelni.

Megjelenésének főleg a korlátlan vidám életkedv vegyüléke a szenvedélyes vérmérséklet sötét árnyalatával kölcsönzött különös báj; kék szemeiből vidámság sugárzott, de e szemek a hevület pillanataiban mintha sötétebb színben fénylenének. Szerette a multságokat, tánczot, zenét, költészetet. Egy levelében leírja, hogy otthon Cséhteleken (Biharmegye) egy izben nem tudván szabadulni az unalomtól, kedve kerekedett az ünnepeket valami közeli faluban rokonoknál elmulatni. A tavaszi áradások miatt minden közlekedés majdnem lehetetlenné vált, de a leány minden áron mulatni akart, ökrös-szekéren kellett hát a kirándulást megtenni, Fráter Diniékat is rábeszélte az akaratos teremtés, hogy vele tartsanak, apja meg lóháton kísérte a különös karavánt. Úgy vergődtek nagy kinnal-bajjal lápon és mocsáron keresztül, a két órai utat háromszor annyi idő alatt téve meg. Mindenki végkép kifogyott már a türelemből és szidta a csábító, gonosz kis tündért, de Erzsikének ép az ilyen izgalmakban telt a gyönyörűsége. Szenvedélyesnek, különczködőnek írja le őt mindenki, aki ismerte; és volt, aki megjósolta, hogy e leány nem fog jó véget érni.

A fiatal, huszonegy éves Madách meglátta a leányt és megszerette szívének minden gyöngédségével és föllengzésével. Megszerette ifjúsága daczára, mint olyan bölcselő férfi, aki már kétségbeesett, hogy párját a földön megtalálja és aki most érzi először lángra gyuladni egész érzéki és lelki valóját. Erzsike vérmérsékletének szenvedélyes, sötét vonását kétségtelenül lelki mélységnek látja, a lányka vidám életkedve meg épenséggel elragadja. A látszólagos rokonság és valódi ellentét által egyaránt vonzatva, megszereti lelkének egész elhatározottságával, s mint egy Madáchhoz illik, csakhamar elvégzi magával, hogy ez a leány lesz neje és senki más. »Látnom téged és szeretnem egy volt,« mondja föntidézett versében és Erzsike leveleiből ki is tűnik, hogy három napi ismeretség után már megtörtént a szerelmi vallomás. Madách verseinek egyikében egy keringőt énekel meg, Erzsike édesen emlékezik vissza ugyanerre a keringőre. Igaz, hogy egy keringő hullámain szerelembe esni nem valami rendkívüli eset, de eme bizonyos keringő nélkül talán nem születhetett volna meg »Az ember tragédiája.« Ime néhány sor Erzsike egyik menyasszonyi leveléből, mely e keringőre vonatkozik:

»Kérdezed, hogy mulattam magamat József napkor, tsak azt mondhatom: minden mint egy gép, minden érzés nélkül tűnt fel előttem, élvezeteim tsak külső képen voltak, mert lelkem körödben volt, tudalmad nélkül veled társalkodott, de mégis mindezek melet jól mulattam magamat bár ha nem valódilag tsak képzeletben voltam veled is, és még van egy, mi előmozdítója volt jó mulatásomnak, ez a hangászat volt, mi elővárásolta a multakat, mire én oly jó emlékezek vissza, nem hinné az ember egy kedves keringő a mult időből mennyi boldog órákat ad hallásával,« (1845). április 4.)

Az ismeretség első időszakában azonban Erzsike látszólagos ellenállással tüzei az ifjú szerelmet, és hidegségével nem egyszer meg is kínozza, mint ezt az Erzsikehez írt »Vadrózsák« mutatják:

Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz leány?

Vagy:

Oh, leányka, nem szégyenled-é, ha
Durva bércz kegyesb, mint kis szíved.

Ismét más versében azzal vádolja a leányt, hogy talán jobban szeretné hívét, ha ő is tudna hidegséget színlelni, de ő erre nem képes:

Kis sebet könnyű elrejtenuk, de
A nagyot, ha elrejtéd, megöl!
Ily sebem van, s hogy ha rejtennem kell,
Meghalok, hidd, szenvedésitől.

Oh, ha volna rajtad oly hatalmam,
A minő van néked híveden,
Megtanítanálak, hogy mi kín, ha
Választottunk oly érzéstelen.

És még sem lehetnék ily kegyetlen,
Én szenvednék ismét általa,
Én szenvedném, mind a kint, amelylyel
A hidegség téged sujtana.

Ez utóbbi sorokból kiérzik Madách lelkének egész gyöngédsége, mely végül a lányt is meghatotta. Mikor pajkosságában a leány már elment volt a szélső határig, egyszerre csak ő is elfogúlt lesz imádójának társaságában és szeszélyes vidámságát mélabú váltja föl:

Merre, merre lányka régi kedved?
Hol van a pajzánkodó szeszély?
Mért remegsz most, hogyha fölkereslek,
Mint virág az őszi szél előtt.

Ime, a fiatal költő mily gyorsan érzi magát diadalmasnak és mily kevéssé töpreng diadalának értéke fölött. Hová lett az a szinte ijesztő kétely a nővel szemben, mely a forrongás korszakának két drámájában oly sötét kifejezésre jut? Elolvadt, mint a tavaszi hó az első mosolygó napsugártól. Az a híres nagy nőgyűlölet hát pusztán csak elméleti jellegű volt, és ott, hol reá szükség volna, ép ottan nem mutatkozik nyoma sem? Madách minden filosofiát partra dob, hogy annál könnyebb sajkával rohanjon célja felé. Kétségtelen, hogy ez az eljárás a házasság gyors létrejöttének előnyére vált, de az bizonyos, hogy az Erzsikéhez irt versek e gyorsaságnak nagy kárát vallották. A kritikus természetesen azt óhajtja, vajha késett volna kissé az a házasság és volnának valamivel mélyebbek a szerelmi versek; de Madách életének e szakában nem a kritikus tetszését törekedett kivívni.

A házasság létrejöttét különben egy külső körülmény is gyorsította. Erzsike nagybátyjától, kinél csak hosszabb látogatáson volt, ismét visszatér szülei házába, Biharmegyébe. A szerelmesek többé nem találkozhattak; a távolság csak jobban lángra szította a költő szenvedélyét és ő ezentúl már csak a hivatalos lépésekre, az eljegyzésre, a mielőbbi egyesülésre gondol. Ebben az időben indítja meg a választottjával való levelezést; sajnos azonban, az ő saját levelei hiányoznak és hogy mit irt, arra csak a leány válaszaiból lehet hozzávetőleg következtetni. Erzsikének tíz levele maradt meg az 1844. december - 1845. júniusi időközből. E levél-sorozat teljessége iránt alig merülhet föl kétely; minden jel arra mutat, hogy a leány levelei közül nem veszett el egy sem. Úgy látszik különben, hogy már Erzsike elutazása előtt teljes megegyezés jött létre a szerelmesek között és a leány már csak a leendő eljegyzésre való tekintettel utazik haza Biharmegyébe. Első levelét azonban még nagyon szorongva, hogy úgy mondjam: erős lámpalázban írja. Nem is tudja még, hogyan szólítsa meg Imrét és inkább kihagy minden megszólítást, semhogy nagyon kimértnek lássék, vagy a kellőnél többet engedjen meg magának. A nevének is csak F. E. kezdőbetűit írja alá.

Imre bizonyára verseinek hangjából kezdte meg a levelezést, elpanaszolhatta sok szenvedését, aggodalmának adott kifejezést, hogy imádottja őt a távolban tán el is feledte már, elmondhatta, hogy mily komoly az ő szerelme; szóval igazi heves ostromló levéllel mindenképp arra tört, hogy a lányt kerek nyilatkozatra bírja. Szegény Erzsikének nem volt könnyű a válasz. Levelén a vallásos ünnepélyesség színe ömlik el. Olyan fölkiáltással és foházzsal kezd, minővel a régi époszirók nyitják meg alkotásaikat. Csak azt az egyet kellene elmondania, hogy Imrét valóban szereti és övé akar lenni; de hát ez ép a nagy és nehéz feladat. Másfél lapon keresztül gyötri magát a leányka, teljesen elveszítve a mondatfűzés minden fonálát és írva akkép, amint csak egy végkép zavarba hozott leányzó beszélni szokott, míg végre

láthatólag hirtelen elhatározással erőt vesz magán és Imrét - mert már kényszerítve van - lelkes vonzódásáról és mindenek feletti becsüléséről biztosítja:

»Isten! kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatot, adj erőt öszve szedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge s ahoz bátoritan lenynek egy szívre úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! - - - - -
Kérem önt mindenre, mi előtte betses és szent, ne adjon gyanúnak, ne kétkedéseinek helyt betses keblében ne kíványon töllem is új valamit, mert ha önnek sorait vizsgálom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva - ha kényszerít - felelek: hogy igen is ön iránti lelkes vonzódásomnak s mindenek feletti betsülésemnek szeplőtlen zománczát megválásunk óta szilárdul táplálja kebelem, s nem ösmérve idegen vágyakat, nem óhajtva, vagyok a régi s csupán a régi ön iránt - ön által is ösmert vonzódásom nem oly könnyen - min ön gyanítani látszik! - bomolható kötelékeivel; s ez úgy hiszem mostanra elég; szeretvén föltenni nagylelkűségéről azon szánalmat és résztvétet, mely szerint egész érzékiségem megrendítéséből támadott törődéseimnek egy kevés pihenést engedni nem sajnálánd.« (1844. decz. 9.)

Átesvén a nyilatkozásnak kegyetlen nehézségein, az ünnepélyes hang is mindinkább enyhül és írása egyre fesztelenebb. Szinte látni, hogy röpül tolla a papiroson; látni, hogy mily kevésbé törődik azzal, vajjon rohamosan tóduló gondolatai mondat-glédába sorakoznak-e? Minden kétségen fölül áll, hogy e levelekben kivétel nélkül az első fogalmazványt birjuk: bár törlés és javítás sehol sem található. De az gyakran megtörténik, hogy az írás gyorsaságában pont és vessző, egyes szótagok, sőt egész szavak a tollban maradnak. A kézírásnak kedves nőiessége s valami ideges pongyolaság egy szenvedélyében valóban bájos teremtetést sejtetnek.

A második levélben már az »Édes Madách« megszólítást használja, mert Imre előzőleg levélben már megkérte atyjától a leány kezét. A harmadik levelet Erzsike már mint menyasszony írja; az eljegyzés 1845. márczius 16-án történt Cséhtelegen. Imre kezdi el az édes tegezést és a negyedik levéltől kezdve az »Édes Imrém« vagy a »Szeretett jó Imrém« járja:

»Édes Imrém! Leveled örömet vetem, melyben a kedves Te névvel szólítasz, örömem kettős, hiva azt hogy levelem nálad váratlanul szint oly örömet okozott és oly kedves behatást szült, mint a tiéd nálam, Édes Imrém hid meg hogy oly roszul esett panaszos leveleidet olvasnom, tudva azt, hogy egy perczet sem mulasztottam el leveleidre felelni, de remélem hogy már kebled nyugott, igen sajnálalak hogy annyi kellemetlen órákat okozol türelmetlenségeddel magadnak, de utóbbi leveled engem is megnyugtat, melyben reméled, hogy megbocsájtok neked.« (1845. április.)

Erzsike soraiból kitűnik, hogy Madách hol boldogságtól áradozik, hol meg kinzó nyugtalanság vesz rajta erőt. Sívargó lelkének költői panaszzaiból is csak egy tűnhetett ki: a leány iránti határtalan szerelme. És ha Erzsike csitítja, vigasztalja s újból biztosítja őt forró szerelméről, mindjárt szemrehányásokat tesz önmagának panaszos leveleiért és bocsánatot kér menyasszonyától. - Ami a leányt illeti, ő neki nagyon sajátságos a helyzete ebben a szenvedélyes szerelmi ostromban. Hiszen ő benne nincsen semmi ellenállás, hiszen ő boldog, hogy Madách szerelmét bírja, ő csodálkozik, hogy oly kiváló ifjú annyi hódolattal járul eléje és csak az a gondolat bántja, hogy oly szerelmes troubadournak ő nem lehet méltó eszményképe:

»Szeretett jó Imrém! Bár eddig is igen gyenge volt tollam keblem benső érzelmeit neked tolmátsolni, annyival inkább magasztos tolladat, legkisebb részben is viszonzni, látva kedvesemnek viszonzozhatlan figyelmét irányomban, Istenemtől kéréssem csak az, hogy őt egykor boldogíthassam, de fájdalom hátha az nekem nem is adatot - számíthatom e majd azon nők közé magamat kik azt birják.«

Erzsikének becsületére válik, hogy Madách föllengző szellemét kellően tudja méltányolni. Mint fél, mint remeg, hogy ő talán nagyon is közönséges teremtnak tűnhetnék föl lovagjának szemeiben. Ah, ha ő a nagyszerű hódolatot kellően tudná fogadni, ha nem kellene szégyelnie, hogy ő csak igénytelen falusi leánya, ha ő is tudna érzelmeinek oly elragadó kifejezést adni, mily gyönyör volna az, mily boldogság! Az a gyámoltalan toll mért nem tudja éreztetni a szemek csillogó fényét, az arczkifejezésnek kedves játékát, a hangban rezgő szerelmi szenvedélyt? Miért hogy a legkecsesebb leánya is oly gyöngének érzi magát, mihelyt íróasztalához ül? És ah, miért ha irunk, tudva vagy nem tudva, akarva vagy nem akarva, szégyenünkre vagy dicsőségünkre, mindent meg kell magunkról vallanunk, mindent, mindent!

Egyszer-kétszer Erzsike is megpróbálkozik a föllengző hangban, de ilyenkor erőlködése, hogy valami nagyon költőit mondjon, egy ízben pedig egy idegen szónak nem épen a kellő értelemben való használatával, jóízű mosolyra indít. De mert maga is érzi, hogy nincsen elemében, nem is szeret nagyon levelezgetni és az eljegyzés után kiköti magának, hogy vőlegényének csak három levelére válaszol egyszer.

Legjellemzőbb reá nézve, hogy bármennyire érzi Madách szellemi fölényét, ő a szerelmi harcban résen áll, lélekjelenlétét soha sem veszti el és egy pillanat alatt támadott félből támadóvá lesz. Az eszes leányzó gyakorlatilag is egészen tisztában van helyzetével. Anyja nem volt már életben, atyja meglehetősen szegény sorsra jutott volt, ő tehát külső tekintetből is szerencsésnek érezheti magát, hogy Madách neje leend. Mindazonáltal büszkeségét teljesen megóvja, és levelezésében a legelső kínálkozó alkalmat megragadja, hogy ő legyen a követelő fél. Már második levelében e sorokat olvashatjuk:

»Kérésem csak egy önhöz, hogy őszinte legyen irányomban, írja meg oly őszintén a rám nézve kellemetlen is, mint legboldogítóbb szavait halmozza rám.«

Mi lehet ez a kellemetlen? Nos, Erzsike tudja, hogy Madách anyja ellenzi a házasságot. Meglehet, hogy ezt megsúgták neki, meglehet, hogy csak a büszke úrnő hideg viseletéből gyanítja. Különben meg kell jegyezni, hogy Erzsike bizalmatlankodó természetű volt és könnyen látott bárkiben ellenséget; csak hogy a szóban forgó esetben gyanúja nagyon is alapos volt. Nem tévázott egy pillanatig sem aggodalmainak nyílt kifejezést adni. Madách, úgy látszik, azt írta volt neki, hogy anyja, valamint Mari nővére »édes könyeket« hullattak, midőn nősülési szándékát előttük feltárta. Erzsike erre csak annyit jegyez meg, hogy a jó Maritól nem is várhatott egyebet mint jóindulatot, de abban kételkedik, hogy a könyek, melyeket leendő anyósa hullatott, valóban édesek lettek volna:

»Lelkemnek aggodalmúl szolgál, ha valóban Kedves Anya könyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreivel együtt, kedves Mari testvére barátságáról akar meggyőzőtetni, azt igen könnyű elhinni, hogy olly jó lélektől tsak jóságot azt is érdemen felülit lehet várni.« (1845 márczius 4.)

Képzeltető, hogy ez az éles megjegyzés mily fájdalmat okozott Imrének, kinek viszonya anyjához - mint láttuk - valami ritka mintája volt az anya iránti fiúi hódolatnak. Látva a lappangó ellentétet a két nő között, kiket mindenképpen a világon jobban szeretett: a rózsásnak álmódott jövő legalább pillanatra nagyon elborulhatott lelki szemei előtt. De azért Erzsike őszinteségének bizonyos tekintetben örülnie kellett volna, mert ha valaha, hát most nyílt számára alkalom a lányka jellemét egészen kiismerni és teljesen a helyzet uráva lenni. Csak hogy a rajongó ifjú szerelmes ilyesre nem is gondol, hanem minden törekvését abban összpontosítja, hogy a leánykát megnyugtassa, aggodalmait eloszlassa és neki anyja jóindulatáról írott bizonyítékot szerezzen.

És Erzsike diadalmaskodik Levelet kap Madách anyjától, melyben a méltóságteljes úrnő - kétségtelenül sok szép és bölcs tanács kíséretében - anyai jóindulatának meleg kifejezésével halmozza el leendő menyét. Ez volt talán a legnagyobb áldozat, melyet a nemes asszony valaha életében szívének kedvenceért, szemefényéért, Imre fiáért hozott. Erzsike a legnagyobb öröm kifejezéseivel hálálkodik a levélért, melynek »minden szava félelmem megvigasztalója«, de azért teljesen tisztában van azzal, hogy kinek és minek köszönheti amaz anyai sorokat. Most már nyíltan kimondja azt is:

»ha kedvesei nem méltányoltak volna, akkor igen is szerelmemet áldoztam volna fel, de ettől megmentte az ég!« (1845. márczius 21.)

Szép, nagyon szép dolog az őszinteség, csak hogy az elmés leányzó jónak látta ezt a nagy nyíltságot arra az időre halasztani, mikor az eljegyzés már megtörtént volt és már a leendő anyósa is megadta magát.

De nem csak az anya, hanem a jó barát Szontagh Pál is aggódott, hogy Imre aligha szerencsés élettársa megválasztásában. Még az eljegyzés előtt szóba hozta Szontagh barátja előtt, hogy Erzsike neki is hagyott hajfürtöcskét emlékül, sőt hogy van még valaki aki hasonló emléktárggyal dicsekedhetik. Madách ennek a lányos kaczérságnak nem tulajdonított jelentőséget, de azért Szontaghtól elkérte a hajfürtöcskét, hogy Erzsikének visszaadja. A hű barát még egy kis cselhez is folyamodott, hogy Madáchot megfontolásra bírja. Az eljegyzés időtáján ugyanis mindketten betértek Szécsényben Szontagh anyjához. A koros úrnő fölöttébb rövidlátó volt, úgy hogy már néhány lépésről sem tudott semmit megkülönböztetni. Mi ujság? kérdi hozzá közellépő fiától. - Hát kedves anyám, eljegyeztem magamnak Fráter Erzsit.

- Csak nem tettél olyan bolondot, szólt meghökkenve Szontaghné, ki Madách Imrét még mindig nem vette észre.

- Ez nem bolondság. Itt, Imre jegyezte el.

A közelállók szíve, mint látni, tele volt kételylyel és nyugtalansággal; a házasságnak azonban mi sem állott többé útjába. Erzsike visszatér nagybátyja házába és oda várja vőlegényét. Imre azonban megbetegszik és ezért a levélváltás még tovább folyik a jegyesek között. A menyasszonynak ez időből származó levelei nagyon gyengédek és telve vannak szenvedélyes, nyugtalan várakozással:

»Szeretett jó Imrém! Ismét soraid kapám, bár ez is kedves nekem, de reményem, hogy azt szoríthatom forró keblemre, ki által ezek a sorok kedvesek, hid meg már egy örök idő életem legboldogabb szakában, ne képzeld hogy neheztelnék érte reád, de fáj szívem érted és magamért, e napokban minden percet számlálok fájdalom egyik sem hozta boldogítómát körünkbe, alig várom, hogy láthassalak, mennyi beszélni valóm van, kedvesem csak egy szóval sem merem mondani, jőj mentül előbb, örömmel szenvedek jó létedért, hid meg érzésim gondolatim oly zavartak - -« (1845. június 18.)

Mikor Imre aztán föllábadt, 1845. július 20-ikán Csécsén megtörtént a lakodalom.

3.

Az idyll.

És az ég derűtlen mosolyog a fiatal házaspárra. Az emésztő szellemi vívódások, eget ostromló lelki háborgások elcsitultak, s a költő úgy érzi, hogy végre révbe jutott. A szeretett nő bírhatóságának gyönyöre kigyógyítja világfájdalmas, embergyűlölő fiatal bajaiból, és szíve észrevét-

lenül mélységes édes békével telik el. A boldog szerelem messze űzi a kielégíttetlen becsvágy komor felhőit, és maga az égi múzsa is az erősebb földi szerelem tulsulya elől szellős berkeibe menekül. A jó barátok, kik immár lassan föl-föl keresgélnek kezdik, tréfák és enyelgések között lelik az egykor oly tartózkodó, és komoly Madách Imrét. Még a házasság nagy cunctator-ának, Szontagh Pálnak agyán is átvillanhatott ilyenkor, hogy mégis csak szép ez a páros élet.

A boldogság olyan, mint a nehézkedő erő, az édes anyaföldhöz vonja szívünket. Madáchban fölébred az atyjától örökölt gazdálkodó hajlam. Iratai között egy csomó gazdasági jegyzet is foglaltatik, számos gazdasági térkép és tervrajzzal; ezek azonban mind jóval későbbi időből erednek és a sztregovai birtokokra vonatkoznak. Most a fiatal házaspár a csesztvei birtokon gazdálkodik, mely Balassa-Gyarmattól délre esik. Sztregován ez alatt özvegy Madáchné viszi tovább a kormányt, melyet a gyengéd lelkű úrnő immár több mint tizenegy év óta ritka körültekintéssel és kitartással kezel, régi gazdatisztje, az öreg Bory István segítségével. Madách Imrének jobb keze a csesztvei gazdálkodásban Matolcsy György, tetőtől talpig becsületes, szeretetre méltó ember, kit nem is tekintenek alárendeltnek, hanem mint egyenrangúval közlekednek Madách úri barátai. Orvosi tanulmányokat végezett volt, de nem tette le a szigorlatokat, hanem mint gazdatiszt nyert alkalmazást Csalomján, honnan aztán Madáchhoz került Csesztvére. Ő kíséri Imrét eljegyzési útján Biharba, Cséhtelekre, és az ő hű gondoskodása öröklik a háttérben, mialatt a boldog szerelem gyönyöreibe temetkeznek. Igazi bizalmasa, barátja volt Madáchnak, és arról, a mit tesz-vesz, nem is tartozik számot adni. Csak akkor szakad el Madáchtól, mikor ennek házasság boldogsága véget ér, és Csesztvét Imre öcsce: Károly veszi át.

És a mint múlnak a hónapok, és Csesztvén megszilárdul az új gazdaság rendje, a fiatal gazda azon veszi észre magát, hogy a boldogság őt magát átalakította. Egy szép költemény, a »Boldogság és szenvedély« ad számot a nagy fordulatról, mely a fiatal forrongás sötét szakát elválasztja az idylli hajlamok nyájas idejétől:

Nem vagyok már, aki hajdanában,
Szirtéleknek zúgó csermelye,
Melyben forrongó, de vad erő van
S útját megdöbbsentve futja le.

Rónaságnak lettem most patakja,
Mely szelíden, lassan folydogál;
Csillagocskát tükröz sima árja
És mellettem part virága áll.

Lelkem többé már nem árva felhő,
Melyet a szél mennydörögve űz,
Míg keblében óriási harcz fő,
Vad sötétség s dúló égi tűz.

Ily éber öntudattal kíséri a költő saját egyéni fejlődését és utólag ő maga igazolja, hogy mily jogosan neveztük a házasság előtti éveket az ő »Sturm und Drang« korszakának. A nyilvánosság felszínére nem törve, viharzott át lelkén a fiatal szívnek eget vívó belső háborúja; de most már nemcsak a világ temeti el, hanem ő maga hantolja be gyeppel, pázsittal a saját múltját. Az a nyájas csesztvei lak, illatos ákácok árnyában, a viruló rét s a zöldelő liget, mind, mind egy nagy temető, egy föl nem ismert költőszívnek temetője. Ez talán az oka annak, hogy a boldog békét lehellő tájképekből, melyeket ez idő szerint rajzolgatni szeret, soha se feled ki a temetőt düledező keresztjeivel.

De ha egy-egy búsító emlék árnya át is suhan lelkén, mégis mintha csupa fényözönben fürdenék. Családiasságának képét főleg két lírai vers tükrözi, az »Otthon« és a »Borúra derű« címűek. Ez utóbbiban jelentkezik ama lenge, könnyű kedélyfelhők, melyek legjobban bizonyítják, mily fényes és derűs volt a költő házasságának ege:

Meggyötrélek oly sokszor hiába,
Fájó kéjjel lestem könnyedet.
Ámde még istent is káromoljuk
És szívünk mégis hozzá vezet.
Megbocsátál oh te is, te hajlál
Első hozzám, csókkal ajkadon,
Szégyenülten és kéjtől remegve,
Hogy bevallám, vétkezém nagyon.

A második versben azonban már egészen tiszta felhőtlen idylli boldogság árad ki a költő szívéből:

Ott a kis ház ajtajában állva,
Vár a kedves ölelő karjába,
És szemében tiszta érzelem;
Mint virág él illatot lehelni,
Szerelemben boldogságot lelni,
És nem tudna élni nélkülem.

De a lírai ér most már csak ritkán buzog fel. Hogy a költőt elhagyták lázongó vágyai, most már nyugodtabb tárgyiassággal szemléli a világot. Ebben az időben indulnak meg szélesen áradó leíró költeményei, melyeken Petőfi hatása válik érezhetővé. Az ember azt hitte volna, hogy Madách csak az alanyi indulatok, bölcselmi gondolatok költője, és ime most mintha toll helyett ecsettel írna, mély érzéket tanúsítva a tájrajz, a természeti képek, az egyszerű falusi élet mozzanatai iránt. Szívesen tér be a pór kunyhójába, vadászlakba, csárdába és mindenikről egy csinos genre-képet tud festeni. Modora egyre nyugodtabb, terjengőbb lesz, éles ellentétben ifjúkori drámáinak szaggatott, merész stíljével. Szóval a boldog házasság élet, a falusi gazdálkodás részletező realista művészt kezd kifejleszteni ebből az eszménykereső forradalmár költőből.

Ennek az új iránynak ízesebb gyümölcsei azonban csak későbbben érlelődnek, mert úgy van alkotva a költőlélek, hogy el kell vesztenie a való életben azt, amit megnyer a múzsa számára. Egyelőre a költő még egészen szerelmi mámorán keresztül látja az erdőt és mezőt, hegyet és patakot; és e mámorra vajmi nagy szüksége is van, mert különben idylli gazda-élete könnyen egyhangúnak és prózainak tűnhetnék föl előtte. A kis fészek kell hogy kipótolja neki az egész világot még pedig olyan világot, melyet soha nem is birt valójában: kielégítetlen becsvágya mérhetetlen birodalmát. Ez pedig nem könnyű földadat, különösen olyan korban, melyben a szabadság láza becsvágyat ébreszt még az aluszékony köznapi lelkekben is.

És a mézes hetek gyönyörei sem tarthatnak örökké. Az élet követelményei lassan-lassan érezhetőbbekké válnak: a költőnek valahogy ismét ki kell lépnie a küzdőtérre. A fiatal forrongás éveiben elvesztette volt kedvét a megyei szerepléstől, mert sértette, hogy magánérdek is vegyülhet a közéleti küzdelmekbe. De a házasság a gyakorlatiasság iskolája, és a költő kezdi az életet olyannak venni, amilyen. Csak egy éves házasság még, és már nem idegenkedik többé attól, hogy a megyénél hivatalt vállaljon. Az 1846. július 15-iki megyei tisztválasztó gyűlésen a főbiztosi hivatalra jelölve, »felkiáltásból kitűnő többséggel« meg is választatik három más jelölt ellenében. A megyei főbiztos - fő-szalmazakomiszárius - feladata gondoskodni a megyében elhelyezett katonaság elszállásolására és élelmezéséről. Fizetése 300 forint, mely összeget azonban nem szabad a mai mértékkel mérni, mert a másod-alispán fizetése

350 forint, az első alispáné 700 frt. A főbiztosnak négy albiztos van alárendelve és a hivatal egyáltalán nem jár semmi terheesebb kötelezettséggel. A megye inkább csak azt jelzi e megválasztással, hogy Madách egyéniségét becsüli és magához csatolni kívánja. Az 1847-iki és 48-iki megyei jegyzőkönyvek számot is adnak a főbiztos hivatalos működéséről; így pl. a 48. január 15-iki:

»Madách Imre főbiztos 1847-ik évben a katonai mérnökök által elfogyasztott természetmennyekről szóló nyugtatókat piaczi árjegyzékkel együtt, s ugyanazon mérnökök számára fogadott szállásokról szóló katonai bizonyítványokat oly kérelemmel terjeszti elő, hogy azoknak a helytartótanács utján készpénzzel beváltását a nemes megye eszközölni igyekezzék«.

Ilyen foglalatosságok jutnak ki Madáchnak ama nagy időkben, mikor Széchenyi jós szeme már a forradalom közelségét látja és Kossuth vele szemben és Apponyi adminisztratori rendszere ellen vívja nevezetes küzdelmeit az utolsó diatán. Csoda-e, ha a költő falusi gazdálkodásának és megyei szerepének prózájában egy képzeleti világot kezd magának alkotni, s az idyll közepén regényes irányú költővé lesz: a messze keletre kalandoz, Szádi és Zulejkáról dalol, majd regékhez nyúl, kísérteties és hátborzongató tárgyakat ragad meg, az ellentétek bizarr színezésében gyönyörködik, szóval egészen a phantasztikus irányba csap át. Ez időszakból származnak: Pusztai temetés, Nyári nap, téli éj, A vampir, A rom szelleme, Nabukodonozor álma, sat. regényes rajzai, balladaszerű költeményei. Ezek helyenként ragyogó színes leírásaikkal ragadják meg az olvasót. Nyilvánvaló, hogy csak a boldog szerelemtől ittas fiatal férj képzelmeiből eredhettek, mint pl. az erdőben elaludt ifjú álmoképei:

S ím megnépesül körötte a tér,
Jőnek fürge, kisdéd szellemek,
Hall zenét, hall sutogást a lombban
S tánczot lát, melyben keringenek.

Rózsa kelyhében ring ott a tündér,
Itt szivárványt sző a gyep felett,
Mosolyogva bűv ez a sűrűbe,
Mert a másik pajkos cselt vetett.

Ott rovarszárny kisdéd csolnakában
Szállnak által a légtengeren,
Itt a napsugár fényes szalagján
Lejtnek föl-le, fürgén, sebesen.

Harmatcseppben, mely virágon állt meg,
Mossa keblét kis tündér-leány,
Csipkés pókháló törülközője,
És ruhája tarka lepkeszárny.

Vágytól égő szemmel les feléje
Pajkos szellem a lombok mögül,
És előbb, mintsem fölkeszülhetne,
Már forróan öleli körül.

Erzsike öleléseitől mámoros a költő, mikor a tündérek pajkos szerelmi játékát szemlélteti. Viszont elég neki pillanatra elképzelni, mi lesz, ha ő meghal, máshoz megy-e Erzsikéje? hogy olyan borzongató kísérteties költemény támadjon, minő pl. A vampir. E versben a hölgy megígéri lovagjának, hogy ha ez a harcban el is esnék, sohase lesz másnak neje, de esküjét szegi és a holt azzal boszulja magát, hogy a sírból jár vissza kedvese ágyába. - Egészen hasonló képzelt érzésből ered a Pusztai temetés. Itt Erzsikéből Zulejka lesz, a költő pedig magát Szádi alakjában képzei, kit ellenfele Hafiz a csatában megölt. Zulejka a harczmezőre

jó, hogy az elesett hőst eltemesse és elsirassa. A győztes Hafízt pedig féltékenység gyötri: azt hánytorgatván lelkében, vajjon mi ér többet: a mosoly, mely neki jut Zulejkától vagy a köny, mely Szádi sírjára pergett.

Igy játszik a költő képzeleti játékot boldog szerelmének élményeivel. Érzéki vágyainak tündéreivel népesíti be az erdőt, a mezőt, az egész természetet vagy ha féltés vagy más sötét érzés nyílal át szívéen, rémes románczokat koholgat. Színes szappanbuborékok ezek, a szivárvány minden színeiben ragyogók, és amint támadtak, úgy el is pattannak. De mit tegyen a költő, mikor élete eseménytelen lapálylyá lett? - A mig meglepetésünk tart, hogy Madách költői tehetségét egészen új oldalról tanuljuk megismerni, addig gyönyörűséggel szemléljük szerelemittas és a természet szépségeitől ihletett regényes képzelmenek játékait; utóbb azonban mégis kérjük: meddig tart ez így? Vagy talán a házasság álma nehezebb a halálénál is, és belőle nincsen többé ébredés?

Az egykori eszmeköltő, a nagyratörő, talán úgy elaltatta magát, hogy többé föl sem ébred; az édes bilincsek talán úgy szívéhez nőnek, hogy többé le sem fejthetők. Költő hivatásának nagy kérdését Madách a forrongás éveiben sem vetette föl gyakorlati alakban, hanem csak titkon, elméleteleg epedett, lázongott. Hogyan oldaná meg életkérdését most, mikor már megoldott-nak képzeli, mikor családi boldogsága a legédesebb kötelékek fogságában tartja? Pedig e megfejtés már közeleg. Mert amit az ember maga megoldani nem tud, azt megoldja számára az isteni gondviselés.

4.

A forradalom.

Az ember tragédiájának nyolczadik színében a merengő Keplert egyszerre csak a marseillaise dallama riasztja föl:

Oh, hallom, hallom a jövő dalát.

Ez az időjós, horoszkópot csináló Kepler nem más, mint a Csesztvén gazdálkodó s a megyét mint fő-szalmakomiszáriust szolgáló Madách Imre. Rudolf császár udvara mögött pedig ott lappang nemes és vitézlő Nógrád vármegye az ő székhelyével Balassa-Gyarmattal. Kepler neje: Borbála, ki örökké pénzt kér férjétől, hogy a többi udvarhölgyekkel versenyt ragyog-hasson, nem más mint Erzsike, és a végül kitörő Kepler szavaiban:

Nem fáradok-e éjet és napot?
Elárulom tudásomat miattad,
Megfertőzöm, midőn haszontalan
Időjósást, horoszkópot csinállok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis,
Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a sibyllák, kik hívének abban,
Amit jósoltak, mig én nem hiszek.
De megteszem, hogy leljem kedvedet,
Hová teszem, mit bündíjúl kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája. sat.

Ki ne ismerné föl a fölindult férjét, ki keserűségében föltárja, amit még maga előtt is rejtegetett: kielégíttetlen becsvágyának mérhetlen fájdalmát. El kell árulnia tudását, gazdálkodásba és hivataloskodásba kell fojtania magasabb szellemi erejét Erzsike és az édes családi érzés kedvéért. Teszi ezt évek során keresztül szerelemből fakadó gyönyörrel és a férfi hű kötelességtudásával, még mint költő is átalakul, idylli festővé, regényes rajzolóvá lesz, csak hogy tündérvilággá varázsolja át Csesztvéjét: de azért a régi eszménykereső törhetlenül él benne, és minél jobban elaltatta magában az idealistát, annál hatalmasabban kell még rejtekeiből előtörnie.

Írástudóink eltűnődtek a fölött, hogy Kepler mért változik át egyszerre (a főmű 9-ik színében) a nagy francia forradalom Dantonjává. Meghökkenésük nagyon is érthető, mert a harmincz éves háború korának csillagászat vajmi nagy történeti űr választja el a francia forradalom hőseitől. De Madách Imre a főműben alapjában véve a maga életét írja. A nagy francia forradalom mögött voltaképen a mi 48-unk rejlik, és a Dantonná váló Keplerben a csesztvei idylljéből ébredő Madách Imrét kell szemlélnünk. Kepler vagyis inkább Madách íróasztala a 9-ik színben nyaktilóvá lesz, mely mellett Lucifer mint bakó áll. A mi napjainkban költő íróasztala ilyen képzeleti átalakuláson nem mehetne keresztül, mert a mai nemzedék teljesen elidegenedett a szabadság szellemétől. Madách csak azért tudta úgy megírni a Danton-jelenetet, mert a mi szabadságharcunk lelke őt közvetlenül megihlette. Azért a 9-ik szín, bárha Páris Gréve-piacán játszódik, mégis titkon a magyar forradalom dicsőségét lehelli. Madách Imrének nem volt, nem lehetett benne tevékeny része. Ezért mondja Danton, midőn egy ujonczhad előtte elléptet:

Oh bár oszthatnám én is sorsotok!

Madách régi betegsége ugyanis 1848 elején ismét fölújul. Láttuk, hogy ez a baj 1838, 40, 43, 45-ben, szóval minden másod vagy harmad-évben újból ágybadönti. Most főbiztosi teendőit sem végezheti többé, és a megye kénytelen hivatalos helyettesről gondoskodni, mint ez az 1848. április 7-iki választmányi ülés jegyzőkönyvéből kitűnik:

»Elnök Alispán úr jelentvén, hogy Madách Imre választmányi tag közben jött betegeskedés miatt nem munkálkodhatik, minek folytán a választmány Thomka Sándort, kinek irányában a választmányt kirendelt gyűlés rokonszenvvel nyilatkozott, helyettesítvén, a választmányt kiegészítendőnek ítélte«. (Ez aztán kuriális stílus!)

De azért a Madách családnak és a költőnek magának is bőven kijutott a forradalmi balsorsból. Aki most előtérbe lép, az a költő öccse: Madách Pál, kivel már 1838-ban mint a »Literaturai kevercs« gyermekded munkatársával megismerkedtünk. Szabad legyen balvégzetű életregényét kissé részleteznünk, mert a nemes ifjú sorsáról megemlékezvén, a szabadságharcznak sok-sok hasonló sorsú nagyreményű fiatal áldozata iránt rójuk le a kegyelet adóját. Szerelmét elhagyva, emelkedő pályáját megszakítva, minden egyéni nagyravágyásról lemondva, hány ifjú - ki még kardot sohasem forgatott - siet a veszélyben forgó haza védelmére! És Madách Pálnak még csak az az elégtétel sem jutott, hogy ellenség golyója terítse le.

Irományai között igen érdekes naplótöredéken kívül több általa szerzett elbeszélés kézírata maradt reánk. Ez elbeszélések abban a negyvenes években divott, romantikus stílusban vannak írva, mely a mai realista divattal annyira ellenkezik. (Hasonló regényes irányú prózai elbeszéléseket Madách Imre is írt, de ezek nem eléggé jelentősek, hogy velük széptanilag foglalkozzunk.) Madách Pál kiváló észtehetségű ifjú volt, ki talán figyelemre méltó íróvá is fejlődhetett volna. Úgy látszik azonban, hogy inkább a politikai köztéri szereplés és mindenek fölött a serény tettnek embere volt. Iskoláit kitűnően végezte és 1846-ban 19 éves korában az ügyvédi oklevelet már megszerezte. Nógrád megye szolgálatában tiszteletbeli aljegyzőből csakhamar fizetési jegyző, majd pedig alig 21 éves korában a megye alispánja lesz. Gyengéd szerelem fűzi a Losoncban lakó Prónay Emmához, kinek ártatlanságukban bájos szerelmi levelei telve vannak könyörgéssel kedveséhez, hogy már gyöngye testalkatára való tekintettel se menjen a harctérre, hiszen más téren nagyobb szolgálatokat tehet hazájának.

Mikor 1849. január 5-ikén Windisch-Grätz bevonul a fővárosba és művét mintegy befejezettnek tekintí, több magyar megye között Nógrád is beadja hódolatát. Február 5-ikén Madách Pál, ki akkor Sztregován időzik bátyjától Imrétől huszárjával küldött sürgős levelet kap, melynek lényeges tartalma: »a tiszt kar kivüled mind meghódolt - jőjj azonnal hozzám Gyarmatra még az éjjel - iszonyú dolgok történtek, melyeket szóval elmondandok - jőjj mindenesetre - a szent ügyért áldozni szép, de magadat bolondságból felakasztatni gyerekség - ha másért nem, anyádért jőjj - mindenesetre elvár szerető testvéred« sat.

Madách Pál többször is elolvassa e levelet, aztán Imre huszárjának nyugodtan adja a parancsot, hogy vacsora után induljon csak csendesen vissza Gyarmat-felé, ő majd azonnal követni fogja, de mert nem akar egész éjjel utazni, útközben valahol meg fog háltni. És hogy Imre addig is nyugodt legyen, levelet ad át számára. Megnyugtátja édes anyját, az öreg Boryt is, kivel kedélyesen kártyázik. A vacsora után kocsira ül és elhajtát Rárosig, az Ipoly völgyének szűkületéig, hol az út dél felé Gyarmatra, észak felé Losoncra visz. A kocsis át akar hajtani a rárosi hidon, hogy Gyarmat-felé induljon, de Madách Pál oda szól a meglepett embernek: Losoncra hajt!

Így szökött meg Madách Pál hazúrlól, imádott Emmájának, édes anyjának és bátyjának kérései ellenére. Ő volt a megyei tiszt kar egyetlen tagja, ki a gyűlölt idegen hatalomnak semmi szín alatt nem akart meghódolni. Bátyjának, Imrének, katonásan ezeket írja: »Leveled nem tántorított meg - én semmiesetre Gyarmatra nem megyek - de azért ne hidd, hogy bolond lennék magamat felakasztatnom - hogy hova megyek, ne kutasd - elég az, hogy messze - sokára, lehet örökre távozom tőled - hivatalos pecsétemet itt küldöm, add át Majthényi Laczinak - s mondd meg neki, hogy február 2. óta nem vagyok tisztviselő - különben arra kérlek, tarts meg barátságodban és szeretettedben - anyámat pedig nyugtasd meg, a mint tudod vagy jónak látod - sat.« (Naplótöredék)

A forradalmi korszak eszményi ifjú alakja! Madách Imre »Az ember tragédiájá«-nak Danton színében egy tisztet léptet föl, ki mert Danton nem akar neki módot nyújtani, hogy hazáját becsvágyának megfelelően szolgálja, föbe lövi magát. A költő e tisztben öcscsének, Madách Pálnak alakját örökíti meg, a maga grandioz átalakító módszerével. Egészen Pálra illenek Danton-nak szavai:

Kár érte, egy ellenséges golyót
Megérdemelt.

Különben is Pál szökése egy neme volt az öngyilkosságnak. A soha kardot nem forgatott, gyenge testalkatú ifjú nagy kerülő uton Felső-Magyarországon át, határozott tervet követve, Kossuth-hoz siet Debreczenbe, hogy neki szolgálatait följajánlja. Egy ízben futári megbízatással lóhalálában vágatva teljesíti tisztjét, tüdőgyulladásba esik és nagy betegen kerül haza. Az őt halálra kereső zsandárok már csak egy haldoklót találnak.

Madách Imre »Pál öcsém sírjánál« című költeményében siratja el a nemes ifjút, a tette szomjast, ki még az öröklétben sem lelheti föl üdvét:

S te is, ki itt már felküzdél öcsém!
Hogyan tűröd majd örök éltedet?
Te, a kinek tett volt egész valód,
A nyugalom pokol leend neked.

S ha látod a hont, jogot és erényt
Vérezve, s nem siethetsz védeni:
Örök léted örök keserv leend,
S enyészetedért fogsz csak könyörögni.

A mily megható a Madách Pál önfeláldozása, ép oly rémes Madách Mari meggyilkoltatásának története. A jószágos úrnővel ott ismerkedtünk meg, mikor 1840-ben Imre nála betegen fekszik s a leggondosabb testvéri ápolásban részesül. Mari már 1842-ben özvegységre jut; később azonban, 1847 körül, megismerkedik Balogh Károly osztrák hadseregbeli huszárkapitánnyal s annak neje lesz. A 48-as zavaros időkben Madách Marinak két gyermeke, névszerint az első házasságból származó Huszár Anna, s a második házasságból származó csecsemő Balogh Károly Sztregovára kerülnek a költő házába és itt nevelkednek föl. Ellenben az első házasságból eredő Huszár Pepi, ki már serdülő fiú s a Theresianum növendéke, anyjánál marad. Balogh Károly, mint annyi más hazafias érzelmű tiszt, 48-ban elhagyja az osztrák zászlót és a magyar honvédseregbe lép, hol ezredesi rangra emelkedik. Végig küzdve a szabadságharcot, nejevel és ennek fiával, Huszár Pepivel együtt a déli határon át menekülni törekszik. Oláh rablók azonban, kik az ezredes aranyaira éhesek, a fuvarossal összejátszva, a menekülőket Lugosnál az erdőben meglesik, s Balogh Károlyt, ki csak karddal volt fölfegyverkezve megölik, a futó Madách Marit lelövik, s a fiút puskatussal agyonverik. Csak az inas menekülhetett, ki a zavarban egy fára kapaszkodott föl s onnan nézi a vérfagyhaló jelenetet. Ez hetek mulva rongyosan, koldulva vergődik haza Nógrádba, hogy a rémes esetet hírül hozza.

A költő »Mária testvérem emlékezte« című költeményében emelt emléket szeretett nővérének:

Oh nektek jó, együtt veszétek el,
Férj, nő és gyermek s a védett haza,
Mért vágnátok még élni, veletek
Van mind, mi néktek itt kedves vala.

De a sors csapásaiból közvetlenül is kijut a költőnek. Ha a nagy napok történetében cselekvő része nem lehetett, hát a sötét visszatérési idejében legalább szenvedhet a hazáért. Egy bujdosó hazafinak ad házában menedéket, és ezért sokkal keserűbben kell lakolnia, semmint azt fogságában maga sejtethi. Az eset, mely a költő életsorsát véglegesen eldönti, röviden a következő:

Madách Imre 1851 tavaszán, nem tudni mi okból, Pesten időzik. Csak annyi bizonyos, hogy ő, ki inas nélkül utazott el, visszajövet valami férfi cseléd-félével száll ki Váczon a vasúti kocsiból. Itt bérkocsit fogad, azzal a kikötéssel, hogy etetés nélkül hajtson Terecskére, (Csesztvétől alig egy órajárás kocsin) hol Madách Imre egyik barátjának, Frideczky Lajosnak, - kitől e részleteket tudom - birtoka volt. Este érkeznek Terecskére és a bérkocsi rögtön visszafordul. Madách átizen, Frideczkynek, ki Huszár Károlynál piquetiroz hogy Pestről megérkezett. A haza jövő háziúr vendégét mindenképpen marasztalja, de ez a szóval is fukar: Csak fogass, vitess haza! Ketten ülnek a kocsiba, Madách és Frideczky, de egy fordulónál a sötétben egy alak kapaszkodik a bakra, és a kocsis mellett foglal helyet. Csesztvére érve, Madách az idegent utasítja, hogy menjen a cselédszobába, majd holnap rendelkezik vele. Másnap reggel ez az idegen a melegágyak mellett már mint kertész foglalatoskodott.

Úgy látszik azonban, hogy a vadászathoz jobban értett, mint a kertészethez, mert a cselédség közt csakhamar már minta »cseh vadász« szerepel. Rákóczy János volt, Kossuthnak titkárja, de szerepét igen jól játszta. Az osztrák tiszt, ki akkoriban Madách házába volt szállásolva nem vett észre semmi gyanusat, sőt később, mikor a költő már fogságba került, javára tett tanúságot. Csak útlevelet kellett még a cseh vadásznak szerezni. Madách az útlevélmintát Komáromy Imre szolgabíró, német hivatalnoktól kaparította meg, Szontagh Pál pedig a pecséttel járult hozzá, melyet saját Passir schein-járól fejtett le; ilyenre ugyanis a magyar uraknak minden utazásuknál szükségök volt. Az így összetoldozott útlevéllel került Rákóczy János a paróczai erdészlakba, Sztregova közelében.

Itt azonban már kevésbé óvatosan viselkedett. Kilétét egy kétes jellemű hazafi: Hoitsy Miksa, ki a provisorium idején szolgabírósgot viselt, s egy dinnyetant is irt, árulta el. A cseh vadász még idejekorán elillant, de a német hatóság most már a szállásadót vonta felelősségre. Egy augusztusi estén 1852-ben, mikor már a gyermekek aludtak - így írja Bérczy Károly - és Madách nevének lámpafény mellett felolvastatott, künn baljóslatú fegyvercsörgés hallik és a következő pillanatban csendőrök lépnek be, kik a költőt fogolynak nyilvánítják.

És ezzel a hét esztendeig tartott csesztvei idyllnek mindörökre vége szakadt.

5.

A házassági dráma.

Madách Imre birtokai lefoglaltatnak; Csesztve úr nélkül, a ház gazda nélkül, az asszony férj és támasz nélkül marad két kicsiny gyermekével, Jolánnal és Aladárral és a harmadikkal, kit még szíve alatt hord. Az idők különben is válságosak, a magyar nem érezheti magát otthon saját hazájában, a szivekben elfojtott lázadás, a hazaszeretet üldözés tárgya, a legjobbak bitóra vagy börtönbe jutnak, vagy hontalanul bujdokolnak, az anyagi viszonyok mindenfelé teljesen megrendültek, és romokban hever minden, mihez egykor az emberek hite fűződött. Ki írja le, hogy a nemzeti tönk eme sötét napjai mily visszahatást gyakoroltak a legbensőbb családi viszonyokra? Ki mérné e sulyos idők történeteit a mostani nyugodt napok mértékével?

Erzsike egyedül maradt s tulajdonképen először életében volt egészen magára hagyatva, válságos anyagi helyzetben, mely még az erőst is próbára tenné, hát még a gyöngét, az idegest, ki pillanatnyi benyomásainak és hirtelenkedő elhatározásainak rabja. Ha volna mellette hű ember, akiben bizik! Ha anyósát és férje rokonait nem tartaná kezdettől fogva ellenségeinek! De így még a jó szó is kárba vészett nála, mert kit ellenségünknek tartunk, attól még az okos intelmet sem fogadjuk el. Özvegy Madáchné később magához veszi Sztregovára kis kedvencét, Aladárt; mért hogy az anyát is nem vihette magával!

Ez alatt a költőt, nem különben Madáchék öreg tisztartóját, Bory Istvánt, vasra verve Pozsonyba hurcolják, s a vizi kaszánya tömlöczébe zárják. Ott látta őt barátja: Frideczky Lajos, ki tanuságtétel végett volt földidézve Pozsonyba, de részben azért is, mert maga is gyanuba keveredett. De legkedvesebb meglepetés volt a sokat szenvedő Madáchnak, hogy derék barátja: Veres Pál és ennek magas szellemű neje - minden asszonyok közt a költőnek legnagyobb tisztelője - fogságában fölkeresték. Késő őszi idő volt, s a nemes hölgy nem tudott virágot szerezni a költő számára. Ekkor egy ablakban virágokat pillant meg, bemegy az ismeretlen házba, és csakhamar hatalmas bokrétával tér vissza. Az ismeretlen nő megtudván rendeltetésüket, odadta neki minden virágait. Madách meg is énekelte a kedves ajándékot. »Egy fogoly bokrétája« címen. Ez volt tulajdonképen Madáchnak a közpályán való első igazi kitüntetése. Veres Pálné a költői lángelmét tisztelte Madách Imrében, még mielőtt az irodalomnak tudomása is lett volna a költő létezésétől. Ha tőle függ, akkor Madách menten a haza ünnepe költőjévé lesz. Azért mondom ezt, mert rendszerint nem a kritikusok, hanem a gyengéd lelkű, szépérzékű asszonyok fedezik fel először a költőt.

Egy jellemző csekélységet kell még itt fölemlítenem, mely humoros fényt vet az akkori német hatóságok szimatoló, üldöző szenvedélyére. Madách egy ízben börtönében Szontagh Pál sógornéjától levelet kap, melyben ez a szó fordult elé: szörmentében. A német adjutor így fordítja le: in diesem Haarpelz. »Ja ja, kiált föl diadalmasan, unter diesem Haarpelz muss was stecken!«

A foglyot 1853-ban Pozsonyból Pestre szállítják, hogy az Újépületben raboskodjék. Erzsike már Pozsonyba írt neki levelet, melyben pénzt kér tőle; de Madách e levelet nem kapta meg, valószínűleg mert a katonai hatóság elkobozta. Második levelét, mely 1853 márcz. 6-án kelt, Erzsike már Pestre címezi az újépületbe. Külseién olvasható: »Zur Mittheilung« és alább: »Gelesen, Madách Imre.« A fogság tartama alatt Madách összesen tíz levelet kapott nejétől. Az elsőt, mely még, legtűrhetőbb a lényegtelen bekezdő sorok elhagyásával ide iktatom:

»Kéntelen vagyok néked ezen egy pár sorba helyzetem és kérésem nyilvánítani és kérni, segíts mennyire sorsod engedi rajtam, már Januáriusban is kértelek arra mit itt szinte kérek, de talán levelem nem kaptad, pedig az auditornak címeztem vagy már akkor Pozsonba nem voltál, ezt mind nem tudom mindeddig, kérésem az légy szíves nekem egy 600 pengőről szóló kötelezvényt küldeni, hogy én szerezhessenek rá pénzt, hosszas nem akarok lenni, tsak amit mondok hogy a végső szükség kéntelenít erre, tudod hogy önön vagyunk nints tsak abból élünk mit anyád ad és az bizonytalan - főképen nekem, én nekem nints jogom követelni de ezt nem is akarom. Még egyszer kérlek intézkegy a kötelezvényről, bár néked sints önön vagyod de talán mégis valamelyik rokon vagy barátod kisegít a végső szükségből, másképp nem vagyok képes élni Csesztvén, ha minden napra nem volna reményem, hogy jössz, elköltöztem volna Atyámhoz, de e rövid időre nem érdemes, mert úgy-é édes Emmim, az Isten és igazságos biráid nem soká haza bocsájtanak, akkor szoros számadást mutatok minden pénzről mi kezem közt megfordult. A gyermekek szépen nőnek és egészségesek - tsak már hon volnál oly keserves nálad nélkül most nekem, tsak hamar meglátogathatnálak - de te adig már hon leszel, írjál egy férfi nevett, mi neked tetszik, mert leány nevet irtál, Pozsonból tsókol forron szerető nőd Erzsi.«

Madách rögtön elküldötte nejének a kívánt kötelezvényt. De fiú nevet, ha írt is, arra szükség nem volt, mert Erzsikének leány-gyermeke született. A családi örömről a fogoly költőt Fráter Pál alispán neje értesíti egy 1853 április 7-ről kelt levélben. Az olvasó önkéntelenül párhuzamot von Erzsi és az új tudósítónő írása között, és az összehasonlítás nem előnyös Madách nejére nézve. Erzsi ugyanis annyira el van foglalva a saját szenvedéseivel, hogy férjének súlyos helyzetéről egészen megfeledkezik. Az alispánné soraiban már magasabb lélek nyilvánul: »benned feltaláltam azon nemes nagy lelket, mire számíték, az most balsorsodban kitünik - örömmel értesültem Palim által, mily nagy lélekkel emelkedel felül a szenvedéseken«. Egyszersmind tanuságot tesz arról, hogy Imre mily jó és gyengéd férj volt. »Erzsi is fel fogja azt, hogy ő igen szerentsés nő oly jó Férjt birni mint te ki iránta oly gyengéd figyelemmel, szeretettel vagy - áldjon Isten érte«. Meglehet, hogy Erzsike ezt fölfogta, de leveleiben egy árva szóval sem ismeri el.

A börtönben írt költeményei közül Madách hármát őrizett meg e közös címen: Fogságomból. Az első még tele van az otthonnak édes meleg emlékézetével, a bánatnak csak szelid árnya ömlik el rajta, s az egész nem egyéb, mint szeretetből fakadó forró üdvözlés a távolból, melyre a börtön-magány enyhe borúlatot vet. Érdekes megfigyelni, hogy a második már leírassá szélesedik, valóságos festménye az elvesztett idillnek, minőt otthon, az idyll közepén, nem tudott volna megírni:

Látom házikónkat csendesén szerényen
Állani ákácok titkos rejtekében,
Nyiltan, védtelen, hisz fel sem költi vágyát
Irigynek, hiúnak; küszöbén nem lép át
Csak jó pajtás és hoz ünnepet a háznak,
Szivességet néz csak s lel kedvet magának.

A sorokon átrezeg a családfő aggodalma, de aztán a festő támad föl és szélesen írja le, mint látja udvarát és az érte fáradó feleséget, a kis forrást a hegy lábánál, ahol elábrándozni szeretett a bükkfák árnyában, a vén templomot a domb élén, amott a temetőt a hold fényében, a kertje szélén legelésző nyáját; de a gyönyörű leíráson egyszerre csak áttör valami mély fájdalom, mert a költő szíven átnyílal annak érzete, hogy amit ily tárgyiasan tud leírni, az immár távol, nagyon távol esik tőle:

Oh, e bűvös körben magamat ha látom,
Olyan idegennek, oly másnak találom
Attól, a mi lettem, hogy köztem s közöttte
Semmit se lelek, mi együvé kötözve.

Mintha érezné, hogy azt a Csesztvét, melyhez hét éven keresztül szíve hozzánőtt volt többé sohasem találhatja föl; de ép azért csak most tudja igazán megénekelni. A fogság derekán lesz csak igazán idylli festővé. Amit az élet eltemet, így támad föl a költészetben.

A harmadik költemény már a szabadulást dalolja meg: azt a kábulatot írja le, melyet a rab érez, ha ismét isten szabad levegőjét szívhatja, de egyszersmind megszólaltatja azt a mély előérzetet, melyet nála már a »Férfi és nő« című drámai költeményéből ismerünk. Most, hogy közeledik a viszontlátás várva-várt órája, szinte retteg attól, amit újból magához ölelni vágyik:

S most, midőn szabad vagyok mehetni,
A ki úgy epedtem értetek,
Minden léptemnél erőm enyészni
Érzem, s a jövőtől rettegek,

Keblem elszorúl, szorongva kérdem;
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhez értem,
Mosolyod fogad-e, vagy sohaj?

Nem kell hinni, hogy talán nejét gyanúsítja. Mint minden mély alanyiségű, s egyáltalán mint minden nagy ember, ő sorsát szívében hordja, és a maga lelkének alakulásából érzi meg a külvilág változásait. Az az édes dal, mely egykor szívében zsongott és mely a boldogság szigetévé változtatta Csesztvéjét, mintha végkép elnémult volna. És mert ez a dal nem szólal meg lelkében, elváltozottnak érzi magát a kilencz havi fogság által, s mert maga többé nem az, aki volt, fél, hogy egykori tündérvilágára többé rá nem találhat:

Hogy kötöm meg és értem meg ismét
Ezt a már-már elfeledt zenét?
Szíveink közt annyi idegen kép
Mérges árnyat mindkettőnkre vét.

Madách május 7-ike körül (1853) helyeztetik szabadlábra. A nagy ügyességű Fráter Pál alispán fáradhatlan buzgósággal járt el a költő ügyeiben és neki nem csekély része volt abban, hogy Madách végre kiszabadult a kínos fogságból. De mert ügye végleg eldöntve még nincs, Pestről távoznia tilos. Az Új-téren lakik, a Burgmann-féle 12-ik számú házban, és május vége felé itt látogatta meg őt felesége. A hír azonban azt is meg tudja mondani, hogy Erzsikének Pesten találkozása volt udvarlójával: H. F.-fel is, ki őt a férj fogsága alatt vigasztalta.

A Csesztvére ismét visszatérő Erzsikének levelei férjéhez könnyen megtéveszthetik az olvasót. Telve vannak kifakadásokkal anyósa, sőt még szelidlelkű sógora: Madách Károly ellen is, valamint kétségbeejtő panaszokkal a súlyos anyagi helyzet miatt. És így mély részvétet gerjesztenek Erzsike iránt, melyet több tekintetben meg is érdemel. A betegágy után

hosszasan gyengélkedett; maga írja, hogy a legkisebb szokatlan zaj iszonyúan hat rá, mit addig még sohase tapasztalt. Így tehát élettani oka is van izgatottságának, mely már hazatérte utáni első levelében kitör:

»Vagy talán anyád már végkép el akar szekirozni, ezt igen könnyen elérheti mert én nem szeretem magamat hijába szekiroztatni, úgy beszélj véle és agy valami biztos helyzetet bármily igénytelenül csak hogy én minden érintkezéstől ment legyek anyád iránába, ő vele én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélt szándékom és így én szregovai lakos soha nem leszek.« (1853 május 25.)

Fokozódik Erzsike iránti részvétünk, midőn ugyan-e levélben a halált kívánja magának sőt, gyermekeinek is, hogy vele együtt a földi szenvedésektől meneküljenek:

»Ara (a legkisebb leánygyermek neve) és Jolánka betegek himlősek mint én, Doktort nem hozatok én sem orvosoltatom magam türjönök ők is, ugys a jólétt boldogság a sírba lakik ha nem ismerve az élett keserőségeit ott lelik fel örök nyugalmodat« (május 25.)

Ez a himlő ugyan csak bárányhimlő féle volt, de a betegeskedés, s ami fő, a nyomasztó súlyos anyagi helyzet érthetővé teszik Erzsike borzasztó panaszait. A daczos büszke teremtettség mód fölött bántja az is, hogy függő helyzetbe jutott anyósától, kinek segélyezésére most lépten nyomon rászorúl:

»Jaj édes Anyádnak én már nem tudok mit tsinálni egy krajczárom sinszen és ő februárius olta nem adott és ez évbe alig kaptam anyit hogy a hust sótt és cselédet kibírnám elégíteni, én soha tüle nem kérek semitt. Gyermekestül rongyosak vagyunk már majd megöszülök ez borzasztó egy élett, meddig tart ez még így« ... (Junius 4.)

De ami már feltűnő, hogy Imre öcsese, a nagyon is szelid Madách Károly ellen is szörnyen kifakad. Károly ugyanis az Imre háta lován ment Csesztvéről Sztregovára s a lovat még nem küldte vissza, ami Erzsikének elég ok, hogy őt is csúnyán becsmérelje:

»írjál hogyan segítsek magamon én nem vagyok képes így létezni, Károlynak megmondad-é hogy a Csillagot (a háta lovat) külgye haza én nem akarok adig küldeni érte mig te nem irsz neki és megrendeled hogy kügye mert én tudom, hogy örülne a küldött embert visszautasíthatni nékem bosszuságomra, ilyenekben nagy vitéz de másképp gyalázatos gyáva« ... (junius 4.)

Hogy nem ez a háta ló az igazi oka e nagy haragnak, azt mindenki első tekintetre látja. Meglehet, hogy Károly megszólta őt magaviseletéért, az meg bizonyos, hogy az anyós nagyon hidegen, sőt talán lenézéssel bánik vele. A nemes úrnő erkölcsi dolgokban igen szigorú bírő, de ilyen ő saját leányaival, sőt fiaival szemben is. Bizony érthető, hogy épen ilyen jellemű anyóstól függni iszonyú türhetetlen állapot lehetett Erzsikére nézve. Ami az anyagi helyzet kellemetlenségeit illeti, Erzsike panaszai alapján véve indokoltak, de tekintetbe kell venni, hogy özvegy Madáchnének Sztregován sem volt rózsás a helyzete és hogy igen súlyos, sőt válságos viszonyokkal kell küzdenie. Hogy Erzsikét szándékosan cserben hagyná, arról szó sem lehet. »Édes anyád most adott 600 forintot de ennek egy garasig helye van« írja Erzsike már junius első napjaiban, junius 25-én pedig: »multkor anyád küldött 100 frtot, de a cselédek számára semmitt, irtál-é (neki), ily állapotba meg kell bolondulnom«.

Bármennyi nehézséggel is kell Erzsikének megküzdenie, s bármennyire kívánja magának a halált, azért mindenféle ruhákról, mantilokról, kalapokról sat. nem feledkezik meg s amily következetes a panaszokban, oly kifogyhatlan férje iránt az új meg új megbízásokban. Madách mindezeket híven teljesíti, és többet is küld, mint a mennyit felesége kért, számláit kifizeti sat. sat., szóval változatlan marad gyöngédségében. Ő neki személyesen Erzsike semminémű szemrehányást sem tud tenni, pedig bizonyára megtette volna, ha erre a legcseké-

lyebb igaz ok is kínálkozik vala. Sőt utóbb maga is bocsánatot kér a sok fárasztásért: »ne ved rossz néven hogy enyit alkalmatlankodom de mit tegyek, mások rám nem halgatnak te vagy egyedüli oltalmam«. És e szavaival a szerencsétlen asszony, ki beteg idegrendszerének rabja, részvétünket ismét megnyeri. Kifakadásait enyhén kell megbírálnunk, mert vádaskodásai mögött a saját lelkiismeretének gyötrelmei is lappanganak.

Amit ugyanis levelei el nem árúlnak, arról annál többet tudnak beszélni annak a kornak még most is élő tanúi, kik mert közel álltak a családhoz, nagyon is be vannak avatva a költő házassági drámájának részleteibe. Magam épenséggel semmi örömet sem lelek a házasságtörési eset kiszínezésében, elannyira, hogy évek során át titokban tartottam az adatokat, melyek közvetlenül a házassági szakadás okaira vonatkoznak. Ma már azonban az életiró helyzete lényegesen megváltozott. Amit ugyanis »Madách Imre neje« című dolgozatomban megírtam volt, az úgy szólván a köztudalomba ment át. Mindenki, aki Madách költészete iránt érdeklődik, ma már tudja, hogy »Az ember tragédiájá«-nak Kepler jelenetei mily szoros kapcsolatban vannak a költő családi életével. Az udvaroncok, kik a szép Borbála körül forgolódnak, amaz urak képmásai, kikkel Erzsike Csesztvén és később Sztregován mulatni szeretett. Miután ezt ma már mindenki így látja, a kíváncsi érdeklődés egyre jobban firtatni kezdi Madách házassági drámájának részleteit, elannyira, hogy a fölcsigázott képzelődés elébb-utóbb meghamisítaná az egész történetet és a szereplő alakoknak világosan kidomborodó jellemét.

Egy tárczairó pl. az anyóست szeretné a családi élet válságaiért felelőssé tenni, és ily módon Madách Imre anyjának jellemét eltorzítani. Találkoztam viszont oly föltevessel is, mely épen fordítva a hitvest akarja pokoli gonoszság színében föltüntetni, és az egész esetet valódi rémregénnyé alakítani. E szerint előre kicsinált dolog lett volna Erzsike és udvarlója között, hogy Imre menedéket adjon Kossuth bujdosó titkárának, csak azért, hogy a följelentés a költőt tömlöczbe, sőt esetleg a bitóra is juttassa. Az ilyen vadregényes képzelődésekkel ugyan nem is érdemes szóba állani; de bármennyire is mosolyogjon az ember a soknemű képtelen föltevésen, melyek Madách házassági drámája körül fölburjánzottak, a mende-mondának többé másként végetvetni nem lehet, mint ha az esetet tartózkodás nélkül föltárjuk.

A házasság első hét évében (1845-1852) a világ szája semmi rosszat sem tudott hiesztelni Erzsi hitvesi magatartásáról. Az asszony csak akkor kezd hírbe jönni, mikor Csesztvén jó darab ideig erkölcsi támasz nélkül magára marad. Valami H. F. nevű gavallér járogat el hozzá, Madách Imre ifjúkori jópajtása, Pesten iskolatársa. Hozzá intézte a költő »Egy vetélytárs«-hoz című költeményét, mely 1854-ből származik, mikor nejétől való elválása már folyamatban van. Elárultál, mondja a hűtlen barátnak:

Nem borzadtál-e, mint a templomrabló,
Midőn a legszentebbet illetéd?

T. i. a barátságot, melyet a vidéki Don Juán akkor gyalázott meg, mikor Imre otthonától távol, rabságban sínlett. A vádló és panaszos hangból a költő csakhamar a szemlélődőbe csap át:

Vagy iskolában él csak a barátság,
S az életnek zajától elröpül?
Mindegy, barátom, én el nem itéllek,
Az ég ítél az árulás felül.

Majd lenézéssel kérdi, hogy mért nem választott köznapi, ostoba nőt, hozzá illőt:

Az vitte volna néma türelemmel
Mindennapiságodban az igát.

A szegény tatár sorsára is emlékezteti, ki ugyancsak nem sokat nyer a rablott nővel:

Csak addig jó a nő, míg azt se tudja
Hogy rosszsa is lehet, ha úgy akar;
Ő tudja már, mert elbirt hagyni engem,
És bennem a varázst, mely véd, takar.

Elárul téged is később bizonynyal,
Talán egy érdemtelenebb miatt,
Vagy nem hiszed, hogy ily cserét tehetne?
Hisz nő elméje, vágya ingatag.

De pesti tartózkodása alatt a férj még mitsem sejtett. Olyan barát, ki Imrét fölvilágosítani akarta vagy merte volna, akkor még nem találkozott, és épen anyja vállalkozott volna legkevésbé erre a szerepre. A kik őt akarnák úgy föltüntetni, mintha ő hintette volna el a konkolyt fia és menyé között, azok halvány fogalommal sem bírnak ez úrnő előkelőségéről.

Igy történhetett meg, hogy Madách Imre haza térve, házaseletét Erzsikével folytatja; de most már többé nem Csesztvén, hanem Sztregován. Öcscse Károly ugyanis már erősen házasodni készül, és mert a birtoköröklés kérdésében a testvérek között már most is megvolt az egyezség, Károly telepedik le Csesztvén, mely neki amúgy is később örökös osztályrészül volt jutandó: míg Imre, ki mint legidősb fiú, Sztregova urának volt kiszemelve, ide tér vissza gyermek- és ifjúkorának kedves színhelyére, és itt is marad mindhaláláig.

A csesztvei hét esztendő, bármily nagy jelentőségű is különben, mégis csak episod az ő életében. Visszatérése Sztregovára mintegy jelképes értelemmel bír: mintha visszatérne önnönmagához, valódi lényéhez, és csak most jutna igazi önismerethez. Csesztve csak mint valamelyes szelid, lapos völgyelet szerepel szellemi életének történetében. Része van ott abban, amit földi boldogságnak nevezünk, de alkotó elméje abban a korban magasabb lendületet nem vesz. A realista gondolkozás és művészet ugyan itt fejlődik ki benne, de ez az ő egyéniségének mégis inkább csak szerzett mint vele született tulajdona marad, mely fölött eszménykereső lelke, igaz hogy örökös benső tusában, újból és újból fölülkerekedik. Szellemi életének két föllengző hulláma ide esik Sztregovára: itt szövi ifjúkorának fényes álmait, itt alkotja férfikorban legmélyebb műveit.

A termék, hol gyermekkorát élte és ifjúkori tanulmányait folytatja, most úr gyanánt fogadják őt. Anyja átengedi azokat fiának és menyének, míg ő maga a régi kastélyba költözködik. Követelhetne volna a háztartás teljes közösségét, úgy hogy Erzsike alárendelt szerepre juthatott volna véle szemben. De ő nem akar uralkodni, s nem áll fia boldogságának útjába. Tért enged menyének: tessék úrnőnek lenni, tessék gazdálkodni, a háznak híret, becsületét épségben tartani. Vajjon hibás volt-e Erzsike vagy nem, azt most senki sem kutatja. A férj úgy sem sejt semmit, a történeteket mások sem hánytorgatják. Különben is ki adna mindjárt hitelt minden mende-mondának? Elevenebb vérmérsékletű, s a vidám társaságot kedvelő asszony nyomában mindig ott settenkedik a könnyelmű vagy roszhiszemű rágalom. Tessék a rágalmat lefegyverezni, és megmutatni, hogy Madách Imre nejének becsületéhez a kétely árnyéka sem fér.

Erzsike jelleme csak most világosodik meg előttünk. Míg a férj fogságban volt, addig előhozakodhatott az anyagi bajokkal, az anyós rossz indulatával és hasonnmű mentegetőzésekkel vagy vádakkal. Ha az asszony a változott helyzet jelentőségét fölfogná, ha magába szállna, gondolkoznék, bizony élete és férjeé is más irányt vehetett volna. De hát Erzsike nem volt gondolkozó, s ami női lényének szép vonása, nem is volt számítgató, cselszövő természet. Bár elmés nő, mégis csak vére ragadja, indulatai vezérlik. Imre vele szemben csak ugyanazt az egyenletes, gyöngéd lovagiasságot tanusítja, mint annak előtte, de ép ez a nemes

elbánás tette a nőt még inkább meggondolatlaná, elkapatottá. Az udvarló csak most is ellátogat Sztregovára, mint annak előtte Csesztvére. Férj és házibarát kártyáznak egymással, harmadik a preference játékban a tőszomszédságban lakó és a házba nagyon járatos evangélikus lelkész, Henrici, ki ennek az időszaknak még élő főtanúja. Imre anyja se nézi észrevehetően rossz szemmel az udvarló gavallért, ki a jó pajtást adja és az illedelem határai közt mozog, sőt néha talán nagyon is tüntet az illemmel.

Értetni kell Madách Imre büszke, nyugodt egyéniségét. Kicsinyes féltékenykedésre teljességgel képtelen, házassági perpatvar, izgalmas jelenetek, melyek a komikumba vinnék egyéniségét, az ő köréből ki vannak zárva. De egyáltalán az egész Madách-család kitűnik a szép összhang által, mely a tagokat összefűzi. Az öreg Madách Imre már 1834-ben meghalt, az özvegy magára marad két lánnyal, három fiúval: ki hallott ezek között valami családi perpatvarról, örökségi egyenetlenkedésről? Pedig az anya különös, szinte túlságos előszeretettel csüng Emikéjén. De hol van csak nyoma is az e miatt való testvéri féltékenykedésnek? Ha Emike betegeskedik, a testvérek leveleikben mindjárt félre verik a harangot: ugyan hát megint beteg; reméljük, hogy már jobban van, jőjjön ide, jőjjön oda, hivatgatják a nőtestvérek. Ezeknek férjei is a családhoz tartozóknak érzik magukat és fiúi szeretettől, tisztelettől áradó leveleket írnak az anyósoknak. Csak egy ízben támad valami egyenetlenség az egyik vő részéről: Huszár Sándor, a Nincsi férje, elégedetlenkedik a neki jutott osztálylyal, és egy darab ideig megszakítja a kapcsolatot Sztregovával, feleségét sem bocsátja haza anyjához. De a jelentéktelen viszály is csakhamar teljesen elsimul: Imre jár-kelel és kiegyenlíti az ellentéteket, úgy hogy a szivélyes viszony sértetlenül helyreáll. Mert jogában senkit sem szabad megrövidíteni, a viszálykodás meg épenséggel utálatos s a Madáchokhoz nem illő mesterség. Nem volt itt talaja semmi családi drámának. De Imre nem hiába volt drámaíró, hát szerzett is drámát a házhoz az ő Erzsikéjével. A béke azonban még most is meg lett volna óvható, hiszen mindenki a békét akarta. Erzsikén múltott, hogy beleilleszkedik a családi összhangba. Csak-hogy éppen az volt a baj, hogy nagyon is ő rajta múltott, és hogy szabadon a szenvedélye után indulhatott.

Mi történt, mi nem: egyszer csak ujabb seladon jelentkezik a színen, bizonyos M. M., ép olyan jelentéktelen gavallér, mint H. F., csakhogy ennél jóval durvább szövetű. Erdő-Tarcsán volt otthonos (nem messze Csesztvétől), és Henrici úgy írja le, mint »magas, iszonyú orrú, szép lovon járó gavallért«. Úgy látszik, hogy a régibb lovag visszavonulni készül és helyettesről vagy villámhárítóról gondoskodik. A szegény Erzsike most már másodkézre kerül, és így megy az majd később (természetesen a válás után) szépen lefelé. A visszavonuló udvarlót Madách Imre néhány sorral igen jól jellemzi »Az ember tragédiájá«-nak 10-ik színében:

A z u d v a r o n c z

Az Istenért, nyugodtan kedvesem,
Ha észrevesznek, még botrányt okoz.

É v a.

Ah úgy, a botrány nálad földolog!

Te megrovást nem szenvedő lovag!
Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt,
Mig szűz erénye ősi hagyományát
Előítéletként ledobja, s akkor
Kicsínyló mosolylyal nézitek
Önbűnötöknek aljas eszközéül.
El tőlem, el, ne lássalak ezentúl.

A z u d v a r o n c z

Ez ismét túlzás. Gúnytárgyul leszünk,
Ily ünnepélyes színben nézve e
Hétköznapios ügyet. - Mi látjuk egymást
Ezentúl is, mosolygva és enyelgve
S arról: mi történt, szót sem ejtve többé.

Az újabb lovag természetesen már kevésbbé ügyel az illemre, hiszen ő már utód, s a lírai húrok pengetése alól föl van mentve. Az asszony teljesen elveszti erkölcsi egyensúlyát; egyre kevesebbet törődik férjével s mindig csak szórakozást, vidám társaságot óhajt. De most már a férj is figyelmessé lesz. A furcsa állapot már közbeszéd tárgya. Az anyós föl van háborodva, de még mindig hallgat, bárha ilyenkor már nem könnyű elfojtani a föllázadó tisztességérzet szavát. A helyzet egyre feszültebb, és valaminek már történnie kell. De az bizonyos, hogy Imre nem lép ki szenvedőlegességéből, mert ha ő egyszer valahára látni kezd, már ura is a helyzetnek. Erzsike maga rohan vesztébe.

Kinos hetek és hónapok teltek el abba, míg a helyzet így megérlelődött. A nyár elmúlt és Imre életének legszomorúbb őszét, legkomorabb telét élte át. Az 1853 év lepergett már, és itt a farsang, a vidám farsang, mely meghozza a kibonyolódást. Erzsike a losonczi bála akar bemenni, de bizony Imrének nincsen semmi mulató kedve. Ekkor a szerencsétlen asszony lovagjával kísérteti magát a bálba; ott volt Henrici is. De az úri közönség nem vesz tudomást Erzsike jelenlétéről, és csakis említett két udvarlója foglalkozik vele; az asszony lehetetlenné tette magát a társaságban.

A mi nevezetes gavallérunk, M. M. haza is kíséri hölgyét Sztregovára. Imre a párral mitsem törődik többé, mulathat az kedve szerint. Ő két barátjával, Veres Gyulával és Szontagh Pállal kísétál a birtokhoz tartozó bukóczi pusztára. Mikor visszatér, fejlődik ki közte és Erzsike között ama bizonyos drámai jelenet, mely a házasság végét jelenti.

Az erdőtarcsai lovag elinalt. Az asszony most már észretérne, mikor későn van. Imre, ki nagyon szerette feleségét, és mély részvétet érzett iránta, keserves lelki tusán ment keresztül, míg elhatározása szilárdan állott. Ez elhatározásra vonatkozik »Lélekerő« című költeménye.

Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
Szerettemet hallgattam mint zokog;
Most már jöhet sorsomnak bármi vése,
Nyugodtan várom, oh erős vagyok!

Itt van a könyörgő levél is, melyet Erzsike anyósához intézett 1854 tavasz elején; jelszóul rá lehetne írni »Az ember tragédiájá«-ból: Im, itt vagyok, bűnömmel s könyeimmel.

Egyedül Anyai lelke elejébe!

Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelki fájdalmaitól erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyai szíve elejébe bocsájtani, itt a pertz hol Imrétől és kedves Gyermekeimtől el kel válnom, az igaz hogy sokrészt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, némi fájdalmaktól magamat annyira elragadni, de elhagyatva, és ellenen anyian ármánkottak, és én bennem a datz erőt nyerve, eljött azon idő a sok félreértések után, hogy Imre elküldöt magátúl, ezt érzem hogy megérdemeltem, de Istenemre mondom, soha szívem meg nem hűlt eránta forrón érezni, azt csak most érzem midőn itt a keserű elválás percei.

Hosszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy már elkésve Imrét kiengesztelni, egyedül még azon szerencse volt reám nézve bemenni Pestre és ha meglehet, a

közötünk történt írást (a válasról) stempli nélkül haza hozni, de késő volt a fáradozás, oda volt az utolsó remény részemről, e késelem oka pedig tessék meghinni, csak azon okból eredt, hogy túlbetsültem magam, és az is vissza tartott, szerettem volna Imre nyujtota volna vezető jobját felém, az igaz Ecseden szépen viselé magát irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vérig sértetek, ezután lelkem ismét felvette áltartát datzosságát, és várt egy más kedvező pillanatot de az indulat sokszor eltévesztette a perczeket, sokszor a bátortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre eljött az utolsó pertz érzem hogy az élett fogy bennem ha meg kel Emitől és gyermekeimtől válni. Emit térdeimen kértem bocsásson meg látva hogy ő is fájo szívvel válik meg tülem, ő sirt, még szeretett volna de nem tudom mi az mi vissza tartja bocsánatát nem merve kimondani.

Még ez volt hátra anyai szivemnek Emi kegyes Anyánál tanácsot kérni, az igaz, hogy már az utolsó perczben teszem, de meg lehet győződve, hogy lelkem mélyéből ered, és egyedül anyai szivem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorit ezen lépésre, legyen Bíró felettünk, hogy van-e még remény Eminek megelégedést megnyugvást szerezhethetnem és nem-e lesz szégyen kedves fiának ha nékem megbocsájt, hoszant beszéltünk egymással, és megvagyok győződve hogy Emim átlátja hogy az indulat meszsze ragadott mind ketőnket, és csak ezért válni kel egymástul, fájdalommal és bánattal szivem érzi hogy még ha Emmi meg bocsájtot volna a jövő boldog lett volna közötünk, és így hogy lelkem meg tegye mind azt mit fájdalma sugal felkérem lelke sugalatával eredő tanácsát e végső pertzekbe szóljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne, ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de a végső pertzekbe elhagyott és a szeretet uralkodott feletem, borzadva az elválástól, bánatos szivvel elvárva Emi által üzent vagy sorokba helyezett válaszát, és ha nints bocsánat számomra, úgy szegény Jolánkára kérem anyai áldását, hogy mindnyájunkal Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér bánatos lelkem.

Erzsi.

Megrendítő levél ez, a legérdekesebb darabja az egész családi levéltárnak. Erzsi maga lesz benne a házassági dráma főtanujává, és nem csak magát, de közvetve a dráma másik két főszemélyét, Imrét és anyját is tökéletesen jellemzi soraival, úgy hogy ez okmány egymagában véve is teljesen elegendő volna az egész eset helyes megítéléséhez. Anyósához fordul kérésével, mert érzi a nagy erkölcsi erőt, mely ez asszonyban él, és mert tudja, hogy ha ez a nő még fölmenthetné őt, akkor igazán föl volna mentve mindenki előtt. De világosan látjuk a büszke és mégis oly gyöngéd Imrét, ki már-már ellágyul Erzsike könyeitől, és megbocsájtana nejeének, ha egyáltalán lehetséges volna még a bocsánat. De mindenkéül megragadóbban áll előttünk Erzsike tragikai egyénisége. Látjuk, hogy nem lehet álnok asszony, ki e levelet írta, érezzük, hogy e levél egy makacs, de őszinte és alapjában véve szerető szívből fakad, ki most ocsúdik nagy eltévelyedésének tudatára. Megrendül, hogy férjét és gyermekeit el kell hagynia, és a szakadás pillanatában szeretetének egész ereje még egyszer föltámad. Lelkének daczos vonása, melyet ő maga csak álarcznak mond, összetörik, s a szegény azzal áttatja magát, hogy még boldog lehetne férjével, kit megcsalt. Egy pillanatra szinte költővé lesz, egy pillanatra még föllobban lelkének tiszta lángja és arra a szép hitvesi életre tartja magát képesnek, melyet könnyelmű indulatában maga rombolt össze. Mért hogy csak végső föllobbanása ez a szív mélyén romok közé temetett családi érzésnek!

A levélből látni, hogy a válás már folyamatban, sőt az erről szóló írás is már Erzsike kezében van. A házassági köteléknek nem hivatalos fölbonthatásáról van itt szó, mely a feleknek új házasságra való lépését is lehetővé tenné. Imrének különben is mint katolikusnak más hitre kellett volna ténnie, hogy a házasság hivatalos fölbonthatását keresztülvigye. Erre azonban a

költő nem gondolt, a házasság életét ő már örökre megelégtette, és újabb nősülésnek vágya vagy terve az ő szívéből mindenképpen távol állott. Mint apa, sokkal jobban szereti gyermekeit, sem hogy mostohát hozzon a házhoz, mint férfi pedig sokkal inkább költő, sem hogy új kötelékek után sóvárogyon. Ha mint szerelmes ifjú ember 22 éves korában nem ugrik be a házasságba, bizony később a legényéletet már aligha adta volna föl. Most, hogy mélyen csalódott szívvél családi élete romjai fölött áll, egészen a bölcselő kerekedik felül lelkében. Ha nejétől már elszakad, ennek békés kölcsönös megegyezés és magán jellegű szerződés alapján kell történnie. A tárgyalások ez irányban elég hosszasan húzódnak, Erzsike részéről Fráter Pál közbenjárásával. Csécsén az alispán házában, honnan Erzsike kilencz év előtt szerelmes menyasszonyi leveleit írta, fogalmazták meg a válási okiratot, melyet itt egész terjedelmében közölök, mert átható világosságot vet a szerződő felek békés s a változhatlanban megnyugvó lelkére:

»Alólirottak érett s hosszas megfontolás után meggyőződven, hogy a házasság együttlét fenttarthatására okvetlen megkívántató kölcsönös bizalom, egyetértés és önmegtagadás köztünk visszahozhatlanul megszűnt, minek eredményeül nem csak saját magunk örökös boldogtalansága, de a felbomlott családi élet következtében gyermekeinkre nézve is sokoldalú kár következne, egyetértőleg elhatároztuk ezen továbbra fenttarthatlan állapotnak véget vetni, s elválásunk okainak gyöngédtelen s kellemetlen bővebb fessegetését mellőzve, melyeket pörösködés útján bíró előtt el nem hallgathatnánk: közmegegyezéssel egymástól örökre és végkép elválni, következő feltételek alatt:

1. Én Madách Imre kötelezem magamat valamint halálom esetére örökösöimet, nőmnek holta napjáig a míg nevemet viselendi, évenként nyolczszáz pengő forintokat két részletben félévénként előre fizetni. Az első illeték fizetése legközelebbi augusztusi pesti vásárkor történend.
2. Ha Jolán lányom, kit nőm magánál tart, tizedik évét eléri, szaporodott nevelési költségeire, még kétszáz pengő forintokat tartozom fizetni a fentirt nyolczszáz forinton felül; vagy belátásom szerint neveléséről másképp gondoskodni jogom lesz, úgy szinte azon esetre is, ha nőm nevemet viselni megszűnik, vagy meghal.
3. Aladár és Ara gyermekeim nálam maradván, azokat ápolni s nevelni fogom.
4. Nőm minden hozományának s egyéb saját ingóságainak apai házába való leszállítását eszközölöm. (Fráter József házába Cséhteleken)
5. Lemondok személyemre minden nőm utáni özvegyi örökösödésről egyáltalán és határozottan.
5. Nőm bármikori felszólítására, ezen tényleges s örökös elválásunkat törvény előtt is meg fogom erősíttetni, elválásunknak e szerződésben kifejtett anyagi oldalai minden esetre változatlan maradván.

Másrészről én, Fráter Erzsébet, visszatérek atyai házamhoz s

1. Magammal viendő Jolán leányomnak gondos ápolása s nevelésére magamat kötelezem.
2. Ezen szerződés minden pontjait úgy szinte a nyolczszáz pengő forintnyi évi járandóságomat elfogadom.
3. Lemondok személyemre minden férjem utáni özvegyi örökösödésről egyáltalán s határozottan.

Jelen egyezséglevelünket egy eredeti példányban adtuk ki, mely eredeti példány Fráter Erzsébetnek adatott át, annak hiteles másolata Madách Imrénél található. Kelt Ecseg

1854 július 25. Madách Imre m. p. Fráter Erzsébet m. p. - Az egyező felek teljes megnyugvással az egyezséget megolvastván, sajátkezüleg irták alá előttünk mint megkért atyafi tanúk előtt. Kelt mint feljebb. Fráter Pál m. p., Fráter Béla m. p. (Erzsébet fitestvére). - U. i. Az első pontban érdeklett nyolczszáz pengő forintba nézve magamat s örököseimet nem fizetés esetében a szóbeli rövidtű biráskodásnak alája vetem. Kelt mint feljebb. Madách Imre.«

A szerződést Madách fogalmazta. Benne van az egyszerű sorokban minden lényeges, amit az esetről tudni akarnak, s az okirat érdekessége abban rejlik, hogy itt már maga Madách nyilatkozik véglegesen házassági drámájáról. Ki van mondva, hogy a házasság felek között a kölcsönös bizalom s önmegtagadás visszahozhatlanul megszűnt, ki van mondva, hogy az együttmaradás a gyermekekre is káros hatással volna, és ami fő, ki van mondva, a válás okai csak gyöngédségből mellőztetnek, de esetleg pörre kerülve a sor, a bíró előtt feltárulnának. Vagyis látni, hogy a házasság erkölcsi alapjaiban teljesen megrendült, és hogy ezt nemcsak Imre, de Erzsike és az őt képviselő atyafisága is elismerik. A 6-ik pont bizonyítja, hogy Imre tekintettel van arra az eshetőségre, hogy neje a válás után férjhez akarna menni, mert neje fölszólítására ő kész a válást törvény előtt is megerősíteni, de kitűnik egyszersmind a fogalmazványból, hogy ő a maga részéről e megerősítést nem kívánja, vagyis hogy ő maga újabb házasságra nem gondol. Nejének eltartásáról ő saját anyagi viszonyaihoz képest kellően gondoskodik, s a vitalíciumot Erzsikének félévénként kifizeti.

Imre halála után, mely már 10 év múlva bekövetkezett, a fizetést a gondnokság eszközli, később pedig 1872-től kezdve a költő fia: Aladár, ki akkor nagykorúságát elérve, Sztregova urává lesz. Fájdalom a járandóság nem juthat már közvetlenül Erzsike kezeibe, mert adósságai miatt az összeg folyton le van foglaltva. Az asszony ugyanis nem tud magán uralkodni és minden tekintetben egyre zabolátlanabb életet él, úgy hogy Jolánt sem lehet többé reá bízni, és Imre kénytelen leányát (1859-60 körül) hazahozni. Semmi kedvem sincs Erzsike szomorú süllyedésének képét 1875-ben a nagyváradai kórházban történt haláláig megrajzolni. Részvétünkre ő igen nagy mértékben érdemes, mint minden oly lélek, mely nem tör mások megrontására, hanem csakis önmagát zuzza össze, saját indulatos mivoltának lesz szánnandó áldozatává. Az irodalom sem tagadhatja meg az emléke iránti kegyeletet, hiszen Madách a költészet dicsfényével övezte alakját még bukásában is. Mint Éva él ő »Az ember tragédiájá«-ban és gyöngesége ott egybeolvad azzal, ami a nőben örökké vonzó és szerelemre méltó marad. Madách költészete mindenkorra megvédi Erzsike emlékét a durva és kegyeletlen érintéstől.

AZ ALKOTÁS KORA.

(Második sztrégovai korszak.)

1.

A halál költészete.

Romokban hever a költő családi boldogsága; de hogy mit veszített ő nyájas tűzhelyével, azt nem sejti se jó barát, se testvér, se anya: azt csak maga a költő érzi, tudja. Ifjú becsvágyát fojtotta volt el, hogy egész lelke beleolvadjon az édes családi érzésbe, és ime amiért föláldozta legszebb álmait, az most hitvány csalképnek bizonyult. Házi isteneiért megtagadta magasabb költői becsvágyát, és ime a bálvány, mely előtt kilencz évig térdelve imádkozott, széttörött és cserépjeivel gúnyolja minden gyengéd érzését.

Mint mikor legdrágább kincsünket sírhalom borítja, és lelkünk egyedüli vigasza, hogy virágokkal ékesítsük a dombot, de jó a tél és behavazza, eltemeti magát a temetőt is: oly érzés fogta el a költő szívét. S az egyéni gyász, mely lelkét eltölti, beleolvad az általános nemzeti gyászba, mert hiszen temetővé lett az egész haza. Ebből a mélységes, végzetlen szomorúságból fakad »A halál költészete« című öt elégiája, öt drága gyöngye az eszmeköltészetnek, s a legbecsesebb, mit a nemzeti elnyomatás sötét korszakának lyrája termett.

E költemények bár egyenkint is jelentősek, mégis eszmei összefüggésük által magasabb egészet alkotnak. Madách lírai költészete ez öt versben csúcsosodik ki, ép úgy mint drámai költészete »Az ember tragédiájá«-ban. A cyclus címe ne vezessen bennünket félre; nem csak a halálról van benne szó, hanem az életről is. A halálhymnusból, észrevétlenül, isten-hymnus, majd a költészet, a kiváló egyéniségek, s a honszerelem hymnusa kerekedik. Madách fönséges elmésséggel viszi át az egyik motívumot a másikba, és csak a gyász, mely valamennyin végigvonul, teszi, hogy a halál motívuma emelkedik valamennyi fölé. Madách mintegy a halálon keresztül tekinti az egész életet, az egész világot, és ez álláspontból oly eredeti szerkezetű és észjárású lyrai világköltemény támad, melyet más szóval, mint hogy tökéletesen madáchias, nem jellemezhetek. Észjárása a következő:

Igazi bölcselőhöz illően Madách mindenkifölött az egységet, az összhangot keresi a világ-egyetem mérhetlenül szaggatott változatosságában. És mert szíve gyászszal van tele, hát azt az egységet, azt az összhangot a halál képében szemléli. Így lesz széppé maga a halál; hiszen nem egyéb, mint a világegység, világharmonia jelképe. Az élet merő disharmonia: ez hirt hajszol, az kincset keres, a nyomor szitkozódik, a hatalom gögösen fennhéjázik; de a zajgó összhangtalan élethullámokat mind ölébe tereli az enyhe halál:

Oh, vajhmi roszul ismert téged, ki
Undok rémnek festett, szent anya vagy,
Kinek hangját a gyermek hogyha hallja,
Jó és minden játékot abbahagy.

Kebledre dül, s te könnyeid letörlőd,
Leleplezed a titkok fátyolát,
S hiú törekvéseit elcsitítod,
Dalolván néki a halál dalát.

Édesnek, szépnek kell e dalnak lenni,
Melyet tanyáján a halál susog,
Hogy a létnek hullámi rá figyelnek
És a vad szenvedély elandalog.

Csodáljam-e hát, hogy félénk madárként
Költészetem is messze menekül
Az utcának zajától, s megpihenni
A csendes sírnak szent ormára ül?

Magasztos költemény ez, mely a mindenség egységét, a világharmóniát a halálban szemlélteti. De ha a költő a halál képében lelte meg a világ-egységet, benne kell föllelnie az egységes világhatalmat, az istenséget is. Még pedig mindenekelőtt mint romboló világhatalmat, ki mindent széjjelzúz, és semmit meg nem kimél. A szeliden győztes halál után tehát a következő költeményben a tombolva diadalmaskodó halál énekét halljuk:

Fejét a csillagdús ég koszorúzza,
Inogva reszket a föld, melyre hág,
Dúl és romból minden tekintetével,
S minden rom ismét egy-egy új világ.

Keresztül nyargal a széles világon,
Zugó viharral tüzes paripán,
Oroszlánnal játszik a puszták fővényén,
Jégpalotát lakik a föld sarkán.

Vulkánt hamvaszt el, bérczeket mos széjjel,
Tengert szárazságot, megtölt völgyeket,
Fölkerekíti a puszták homokját
És száz hiú embermút eltemet.

Emelt homlokkal jár a harczmezőkön
És nemzeteknek ír ott végzetet,
Jár büszke trónok eldült omladékin,
Jár elfelejtett istenek felett.

A halál-hymnuson keresztül mintha az isten-hymnus fenséges accordjait hallanók. - De csak a harmadik költeményben bontakozik ki Madách költői észjárásának nagyszerű eredetisége. A mindent szétromboló világhatalom egyszersmind az a hatalom, mely mindent létrehoz. Az öldöklő halál egyben teremtő erő is. Ő szüli a létet, ő mintegy túlvilági kútforrása az életnek, és mindennek, mi fényt hint az életre, s azt széppé teszi. Mert az élet magában véve rút, prózai, sivár és alkotásai csak korcsművek:

Fénytermei csak büszke körakások,
Miket hiúság és nyomor emel,
Piarczai önérdékű küzdterek,
Hol lelkünk csak botránkozásra lel.

De mert az elmúlás lelke, a halál, folyton végig lehel az egész világon, hát e lehelettől megszépül, megdicsőül minden, ami van; még az ember hitvány alkotása is túlvilági varázsfényben ragyog, mikor az enyészet bemohosítja:

Rejtélyes dícs von a rom homlokára,
Legendát sző a pusztá kő fölé,
Felássa a gyöngyöt a düledékből,
Helyheztetvén a csillagok közé.

S mint martyr, aki vérkeresztelésben
Tisztula meg, nyer csillagkoszorút,
Úgy embermű is a romlásnak csókja
Által megszentésül és dicshez jut.

És a halál csókjátúl rejtélyes költészet száll az elpusztult régi emlékművekre, circusra, forum-
ra, ősi romokra:

És isten is gyönyörködni kezd bennök,
Hol a festék lehullt, teremt mohot,
Hol az oszlop ledült, dús kárpótlásúl,
Karsú virágos hársfa nő ki ott.

Zengő fészket rak a beomlott sírnak
Bozótos ormára a kis madár,
S az elpusztult, az elfeledt oltárra
A kis tücsök még cziripelni jár.

A költészet legmélyebb titkát érintik e remek sorok, azt a ragyogványt éreztetik, mit az örökkévaló isten lehel az elmulás által a földi dolgokra, a gyarló emberművekre. Az érzék-
fölöttinek csodáját csillogtatják az érzéki fátyolon keresztül, melyet Mája fátyolának nevez a
hindu hitrege. És mintha áttetszővé válnék a durva szövetű, köznapi valóság, s mögötte a halál
szépséges tündér gyanánt lebegne, véghetetlen költészet dicsébe vonva a rögöt, a sziklát, a
tehetetlen anyagi világot. Így lesz a halálból maga a teremtmény erő, vagy ha úgy tetszik, maga a
műzsa, s a halál himnuszából a mindenséget beragyogó, átsugárzó költői ihletnek himnusa.

És ki ne érezné e ponton, hogy e fölséges gondolatok közvetlenül Madách egyéni élet-
drámájából fakadtak. Hát nem a saját boldogságának »dűledék«-ein áll ő, és nem épen e
romokból támadt életre költői alkotó ereje? Amit a természetről dalol, hogy a romlásban ujul
csak meg s a pusztulásban dicsőül meg igazán, nem dalolhatná ép úgy önnönmagáról? Egyéni
érzését így zengi ki a nagy eszmeköltő fenséges, világot ölelő gondolatok alakjában. »A halál
költészete« élettrajzi szempontból azt az óriási lendületet jelzi, melyet a költő szelleme épen
házas életének megromlása által nyert. Nejétől való válása után Madách egy ideig mély
elkeseredésbe sülyedt, de a mérges kétségek nem nyugózhatták tartósan lelkét, sőt
ellenkezőleg hatalmas erkölcsi és szellemi erőfeszítésre sarkalták. A költői föltámadásnak
lirai harsonája az, mely A halál költészetében megszólal.

És hogy egyéni érzés sugallja a bölcselmi költeményeket, az a cyclus utolsó két darabjával
tűnik ki. Már azt hihettük, hogy a költő tárgyát kimerítette, mert hiszen célját teljesen elérte.
Előbb szembe állította a halál összhangját és hatalmát az élet minden harmoniatlansága és
törpeségével, utóbb már minden szépet, ami az életben van, a halálból eredőnek tüntetett föl,
az ő számára foglalta le. Teljesebb himnust az enyészetre írni már nem lehet. De most a költő
előlép a háttérből és azt az egyéni érzést mutatja meg, melyből a költemények fakadtak.
Megszólal a nagy életfájdalom, mely ily bölcselmi dicsőítést zengeni készíti:

Romlás! ki a követ megdicsőited,
Nincs-e irgalmad emberek iránt?

És főleg nincs-e irgalmad a kiváló egyéniség iránt? Ez az a kérdés, mely Madách szívét tépi,
szaggatja. Ha a sors kegyetlenül összezúzza a nagy ember életboldogságát, hát összezúzza-e
ihletett nagy lelkét is? Az el nem ismert költő titkos nagy gyötrelme dictálja a kérdést; az
eltemetett lángész égő könnyei omlanak ki a zokogó versekben. De ép az életromlásból merít
erőt a kiváló egyéniség, és ha az élet már egyáltalán nem kedvez neki, hát megdicsőíti a halál.
Mert nyomorult kishitű az élet és bálványok előtt görnyedez önérzetlenül:

Oh szolgalelkű, kishitű az élet,
Gyáván hajol meg bálványok előtt,
Csókdossa a szekérnek kerekét, mely
Díszmenetében eltapodja őt.

De a halál a nagy lelkek barátja, örök szövetséges társa; az elnyomott igaz érdemet ő támasztja föl és emeli a csillagokba:

Menten minden salaktól, a legenda
Rejtélyes és magasztos lepliben,
S ha a bámuló késő ivadékok
Előtt alakja ekként megjelen:

Ez ő, ez ő, mondják majd, kit kortársi
Megkövezének, oh jaj a vakok,
De szíveikben szent leend örökké,
Mig perczenként gördülnek századok.

Igen, ez ő, ez Madách Imre. E hangban rokonul ő az elnyomatás korának másik költői láng-elméjével, Vajda Jánossal, kinek »Megnyugvás« című költeménye hasonló hurokat pendít. De míg Vajda coriolánusi szellem, ki kora és sorsa ellen bösz haraggal lázong, addig Madách Imre szelid, magasztos bölcsелеm alá rejti egyéni fájdalmát.

És nem volna ő magyar költő, ha egyéni fájdalma végül is nem honfi-bánatba olvadna át. Hiszen a nagy ember magyar érzés és észjárás szerint nem más, mint aki egynek érzi magát hazájával, és a nagy lélek fájdalma nem egyéb, mint nemzeti fájdalom. Alig hogy önmagát siratja Madách Imre, dala egyszerre csak gyászénekké válik az elbukott szabadságharcz fölött. A cyclus utolsó darabja egyike leggyönyörűbb hazafias költeményeinknek, méltó párja Vajda János »Virrasztók«-jainak, de nagyszerű szerénységével talán még mélyebb benyomást tesz:

Én láttam, éltem nagyszerű idöket,
Szorítottam nem egy martyr-kezet,
Megrészegettem a dicsőség árja,
Mely szétsugárzott egy ország felett.

Úgy érzem: nékem is van abban részem,
A honnak lévén én is gyermeke,
És nem irigylém mástól, bármi fényes
Volt a sugár, mit osztályul nyere.

Elmultak az idök, elvesztek véle
Bajnokai, lealkonyult a fény,
Sirjoknál eldült nagyság emlékével
Kicsinységemben megmaradtam én.

Talán, hogy én is óvjam a sirlámpát,
Mit kegyelet ti néktek félve vitt,
Hogy helyrehozzam a nép gyávaságát,
S a hatalom féltékeny gondjait.

Hogy oly korban, hol sírni is erő kell,
Könnnyel szenteljem fel bús lantomat,
Míg az enyészet számotokra is majd
Méltóbb díjjul csillagkoszorút ad.

Luiza.

A tűzhely lángja nem lobog, s a hamu alatt már rejtett parázs sem ég. Madách Imre lelkében ekkor bűvös fényben egy emlék támad föl, hasonlíthatatlanul szép emlék abból az örökre elvesztett korból, mikor még forrongó ifjú szívvel női eszményképét kereste volt. Pedig csak harminczegy éves még, s már csak emlékeknek él, de nem csoda, hiszen óriási iskolán ment keresztül, kijárta már a két emberi alapérzés: a családi és hazafias érzelmek egész iskoláját, és megismerte mindkettőnek minden föllengzéseit és szomorúságait. És amint elébb az elbukott szabadságharcnak sírlámpáját óvta volt, úgy most emlékmécszet gyújt egy ifjúkori szerelmének, a viruló leánykorában elhalt Luizának.

Ki hinné, hogy ez valóság? Kilencz évig tartott házaselet után visszatérni egy nem is élő, hanem holt ifjúkori szerelemhez. Oda zárandokolni egy évtized óta porló leány sírjához, s azt megkoszorúzni a természet s a költői ihlet kettős virágkoszorújával. Csak regényes szív művel ilyet. Csak most ismerjük meg Madách Imrében az eszményi szerelme, a Tankréd lovagot, amint Isauráért eped, kitől a kolostornál is nagyobb hatalom választja el: a halál. Madách, ki alapjában véve oly fölöttébb finom érzékies természet, most a másik végletbe csap át és szellemárnyat idéz szerelmi dalaihoz.

Luizának rokonsága Petőfi Etelkéjével rögtön szembe ötlük. Mint Petőfi úgy Madách is dalolhatná: »Hová levél? te szebb reményeimnek korán kiégett hajnalcsillaga!« De a hasonlóság inkább csak külső, a mennyiben Madách is egy fésző bimbó korában elhalt leánykát sirat. Petőfi azonban közvetlenül Etelke halála után írja a Czipruslombokat a leány sírjára. Lappangó szerelme tulajdonképen ott támad föl a koporsónál, és ábrándját menten ki is dalolja. Ez a csodálatos dalnok még ott is meleg és közvetlen marad, hol a hideg halállal áll szemben. Szinte elhiszszük neki, hogy regényes ábrándja merő valóság. Petőfi lelkében minden eszmény menten valósággá, és minden valóság menten eszménynyé lesz. Oh, e páratlan fiatal lángészről még megközelítő dicséretet sem irtak legnagyobb magasztalói sem.

Madách épenséggel nem ily közvetlen, de másrészt annál érdekesebb, különösebb. Tíz év multán tér vissza egy árnyékhoz, és csak akkor lesz belé igazán szerelmissé. Ez a tisztára szűrt holdfényes romantika. Luizához két verscyclust ír, egyet a leány életében, a másodikat legalább is tíz évvel, de meg lehet, hogy 11-12 évvel annak halála után. Az első cyclus valószínűleg 1844-ből, a második pedig az 1854-56 időközből származik. Az első, melyet az élő leányhoz írt, meglehetősen jelentéktelen; leginkább kiválik belőle az érzés rendkívüli gyengédsége által a »Beteg kedvesemhez« című költemény. Egy másíknak két kezdő sorából:

Mít keressz te lány e gyógyforrásnál,
Dúsan ifjuság és kellemekben?

kitűnik, hogy a költő Luizával valamely fürdő-helyen ismerkedett meg. Be is jártam tehát a fürdőhelyeket, hol Madách az 1840-44 időközben megfordulhatott, névszerint Pöstyént, Trencsén-Tepliczet és Sztubnyát, azon reményben, hogy a fürdők vendéglajstromaiban, kurlistáiban ráakadok a Madách valamint a Luiza nevére is. Ez a különben is gyöngye vezérfonál azonban már azért is cserben hagyott, mert a fürdők nem őrizték meg a régi vendéglajstromokat, így pl. Pöstyénben csak 1872-ig visszamenőket találtam az ottani szolgabíró-hivatalban.

A második cyclus már a holt leányt siratja. Mindjárt első darabja rimetlen rhapsodikus alakjával ragadja meg figyelmünket, mert ilyen szabad verseléssel a költőnél fiatalabb korában nem találkozunk:

Ah én is tudnék egy rokon kebelt,
Egész széles világon egyet, egyet,
Reá hajolva kinomat kinyögni;
De mostan, óh hová, hová hajoljak,
Midőn ép érte kellene kesernem.

Vajjon a fiatal Madách sóhaja ez, vagy a nejétől elválté? Ki tudná eldönteni, mikor a vers tartalma az első, formája ellenben a második föltevésnek kedvez. Meglehet, hogy egy fiataalkori vers későbbi átdolgozásával állunk szemben. Azt azonban a költeményből megtudjuk, hogy Madách távol volt a beteg gyermektől, midőn az kiszenvedett:

Talán nevettem, amig haldokoltál,
Talán vigadtam, amig szenvedél.

Igy gyötri magát emlékezésének fájdalmában, de hirtelen fordulattal megható költői vádba csap át:

Oh, lány, te el nem hagytál volna engem,
De hűtlen levél hozzám bizonynyal,
Hogy dúltad volna fel a szép világot
Különben, melyet Istenként teremtel,
Igy egy csapásra.
Vagy nem melengetém el csókjaimmal
Eléggé tőled a zordon halált?
Miért az inkább engem nem talált?

A cyclus következő darabja azonban már valószínűvé teszi, hogy a költő nagyobb időköz múltva tér vissza Luiza emlékéhez. Ugyanis fölkeresi a »drága völgyet«, a »kicsinyke házat,« mely eszményképét rejtette volt; ott találja a lányka könyveit, a füzért, melyet félbehagyott és a drága kis levelet, melyet az csak félig irt meg, és mely most is végét várja. De azóta nagy idő telhetett el, mert

Elváltozott azóta szívem is,
Sok édes hangú húrja megrepedt.

Ezek már a csalódott férj szavai. Egy versszak meg épen úgy hangzik, mintha a meghalt Luiza és a hűtlen Erzsike közt vonna párhuzamot:

De el sötét kép, oh hisz ő enyém,
Mind egyre megy halott, távollevő.
Ez és az emlékünkből él csupán,
Még jobb a holt, mert nem lesz hitszegő.

Szembetünő, hogy hitszegő nejétől fordul el, midőn eszménykereső szíve visszasír korán elhunyt kedveséhez. Most fáj csak neki, hogy nem emelt Luizának annak idején méltó emléket, és mély költői vágy ragadja, hogy mulasztását helyrehozza. De már nem hevíti őt az a közvetlen érzés, mely egykor ifjú vérét hevítette:

A hosszú bánat csendes lesz s szelíd,
Szelíd mint éj, melyen reng hold világa,
De mégis éj csak, gyászt mutat sugára,
Egy árva bimbót létre nem derít.

S ha zeng dalom, mint sirórzó tesztek,
Ki lámpákat rak az emlékkövekre
Azok diszél, akik eltemetve
Alattok, a mély sírban fekszenek.

E hang legjobban érezteti, hogy az időben mily távol esett már tőle egykori kedvesének alakja. E ponton rokonul a megható szép elégia: A halál költészete cyclussal, a hol szintén sirlámpáját óvja a forradalomban elesett hősöknek; már pedig azokat a költeményeket csak az ötvenes években írhatta. Az utolsó idézetben pedig sírkövekről beszél a többes számban, mert nyilván a forradalomban elveszett testvéreire, Máriára és Pálra is gondol. De éppen mert a nagy időtávolságban már csak mécset gyújthat rég elhunyt kedvesének, támad annál forróbb vágy benne, hogy vajha himnuszokban tudná megdicsőíteni:

Bár csillagot gyújthatnék mécs helyett,
Bár zengenék dalt, mely mindig fog élni
És egy világot részesemmé tenni
Bírnék te benned szent emlékezet.

Könnyülne lelkem, mert Lujzám neve
Ereklyél maradna a világnak,
Emlékeül szent könnyek hullanának,
Midőn felőle szólna a rege.

Végső föllobbanása ez az eszményies szerelemnek Madách Imre szívében. Soha nőhöz ily dicsőítő sorokat nem írt, soha másról, mint Luizáról nem dalolta:

Az ő jelképe itt az áloé,
Mely egy-egy században virágzik egyszer,
És mint a földön minden, ami jó,
Alig születve már meghalni tér el.

És szomorúsággal sejtjük, hogy többé eszményi szerelem nem is fog megszólalni lantján. Hiszen nem keres többé új tárgyat szebb ábrándjainak, hanem csak emlékképhez tér vissza, hogy síri dalt zengjen saját eszményhitének. Nem fog többé, mint a »Férfi és nő«-ben Herakles teszi, Zeüshöz könyörögni, adj nekem asszonyt a te isteni fajodból valót! Nem fogja többé az örökszép Hébet idézni, sem annak képmását itt a földön meglelni. Hiszen már arra sincs elég ereje, hogy Luizát úgy fölmagasztalja, amint szeretné. Csak »Az ember tragédiájá«-ban sikerül neki drámailag az, ami lirailag félsikerű kísérlet maradt. Isaurában örökíti meg ott eszményi szerelmét, és költői adósságát a szent emlék iránt csak ott törleszti le teljesen.

Az eszményi szerelem utolsó föllángolása után beáll a nagy visszahatás. Költőnk egyre érzékiesebbé válik, egyre szabadabb életet él, s gyakran a nép leányait s asszonyait is magához emeli. Demokrata lesz a szerelemben, mint nem egy hőse »Az ember tragédiájá«-ban. Rövid lejárátú szívkirálynéinak vajmi hosszú sorozatát szabad legyen hallgatással mellőznöm. Csak azokat említem föl, kikhez verseket írt, mint Karolinát, továbbá a vidék híres szépségét: Zsuzsit és utolsó szerelmét: Borkát. De jellemző, hogy ezzel szemben még egyszer föllobbant a költő regényes hajlama. Vele együtt teljesen vissza akar vonulni a világtól és szerelmes remete-életet élni. A sztregovai kastélyt fiára, Aladárra hagyva, maga és Borka számára új kastélyt tervezett, melyet a legkisebb részletekig maga megrajzolt. Aladárval pedig kemény lemez papirosból gondosan ki is mintáztatott. Svájci stílusú ház lett volna, s a halál költészetére emlékeztetvén, egészen feketére festve, fehér facsipkézettel és vörös tornyocskákkal. Alul a kerülő lakott volna, az emeleten pedig a költő Borkájával. Az építéshez serényen hozzá is látott az Imre-domb erdőségeiben, de mielőtt a regényes lak fedél alá kerülhetett volna, a költőt utólérte a halál. Az ábránd-kastély szomorú romjai még ma is láthatók.

A költő udvara Sztregován.

Nejétől való válása után a költő édes anyjával egy háztartásban lakik. A sztregovai kastély, mely a csesztvei évek alatt gyermekeket nem látott, most ismét édes családi érzéstől kezd átmelegedni. Itt vannak a forradalomban meggyilkolt Marinak árvái, az eleven, érzékenyszívű kis Huszár Anna, és a még csecsemő korában ide került Balogh Károly. Együtt nevelkednek testvérekként Madách Imre gyermekeivel: Aladárral és a kis Arával; később Jolán is hazatér elzúlló édes anyjától, Erzsitől. A ház méltóságát a nagyanya, özvegy Madáchné képviseli; a helyettes anya szerepét az ő társalkodónéja, Ite Nina kisasszony viszi, áldott jószívű hölgy, ki a csecsemő Balogh Károlyt és a kis Madách Arát fölnevelte, és kit e gyermekek édes anyjuknak tekintenek. Ite Nina kisasszony kissé pupos, érdekes alak, franczia-lengyel nemes szülőktől származott, és fölöttébb szűzies természetű volt. A vitatkozásban igen szenvedélyes és igazához makacsul ragaszkodó, miért a költő vele eltréfálódzni szeretett. Mikor Ipolyi Arnold Sztregovát meglátogatja, hogy a levéltárt kutassa és a régi kastély építkezését vizsgálja, Ite Nina kisasszonyt ő vezeti karon fogva az asztalhoz. »Hja, te régész vagy, kedves barátom,« évődött vele később Madách Imre.

A »belejár« vagy billiárd-terem most lesz oroszlánbarlanggá. Hej, micsoda csodálatos társaságot tudott itt maga köré gyűjteni a költő, úgy hogy egy Dickens megtudta volna irigyelni érte. Madách Imre mint patronus praesentálta a sztregovai kath. plébániára Divald Gusztávot, azelőtt fiatal káplánt, ki a fiúkat írni-olvasni tanította, s amíg szerény plébániáján berendezkedhetett, a kastélyban lakott. A különös ember szeretett zöld hálókabátban, kék papucsokban járkálni és mindenféle színű phantastikus sapkákat viselni. Később is egyszerű-mindenkorra hivatalos volt a vasárnapi ebédre, de egyáltalán semmi vendégeskedésnél nem hiányzott. Magas, nyulánk ember, nagyon kifejezéseli arczczal és nagy szájjal, melyben a peccenyedarabok mint papzsákban tűnedezték el. Csudálatos keveréke a szeretetre méltó vig kedélynek és a vallásos rajongó hajlamnak: hol a szép kántornénál lutriz, hol meg vallásos látományai vannak, és bűnbánatot hirdet. Furcsa tehetségei közé tartozott, hogy szájával trombitált, vagy fűrészelést utánczolt a gyerekek nem csekély mulatságára. A társaságot egy ízben, mikor a Liszeczre (Madách-tető) kirándult, azzal szórakoztatja, hogy óra hosszant rímekben felel, az uton visszafelé azonban kocsija feldől, s a már nagykedvű plébános úgy talál kibukni, hogy mellső fogait betöri. Ez eset következtében lelki furdalások vesznek rajta erőt, és a vallásos rajongó támad föl benne. Mikor Ite Nina kisasszony részvételtjesen meglátogatja, a bűnbánat kitör belőle: »Bedauern Sie mich nicht Fräulein Ite, das ist Gottes Strafe.«

De még jóval érdekesebb egyéniség Henrici Ágost, az evangélikus lelkész, ki Sréter Horaczéktól, hol Alfréd nevelője volt, került ide papnak özvegy Madáchné közbenjárására. Nyár idején üres börrönddel és egy pár korcsolyával kezében jött Sztregovára. Igen élénk vérmérsékletű, zömök, kövér, de mozgékony ember; már fiatal korában kopasz, hátul azonban haját megnöveszti és előre fésüli. Testessége daczára ügyes tánczos, és lejtés közben megesik, hogy előre fésült haja hátrahullva lengedez, ami derüs látványt nyújt. Némileg pályatévészett embernek mondható, mert határozott színész-tehetség. Nagy olvasottságu férfiú és igen kellemes, elmés társalgó, özvegy Madáchnénak és Ite kisasszonynak ennél fogva bizalmas, kedves embere. Jeles hitszónok, ki a könyekig el tud érzékenyülni, de valamely csekélység miatt hirtelen megharagudván, nyáját alaposan megkorholja. Különös szokásai közé tartozott, hogy beesteledvén, a billiárd-szobában szereti leskelődve a gyerekeket ijesztgetni. Fölöttébb változékony hangulatú, néha napokig nem mutatkozó, úgy hogy érte kell küldeni, máskor meg háromszor napjában is ide látogat a kastélyba. Képzeltető, hogy Divalddal milyen

érdekes párt alkottak, és hogy a két pap vallásos vitái mily élvezetesek lehettek. Madách Imre gyönyörködik is bennök, talán belőlük is merítette a kérdést: (Az ember tragédiája VI. szín)

Negyedik polgár:

Mondd, mit hiszesz: a Homousiont

Vagy Homoiusiont?

A költő szeretett mindig valamely tárgyat fölvetni, ami véleménykülönbséget idézzon elő, de ha nagyon heves lett a vita, egy tréfával az egészet elütötte. Az asztalnál így indítgatja ötleteivel a társalgást, aztán a megnyilatkozó soknemű egyéni nézetekben és megjegyzésekben hallgatva gyönyörködik. Ösztönszerűen a drámaíró és bölcselő dolgozik benne. Felsőbbségét mindenki érzi, de sohase bántóan, mert ha hallgat is, lényre rokonszenvet áraszt. Gyakran ő viszi ötleteivel a jó kedvbe az egész társaságot, és elmegy egészen a népies tréfaig is. Így pl. Kálnay Nándor a következőket írja róla:

»Nem is hitte volna az ember, hogy a komoly Madách néha milyen stikliket is megengedett magának. Ugyanis 1864-ben husvétkor Sztregován a családban és a nála akkor összegyűlt rokonság és más vendégek körében és azon kívül olyan öntözéseket rendezett, a mely ott ritkította párját. Kapujából ő maga nagy kézi vizipuskával öntözte a templomba menő parasztlányokat. - Majd visszaadjuk holnap az öntözést, tudom, hogy nem marad Nagyságos Úron egy darabka száraz! kiálták a lányok. - Majd elvállik, szólt nekik Madách. Másnap megparancsolta Jancsi huszárjának, hogy huzza föl az ő schlafrokkját és komotpapucsát, házisapkáját és odaadta csibukját is és úgy kellett neki az udvaron fel-alá sétálnia. Midőn az öntöző-leányok eljöttek, egyenesen a Madách ruhájába öltözött s a Nagyságos Úrnak hitt Jancsi felé tartottak s őt kegyetlenül megöntözték. Mily nagy volt azonban meglepetésük és botránkozásuk a felsülésen, hogy hiszen az a Jancsi huszár, mert a nagyságos úr az ablakból nézett ki és jót kaczagott a rászedett lányok kudarczán.«

Kétségtelen, hogy a költői humor vezette nem csekély mértékben Madách Imrét környezete megalakításában. »Az ember tragédiá«-ját írja, de minél komorabb gondolatokba merül, annál vigabb, mulattatóbb társaságra van szüksége. Különös szeretettel viseltetik Sréter Miklós iránt, a ki határtalanul gyermeket természetével a költőt mélyen vonzotta. A Sréterek törzsökös nógrádi családjából származott és mint többi testvérei, a leggondosabb nevelésben részesült, de ez csöppet sem fogott ki a versírónak ősrátlanságu kedélyén. Mert verseket írt, még pedig töméntelen mennyiségben, és szenvedélylyel olvasta föl őket a társaság harsány kacagása közepett, ami legkevésbé sem zavarta. Ha pl. a kertész a fákat nyesegette, ő érzékeny dalt írt a fák vérző sebeiről. Mikor képzelete hatalmas lendületet vett, a legyeket énekelte meg, melyek a levegőt óceánnak, az ember orrát pedig kikötőnek tekintik. Középtermű, nyurga, sovány ember volt, lenge, fölöttébb szabados mozdulatokkal, mintha tagjait semmi se kötné, és ő menten elröpülhetne. Ha magát véletlenül tükörben látja, vagy valami izgatja, akkor két kezével szakállát rohamosan keféli, úgy hogy az már seprűként állt előre. Egyéb-ként azonban külsejét teljesen elhanyagolta és mosdatlan tenyerén pipafoltok láthatók. Husvétí öntözéskor Madách a hölgyekkel lefoghatja, kik nedves szivacsoscsal jól ledörzsölik. Az ártatlan ember, kinek nyertékes nevetéséből a jó lélek hangzott, semmi tréfát el nem rontott és határtalan szivességgel tett meg mindent a hölgyek kedvéért. Szerette a házban mindenki, és Madách Imréhez ő mód felett ragaszkodott. Örökölt vagyonkáján egy órára innen Felső-Sztregován, csekélyke birtokot vásárolt, falusi házacskaival. Ott lakott paraszt gazdasszonyával, kiben, mint mindenki, a legritkább lelki tulajdonokat tudta fölfedezni, és kitől gyermeke született. Ennek keresztelőjéről Madách Imre semmi szín alatt sem akart volna elmaradni. Itteni szokás szerint, keresztelésnél a törvénytelen gyermeket az asztal alá tették, s a bába fölszólítást intézett ahhoz, ki magát apjának vallja, hogy vegye föl onnan. Azt látni, hogy a nyurga versíró mint rohan az asztal alá, mint kapja föl a gyermeket s elérzékenyülések

közepett mint csókolja össze-vissza, feledhetlen derüs emlékképet hagyott Madách Imre lelkében.

Szemenszedett pár humoros alakból állította össze a költő a maga szorosabb testőrségét is. Urasági legénye valami Andreas Pass volt, ki Majthényiékthől került a költőhöz már a csesztvei időkben, és ki urát ennek haláláig szolgálta. A császáriaktól kapott útlevele így hangzott: Reisepass für Andreas Pass, candidatus philosophus, terminatus poeta. Iskoláit megszakított, félművelt ember volt, ki azzal, hogy tudákos és idegen kifejezéseket szeretett használni, Madách barátait derűtségre ragadta. Mikor a költő egy időben a homoeopathiával kezdett foglalkozni, a szenvedő emberiséggel mélyen együttérző Pass András ugyan e mesterségre kapott, és a hasonszenvi gyógyítgatást nagyban gyakorolgatta akkor is, mikor ura vele fölhagyott volt. A nevetségességig érzékeny szíve és ura iránti határtalan hűsége Madách környezetének kedves alakjává emelik.

A költő mindenese, s egyebek közt kényes ügyekben is megbízottja a már említett János hajdú volt, ki a bort nagyon szerette, és delirium tremensben halt meg. A robotidőkből maradt meg, mikor a földes úr igás marhákat és béreseket nem tartott, csak néhány hajdút, kik a kasznár utasítása szerint a soron lévő jobbágyokat a szántásra vagy más gazdasági munkára kirendelték és rájuk bottal kezükben föl vigyáztak. A jobbágyok aratásán is a hajdúk jelölték ki a jobbágyok terméséből a földesúrnak kijáró részt, és ők ügyeltek föl annak behordására. Madách Imre is még így gazdálkodott volt csesztvei birtokán. János, ha erősen beborozott, az elmúlt szép időkbe élte vissza magát és mámorában bejárta a falut, föl kopogtatván a parasztokat annak rendje és sorja szerint a robotmunkára. - János hajdújától kérdezte meg egyszer a költő: hogyan hiják a tündért tótul? Hiszen az ló, volt Jancsi válasza, mit a költő szeretett elbeszélgetni, annak bizonyosságául, hogy a tótoknak a tündérről nincsen fogalmuk.

Itt illik megemlékezni Dzsokó-ról, a költő tigrisszőrű buldog-kutyájáról, mely már Csesztvén hű kísérője volt. Egy ízben Madách Imre Majthényi Pál barátjával együtt utazván, valami kurta-kocsmába tértek, hol kegyetlenül elsózott rostélyost kaptak ebédre, úgy hogy Dzsokó-nak dobták oda. A Garam vidékén tovább utazva, Dzsokó egyszerre csak kiugrik a kocsiból, neki szalad a víznek, hogy mohón lafátyolva, tűrhetlen szomjuságát eloltsa. - Látod Pali, szólt Madách, milyen jó, hogy a rostélyost meg nem ettük, most mi szaladnánk így neki a Garamnak.

Mikor Dzsokó kutyája kimult, ez a költőt érzékenyen érintette. Most már csak olyan állatot tartok, mondá a költő, mely engem túlélni fog, és csókát szelidített magának. Hogy mennyire szerette az állatot is, e sorai mutatják:

Oh néztétek-e már jól az állatot,
Benne is érzés van, gondolat honol,
Milyen esdve néz ránk, szólni vágynék tán,
És nem szabadulhat varázslánczítól.
Nékem e tekintet olyan szomorú,
Mintha mondaná: nézd, nézd testvéreDET,
Bár elsőszülött vagy s nékem Istenem,
Meg ne vess, Isten van szinte feletted.

(Gyermekeimhez.)

A mily magas röptű elme Madách Imre, oly mélyen szeret aláereszkedni a földi dolgokhoz, hogy azokat szerető szívvvel magához ölelje. E leereszkedő vágyból ered realista látása és széles leíró hajlama, mely pl. a Nyári este, Egy nyiri temetőn, Télen, Alföldi utazás, Őszszel sat. című költeményeiben megnyilatkozik. De bármily mélyen tud leereszkedni, mégis mindig érezzük, hogy a saját nagy lelki multján keresztül látja a természet és az egyszerű

pórélet képeit. Hiába írja le őket a legnagyobb részletességgel, hogy mintegy végkép beléjük olvadjon, és elfojtsa magában a bölcselő elmét, egyszerre csak valami nagy fájdalmat érezünk idylli képein, széles útleírásain keresztül. Látjuk, hogy egy szomorú, nagy gondolkozó, elhagyva bús eszméinek világát, életet, ifjúságot, színt, melegséget keres magának a természet és az egyszerű élet magához ölelésében. Az egykori eszménykereső életvalóság-keresővé lett, de minél forróbb vágy úzi a természethez való megtérésben, annál erősebben érezzük rajta keresztül az eszményies, föllengző elmét. Benső meghasonlottságát maga is kifejezi egy csomó bölcselmi költeményben, minő pl. Isten keze, ember keze, Életünk korai, Éjféli gondolatok, Ó és ujkor stb. stb. versekben. De egész közvetlenséggel a Gyermekeimhez címűben nyilatkozik:

Játszatok körülem, kedves gyermekim,
Kis komoly fiúcska, kicsi fürge leány,
Zajglatok jól bátran, óh ne féljete,
Alkalmatlanokká hogy lesztek talán.
Hogy lennétek? én is játszom véletek,
Elvész tán egy-két daleszmém általa,
Ámde érte gazdag kárpótlás gyanánt
Megzendül lelkemben szentebb dalszava.

Mert az édes szeretet hangjain folyton nagy komorsága sötétlik át. Ezt a borongó árnyékot, mely őt kíséri, környezete alig veszi észre. Talán kissé akkor sejti meg, mikor ott ül a nagy ebédlőben a kandalló mellett, és e kedvelt helyén valami fölött elgondolkozik. Majd azonban belevegyül a gyermektársaságba; néha - különösen ha vendégek nincsenek - édes anyja szobájában a gyermekekkel várjátékot játszik. Különös ünnep a fiuknak, ha őket barátságosan földrajzra és természetrajzra tanítja, mely órákra nemcsak Aladár, de Balogh Károly is - mostan kir. táblabíró Pécsen - élénken tudnak visszaemlékezni. A fiúk nevelője különben öt éven keresztül (1856-61) Borsodi Miklós, a költő kedvence, nagy műveltségű, világlátott férfiú és mindent megpróbált: volt pap, színész és a forradalom idején Bem környezetében katonáskodott. Kitűnő ismerője a latin klasszikusoknak, s a fiúk számára hosszú latin felköszöntőket szerzett. De részegeskedett és a fiukkal szigorúan, igazságtalanul, sőt szívtelenül bánt. A költő azonban nem akarta elejteni, míg végül özvegy Madáchné kivitte, hogy valahol tanári tanszéket kapjon. Helyébe Jancsó Sándor, első éves szerény, kissé szögletes modorú jogász lépett, ki iránt a költő kezdetben kevés bizalommal viseltetett. Később azonban megkelle győződnie, hogy a fiúk igen derék, jó nevelőt nyertek benne.

Vidám vendéglátások s édes atyai gondok közt így teltek Madách Imre termékeny költői évei. Férfikorának delelő pontjára érkezett, s a nagy változás, melyen szíve átment, most már baráti viszonylataiban is világosan kifejezésre jut. Ezek között szellemi tekintetben az első helyet most is Szontagh Pál foglalja el, de szívben legközelebb áll hozzá kedves komája, Veres Gyula. Idylli hőskölteménybe illő alak, lassú észjárású, de azért természetes eszű, s ami fő: maga a testet öltött becsületesség. De ami őt a maga egyszerűségében oly nagyon kedvessé teszi, az szeretetreméltó, el nem apadó humora. Kifogyhatlan adomázó, aki a legegyszerűbb anekdotát előadási modorával vonzóvá tudja tenni. Madách az »Őszszel« című költeményében szép emléket emelt neki; pedig a vers csak annyit mond el, hogy csúnya őszi időben, midőn künn a hideg eső pocskol, és szinte elázni látszik a világ, egy kocsis hajt fel s a gőzölgő fogatból a kedves koma lép ki; bundájából, mely szinte sír az esőtől, alig birván kibontakozni. De ahogy az egész ház örömét a kedves vendég váratlan érkezésén leírja, az a családi és baráti érzés egész melegét lopja szívéinkbe. Nem lehetett az igaz barátot szerencsésebben bemutatni, mint szomorú őszi időben, mikor új életkedvet ő hoz a csüggedő költőnek:

Száz mérföld most szomszéd, barát,
Nem is tudom: van e még ember,
De ime ostorpattogás -
Utána lassú czaplatás -
Kapumba lám-e kocsi hajt fel.

Hová lett egyszerre a rút idő? Minden sűrög, tetszelkedik a kedves vendég körül, kémleli: miben telnék kedve:

A kandallóban tűz lobog,
A pipa vár s mit a ház adhat,
Mindennek a legisjava,
S mi a kevés borsa-sava,
A jó szív illeti komámat.

Aztán pipaszó mellett megered a kérdés és beszélgetés, közbe egy-egy adoma járja, zamatos, sohasem illetlenkedő. Ha valaki leírja vala Veres Gyula adomáit, a stílusban utánozva az ő előadási modorát, a legmagyarabb ízű e fajta gyűjteményt szerezhette volna. - Aztán beáll a kedélyes hallgatás, a hogy a jó barátok tudnak egymás társaságában hallgatni:

Úgy látszik, hogy zeng éneke
A tűzhely játszi tündérének,
Száz ábrándkép körüllebeg
A pipafüsttel, - s édesek
Az eszmék, melyek ekkor jönnek.

S bár senki sem szól, mindenik
Oly jól mulat mégis magában,
A gondolat is jobban foly,
Ha tudjuk, hogy velünk gondol
Rokon lélek - meleg szobában.

Az igazszívűségben rokon lelket Madách Imre Veres Gyulában csakugyan megtalálta. Iránta viseltetik a legnagyobb bizalommal, ő lesz a költő halála után árváinak gyámja és végrendeletének végrehajtója. A Madách-vagyont a hátramaradt adósságok egyesítése és czélszerű gazdasági intézkedéseivel ő mentette meg az örökösök számára.

4.

István gazda.

A Sztregova patak félre eső völgyében egy fejedelmi költő-elme külön világot teremtett magának a saját képére. Ez az öt-hat ezer holdnyi terület az ő birodalma, s a meddig ennek határa terjed, minden talpalattnyi föld felett az ő költő-bölcsésége uralkodik. Nem Weimar ez, hanem Madách-ország. A költő itt nem udvaroncza egy duodec német fejedelemnek, hanem úr a maga kis birodalmában: költő és fejedelem egy személyben. Nem fürdözik magasabb kegyek álfényében, de nem is keresi semmi halandónak kegyes mosolygását. Hír és dicsőség elkerülik őt, de nem is kapkod utánok, mert hiúságukat senki mélyebben nem érzi mint ő. Ha eljövend az ő dicsőségének napja, az már nem is annyira az övé, mint inkább nemzetéé lesz, a ki végre megismeri benne legbüszkébb és egyben legszerényebb nagy költő-fiát.

De bárha ő elrejtett, önalkotta külön világban él, senki sem kíséri költőink közül úgy nyomról-nyomra nemzete sorsát, szívének minden dobbanását, mint épen ő, a nagy ismeretlen. A negyvenes években, mint 19 éves ifjú, megírja annak a korszaknak jellemzetes társadalmi drámáját, mely ha nem szenvedne a fiatal képzelem túlbőségében, ama kornak egyik legbecesebb költői okmánya lehetne. Lantján megzendül a forradalmi időknek minden dicsősége és minden gyásza, és most a Bach-korszak végén ő írja meg a németesítő rendszernek politikai satyráját. Ez eredeti művének címe: »A civilisator, komédia Aristophanes modorában. 1859.« Ismét különálló munka irodalmunkban, mely nemzeti szempontból a legbehatóbb figyelmünkre érdemes. A komédiának szereplő alakjai a következők:

Stroom, a civilisator.	
István bácsi, falusi gazda.	
Janó, tót,	} cselédek.
Uros, rácz,	
Mitrule oláh,	
Carlo, olasz,	
Miksa, magyar,	
Mürzl, német	

Első tekintetre látható, hogy Stroom, a civilisator, a Bach-rendszer megszemélyesítője, mélyebb értelemben azonban magát a német szellemet, német művelődést jelképezi szemben a magyar nemzet egyediségével. István gazdában mindjárt magára a költőre ismerünk, ki önmagában a magyar nemzeti vérmérsékletet - és ami egészen új - a magyar bölcselőt is szemlélteti. A színhely István bácsi udvara, háttérben a ház, oldalt kutya-ól. A cselédek nyilvánvalóan a magyarországi nemzetiségeket ábrázolják. Aristophanesi vígjátékban karra is lévén szükség, ezt a kart itt sváb-bogarak képezik. E sváb-bogarak alatt a Bach-rendszer német-, cseh-, morva hivatalnoki kara értendő; mélyebb értelemben véve azonban a sváb-bogarak karát megtaláljuk más és más alakban egész ezredéves történetünkön keresztül mai napjainkig.

István bácsi és cselédei a mezei munkáról érkeznek és közös asztal körül foglalnak helyet. A cselédek mind helyt álltak a napi munkában, csak Uros érdemel megrovást, miért is a közös asztalnál ma nincs helye, hanem külön eszik egy fa alatt. Egyszerre valami furcsa szerzet érkezik: komédiás vagy talán köszörűs, mondja Janó; garabonczás vagy ördögczimbor, találgatja Mitrule. Két kutya által vont taligán roppant halom irományon ülve megjelen Stroom, a civilisator, a színpad közepén megáll és leszáll. A satyra éle, mint látni, a Bach-korszak nevetséges burokrata lelke ellen fog irányulni. Amit Széchenyi híres »Blick«-je mint politikai röpirat jelent, ugyanazt képviseli szépirodalmunkban Madách Civilisatora. És bár e mű csak 1880-ban lát napvilágot, a későbbi ivadékok képzeletében a Bach-korszak úgy fog élni, a hogy azt Madách lefestette. E kis aristophanesi vígjáték amaz időknek legjelentősebb karképe; pedig igazán csak néhány nap alatt készülhetett.

A vígjáték cselekménye fölöttébb egyszerű, s minthogy ilyen fajta költemény nem tűr el súlyos meseanyagot, a főszűly a jellemzetes helyzetek gúnyoros megvilágítására esvén. A mese mindössze annyiból áll, hogy Stroom, a civilisator, leszállva taligájáról, a cselédek, már t. i. a nemzetiségek fölbujtásán kezdi, új házi rendet, igazságot, boldogságot, paradicsomot ígér nekik, és megnyervén őket, úrrá lesz István gazda házában; ő kormányoz, igazgat, gazdálkodik és lát törvényt. Pompás alkalom a költőnek, hogy az egész rendszert könnyed, mulattató modorban leleplezze.

A satyra eszmei tartalma a Stroom és István bácsi közötti elmés párbeszédekben fejlik ki. Stroom alaposan látván munkájához, mindenekelőtt a szaktudományok jelentőségét kezdi

feszegetni. A ki csizmát varr, az legyen csiriz utolsó ízeig; a ki a holdat kutatja, ne törődjék a földdel semmiképen; a ki tanítani akar, az mindennekfölött őrizkedjék a tanulástól. Csak egy van, a mit mindenkinek tudnia kell, adót fizetni engedelmesen. Így készül a sok derék szaktudós. Igen, a tudós szag, válaszol István bácsi. - Így tölti ki boszúját a költő a fél-, negyed- és tizedrész embereket nevelő német szakrendszeren.

De ami Madách Imre epéjét különösen fölkaparja, az a fogalmányos és eszelményes (speculativ) német bölcselet. Stroom ugyanis, hogy államrendszerét alaposan kifejthesse, szükségesnek látja a bevezetésben Fichte, Schelling és Hegel bölcseletének alapfogalmait megmagyarázni. Csak a subjectiv és objectiv, positiv és negativ, én és nem-én fogalom-párokat értenéd meg valahogy, mondja István gazdának. Teszem pl., ha az ember positiv, akkor ami kívülre esik, az negativ, vagyis »nem-ember«. Vagyis - egészíti ki István bácsi - ha én ember vagyok, akkor te, ki kívülem állsz, vagy a nem-ember. Stroom látván, hogy az a priori okoskodással nem boldogul, a posteriori argumentumhoz akar folyamodni, de ekkor István bácsi mint legsúlyosabb a posteriori argumentumot, botját suhogtatja a civilisator orra előtt. Ilyen barbár emberrel szemben Stroomnak nem marad egyéb hátra, mint az elméletről a gyakorlati államtanra áttérnie. A burokrata Polizeistaat fogalmát fejti ki. István gazda azon a nézeten van, hogy csak azt a lehetőleg keveset kellene törvénybe foglalni, ami tiltva van, a többi mind szabad volna. Stroom ellenkezőleg azt magyarázza neki, hogy a törvénybe mindazt kell belefoglalni, a mi meg van engedve, a többi pedig mind tilos. Látni, hogy a két ember nincsen összhangra alkotva; megindulhat hát közöttük a vigjátéki cselekmény.

Stroom fölkapja a rácz Uros cseléd sérelmét és azt hatalmas pörré fújja föl. Folynak a tanúkihallgatások, a többek között a szemre való Mürzl leányzónak is kell vallania, kire Stroom szemet vetett. A tintanyaló végig kérdi tőle a kaptaszerű kérdőívet, hogyan híjják, volt-e már büntetve, kapott-e már huszonöt botot, volt-e katona; végül pedig azt kérdi a főlháborodott Mürzltől, hogy mit tud? Így megy ez a többi tanúvallomásokon keresztül, hol a költő pajkos szeszélylyel tárja föl a pedáns rendszer félszégsegeit, kétszínűséget, kapzsiságát, megvesztegethetőségét, tartuffeségét, melyeket Széchenyi röpirata úgy megbélyegez.

A szörnyűség ott emelkedik tetőpontjára, a hol a kihallgatások folyamán kiderül, hogy István gazdának nincs se tartózkodási jegye, se útlevele, se himlőoltási bizonyítványa, de még keresztlevele sem. Stroom végkép föl van háborodva a keleti barbárság ellen és csak most telik el magas civilisatorius küldetésének föllengző tudatával. Az egész háznépet mindenk előtt a kellő papirosokkal, okmányokkal kell ellátnia, hogy az üdvöztető új államrend biztos alapját lerakja:

S t r o o m.

Itt néktek az igazolási jegy,
A marhapasszus, fegyverengedély,
Névösszeírás, birtokív, adókönyv,
Keresztlevél, oltási bizonyítvány.

I s t v á n g a z d a.

De nem vagyunk beoltva.

S t r o o m.

Mit se tesz,
Csak a rubrika jól legyen betöltve,
De halljátok tovább s örvendjete:
Katonaságtól felmentő levél,
Pótlékadó, dohányra engedély,

És borboléta. Im itt a cselédkönyv,
Községi bizonyítvány, később jönnek
Tájékoztatók a kormánylapok,
Hetenkint egy szekérrel.

Sorra jönnek a pénzügyi intézkedések és adókiutak. A pör is bonyolódik István gazdának egy károsodásával, melyet kukoricza-földje szenvedett. - Stroom itt azt kezdi kutatni, vajjon a kukoricza szárán avagy gyümölcsén esett-e a kár, mert egy paragrafus azt szabja meg, hogy a gyümölcsfák gyümölcsének elrablása enyhébben büntetendő mint törzseik megsértése. Nem akarom részletezni a sok mulatságos jelenetet és vastag aristophanesi tréfát. Elég az hozzá, hogy a cselédek már mind megelégtették az üdvöztető új rendszert, de semmiképp se tudnak magukon segíteni, mert István gazda mivel sem törődik többé és nagyokat horkol. Kitűnő ötlete a költőnek, hogy végül Mürzlt teszi az idegen uralom bukásának okozójává. Stroom ugyanis a leányzót szerelmével üldözi és hegeli stílusban udvarol neki imígyen:

Oh hölgy, örülök, hogy találkozánk,
Epedtem néhány édes szó után,
A sok fáradság és sok gond miatt
Mint megterhelt villámtelep vagyok,
Melynek pozitív pólusán a láng ég...
Öledben lennék negatív helyet.

De Mürzl e szavakat merő gúnyképen fogja föl, mire Stroom:

Oh te félre értesz,
Pedig reményem abban pontosult,
Hogy engem, aki Hegelt megtanultam,
E barbár házban, a nicht-Ich világból,
Te eszméim concret subjectuma,
Ki vágyam kézzel foghatóvá tetted,
Te egyedül fogsz engemet felfogni.

Mürzl azonban e szavak által mélyen sértve érzi magát, és most már mindent elkövet, hogy szeretett István gazdáját a jött-ment ellen fölláztassa. Egy kacagtató háborús jelenetben, melyben Mürzl szoknyája szolgál zászlóul, s a hol a költőnek alkalmá nyílik az osztrák hadászatot is kicsúfolni, István gazda és cselédei - ki piszkafával, ki légyecsapóval vagy békanyúzóval fölfegyverkezve - kiűzik Stroomot és az idegen élősdit hadat.

Madách Imre a Bach-korszakot igen stílszerű gúnyval és humorral tárgyalja, és sehol se kever valami elkeseredett bús magyarságot festésébe, bár beretva-éles szarkazmusával mindenütt eleven húsba vág. Kár azonban, hogy csak a maga szórakoztatására írja aristophanesi vígjátékát, és maga se látszik észrevenni, hogy mily nagyszerű tárgyat ragadott meg, és hogy némi elmélyedéssel milyen víg remekművet alkothatna. Ő, ki a művészi általánosítás legnagyobb mestere volt irodalmunkban, most az egyszer a különlegesben fogva marad. Túlságosan a Bach-korszakhoz köti magát és nem emelkedvén, mint különben tenni szokta, általános történeti álláspontra, nem látszik észrevenni, hogy ebben az egy korszakban is az egész ezredéves magyar történetet szemléltethetné. Korképet fest, de nem emeli kellően az egyetemes nemzeti költészet magaslatára. Ennek oka pedig a következő:

Figyelmét nagyon is Stroomra irányítja, akit kitűnően rajzol, holott István gazda volna a költemény tulajdonképeni hőse. A költő ugyan őt sem kiméli, de mégis túlszelíd humor fényével övezi. Azt kellett volna egy-két képben megmutatni, hogy Stroom miként veszi bele magát a derék István gazda lelkébe is, a svábbogár hogyan furakodik agyvelejébe, és István mint kapja önmagát rajta, hogy imé ő is burokrata hajlamú lett, sőt talán Hegelt is magya-

rázgatja. Legalább kacagnánk önmagunkon, és éreznők, hogy nem az a Stroom veszedelmes, akit idegenként kiűzhetünk, hanem az a Stroom, aki köszvény gyanánt minden tagunkat szaggatja. És ráismernénk a költeményben a mi korunkra is, a hol Stroomot csak azért nem kell többé kiűznünk, mert mi magunk lettünk Stroomokká. Hitvány, üres, nagyképű, alaposnak látszó tudakosságban már-már versenyzünk a német szomszédal. Stroom parancsol a kaszányákban, Stroom neveli fiainkat magyar nyelven ugyan, de német szak- vagy inkább szag-rendszer szerint, Stroom tart előadásokat az egyetemen és magyarázza nemzeti költészetünket, történetünket, gazdaságunkat, Stroom olvas értekezéseket akadémiánkon, halmozza a latin-görög idegen szót szántsándékkal a napilapokban és rontja meg végül nemzeti létünk utolsó zálogát, a nyelvet is. Hogy ép egy ide illő példát hozzak föl, Stroom magyarázza évtizedek óta Az ember tragédiáját is az értekezések rengeteg sorozatában, és szerencsésen ki is mutatja, hogy Madách nem Madách, hanem Goethe. Oh, hol késik egy újabb Madách Imre az éji homályban, aki nem az idegen, de a belső Stroomot üzné ki István gazda házából, hogy a magyar szellemet végre fölszabadítsa a szégyenletes idegen gyámság alól!

5.

A dicsőség napjai.

a) *A politikai porondon.*

István gazda immár kiléphet a nemzet színe elé, hogy húszévi tapasztalatokon, tanulmányokon, gondolkodáson átszűrt kristálytisztá politikai meggyőződését nem csak a megyén, hanem a törvényhozó testületben mint országgyűlési képviselő hirdethesse. Mint tizenhét éves ifjút láttuk őt először a megyei közélet terére lépni telve ifjú eszményhittel és költői túlérzékenységgel. De mily más Madách áll előttünk húsz év leforgása után. A fiatal eszményhit egy bölcsnek hajthatlan eszménytudatává keményedett; mert olyan az igazi eszményhívó, hogy a növekedő évek csak egyre jobban megacélozzák. Ami pedig a túlérzékenységet illeti, az igaz, hogy költő-ember attól soha sem tud teljesen szabadulni; de Madáchot megedzették életének nagy válságai és viszontagságai. Nem csak az író, de a politikus is teljesen megérlelődött benne, és most, hogy ismét alkotmányos fuvalmak lengedeznek, a feltámadó megyei életben fontos szerep vár reá.

Az önkényuralom napjai ugyanis már meg valának számlálva. Ausztria nem értette meg, hogy eltiporván a magyar szabadságot, voltaképen a saját nagyhatalmi állásán ejtett halálos sebet. Mert nem állhat itt fenn keleten a német és szláv tenger közepette semminémű más birodalom, mint az, mely a magyar szabadságra van alapítva. Sok leckére lesz még szüksége Ausztriának, míg ezt fölfogja; s a kérdés csak az, hogy e leckéket sokáig kibírja-e még? Adja az ég, hogy kibírja és hogy ne tanuljon többé politikát a mi testünkön és a saját testén. Ami az 1859-iki leckét illeti, melyet Solferinonál kapott, s a mely olasz hatalmi állásába került, abból sem vonta volt le a kellő tanulságot. Megérezte ugyan, hogy egy eltiprott és lázadásra kész Magyarország belülről teszi lehetetlenné a birodalom nagyhatalmi állását; de igazi öntudatra azért nem ébredett. A világ előtt egyszerre föltárult volt az osztrák hatalomnak nemcsak benső tehetetlensége, hanem erkölcsi korhadtsága is: s báró Eynatten főparancsnoki adlatusnak a katonai szállítások körüli sikkasztási póre erkölcsi halottakkal borította el Ausztria egész közéleti piacát. Nem lehetett tehát többé kitérni az alkotmányos kísérletezés elől. E kísérletnek jellemvonása az volt, hogy Magyarországnak némi tartományi különállást engedett ugyan, de alapjában mégis csak a régi ausztriai központosító törekvést akarta

szolgálni. Ha Magyarország enged vala annak az alkotmányos kísértésnek, mely az „októberi diplomá”-ban rejlett, akkor ezzel végleg megpecsételte volna a saját politikai bukását. Mert a szabadságharcnak leveretése nem volt igazi vereség; a 49-iki bukásunkban egy erkölcsi diadalnak magva rejlett, melynek teljes kikelését csak elszánt türelemmel ki kelle várunk. A magyar nemzet színe-java ezt teljesen átérezte és átértette volt, úgy hogy az októberi diplomában rejülő kísértés a nemzeti ellentálláson csúfos kudarcot vallott. A régi magyar vármegye még egyszer kitett magáért, és a történelem szemlélője elé azon nagyszerű látvány tárul, hogy minden egyes megye külön-külön úgy tud viselkedni, mintha ő volna az egész magyar nemzet. A megyei szellemnek ezen utolsó dicső föllobogása századunkban hozza fölszínre a nemzet nagy bölcselmi költőjét, a húsz év óta eltemetett Madách Imrét is.

Az 1860. október 20-án kelt császári diploma lényeges tartalma az volt, hogy megtagadván az 1848-iki törvények velejét, a magyar országgyűlést egy nemévé a tartományi gyűléseknek akarta lefokozni, alárendelve azt a központi birodalmi tanácsnak (reichsrath), melybe meghatározott számú tagokat lett volna küldendő. A magyar udvari kancellárrá kinevezett báró Vay Miklós tehát utasíttatik, miszerint a magyar országgyűlés összehívása iránt sürgős javaslatot, s az országbirói és tárnoki állások betöltésére előterjesztést tegyen. A magyar nyelv minden közigazgatási hatóságoknál és törvényszékeknél mint hivatalos és ügykezelési nyelv visszaállíttatik, és ami az egész alkotmányosdi kísérletnek legfőbb következménye: helyreállítandó az ősi megyei rendszer, természetesen a császár által kinevezett főispánok főnhatósága alatt. Nógrád megye főispánja pl. ifj. gróf Zichy Ferencz lőn, ki 1849-ben az orosz főhadiszálláshoz kinevezett osztrák császári főbiztosként szerepelt.

Könnyebb érthetés kedvéért meg köll jegyezmem, hogy Ausztria ez idő szerint legélesebb versenyben van Poroszországgal a német bundban való hegemoniáért. Ámde jellemző Ausztriára nézve, hogy a mily kevésbé érti a magyar nemzetet, csodálatos-képen oly kevésbé tudja magát azonosítani a nagy-német eszmével is. Ez boszulta meg magát 1866-ban Königgrätznél, mikor az osztrák hatalom végkép elvesztette talaját a német nemzeti törekvésekben.

A solferinói és königgrázi vereségek közé esnek azon alkotmányozó kísérletek, melyek a magyar nemzet lecsönnesítését célozzák, hogy Ausztria legalább ideig-óráig megszabadulva a veszedelemtől, mely őt az elnyomott Magyarország részéről fenyegeti, módot nyerjen nagy-német hatalmi törekvéseinek megvalósítására. Magyarország ugyanis forrongó vulkán volt, mely minden perczen kitöréssel fenyegetett, és ha már nem is lehetett őt az októberi diploma alajándokával megbékéltetni, legalább kilátás nyílt arra, hogy a forradalmi láz az alkotmányos tárgyalások között jelentékenyen lelohad.

A megye tehát föltámad, csak hogy nem pusztán látszat szerint, mint azt Ausztria remélte, hanem valóságos föltámadást ünnepel. Az önkényuralomnak lefolyt tizenegy évét a történelemből mintegy kitörlöttnek tekintvén, működését 1860-ban ott folytatja, ahol azt tegnap, azaz 1848-ban abbahagyta. Az 1848-iki bizottmányi tagok tehát forma szerint lemondanak, hogy rögtön ujra bizottmánynya alakúlhassanak. Az időközben elhaltakat - és ide bele kell érteni az erkölcsi halottakat is - természetesen pótolni kell. Ilyenkor könnyen megesik az is, hogy valaki ott személyesen jelen van a gyűlésen, és neve felolvastatván, egyszerre csak eldördül az erkölcsi ítélet: Meghalt! És az így megbélyegzett hiába tiltakoznék: a gyűlés azt mondja, hogy meghalt, tehát meghalt. Viszont azonban a megyei bizottmány tagjaiul választatnak: Kossuth, Klapka, Türr sat. bujdosó hazafiak.

Nemes Nógrád vármegye gyűlései fölött ez idő szerint Madách Imre szelleme lebeg. Megjegyzem, hogy a költő Az ember tragédiáját már ez év (1860) tavaszelején befejezte volt és hogy lelke mostanában »Mózes«-ével terhes: ama drámai költeményével, melyben hazafias gondolkozása leghatalmasb kifejezésre jut. Nem egyéb ez a Mózes, mint drámai tiltakozás a

magyarság megalkuvó hajlamai ellen, és ily módon e költemény gyönyörű kommentárrá lesz Madách megyegyűlési, majd meg képviselői szerepléséhez.

Ott is, hol a megyén nem ő maga szólal fel, nem egyszer megérezzük az ő szellemének hatását. Hiszen a fölmerülő indítványok többnyire közös eszmecseréből származtak. Jellemző Madáchra nézve az 1861. január 9-iki gyűlésen történt felszólalása. Felhozta a megyei tisztikar fizetése, Bodnár István ennek fölemelését indítványozza, míg ellenben Horváth Elek, Sréter Horác és végül döntőleg Madách Imre az 1848-iki csekély fizetéseket pártolják. Madách abból a magyar úri felfogásból indul ki, hogy a megyei hivatal: »honos« azaz tisztesség, és a vele járó díj nem munkadíj, hanem csak megpecsételése annak, hogy a magára vállalt tisztesség egyszersmind múlhatlan kötelezettségnek tekintessék, és a hivatalnok munkájáért felelősségre vonható legyen. (Később látni fogjuk, hogy Madách mily gavallérosan származtatja vissza a Kisfaludy-Társaságnak azt a tiszteletdíjat, mely neki Az ember tragédiájáért járt).

Ugyancsak a január 9-iki gyűlésen foglal Nógrád megye állást a császári diplomával szemben, elfogadva a komáromi pontokat, melyeknek értelmében: az országgyűlést az 1848. IV. és V. t.-cikk alapján halaszthatlanul összehívandónak tartja; az udvari kancelláriát és helytartó-tanácsot, mint az 1848. III. t.-cikkkel ellenkezőket, törvényeseknek el nem ismerheti és azoknak alkalmazottait felelősségre vonandóknak nyilvánítja; közadók behajtásához segédkezet nem nyújt, míg azok országgyűlésileg megajánlva nincsenek; minden törvényellenesen létező hivatalt megszüntnek tekint; Erdély stb. visszakapcsolását sürgeti; s az 1848-iki sajtótörvények életbeléptetését követeli; végül a hontalanná lett hazafiak üldöztetésének megszüntetését bizton elvárja. Mindezeket Nógrád vármegye azzal egészíti ki, hogy a kivánt ujonczozás keresztülviteléhez legcsekélyebb segédkezet sem nyújt. Nem mulaszthatom el itt főlemlíteni Madách jó barátjának, a gyermeteg szívű és negyvennyolczas Imádi Károly kath. lelkésznek azon indítványát, hogy a nemzetőrség felállíttassék és egyben - a sóár szabályozása is követeltessék.

Második nevezetes ülése nemes Nógrád vármegyének az 1861. február 11-iki, melynek tárgyát a január 16-iki császári leirat képezi.

Ez a leirat elpanaszolja, hogy a megyék a császár ellenségeit választották bizottmányi tagokul, azokat, kik »országaink békéjét alattomos összeesküvésekkel és vakmerő lázításokkal veszélyeztetik«; hogy továbbá az adóbehajtást lehetetlenné teszik, nemzetőrséget állítanak és egyáltalán a császári kormány semmibevételével az államhatalmat teljesen magukhoz ragadják. Következnek szigorú parancsolatok ez állapotok ellensúlyozására, végül pedig fenyegetődzések, hogy a megyei bizottmányi ülések be fognak tiltatni, maguk a bizottmányok felfüggesztetni és szükség esetén karhatalommal feloszlattatni.

E császári leiratra megadják a választ a megyék feliratai, melyek együttességökben nagyszerű simphoniáját alkotják a magyar nemzet szabadságszeretetének és egyúttal törhetlen törvénytiszteletének. Ami nemes Nógrád vármegyét illeti, ez két ülésen is foglalkozik az októberi diplomával és a fenyegető császári leirattal. A február 11-iki ülésen Fráter Pál (kit már nem kell ismertetnem) indítványára megszerkesztik a feliratot, mely minden sorában Madách Imre észjárására és irányára vall.

Jelleme e föliratnak, hogy minden fölösleges lírai húrok pengetésétől végtelenül távol marad és egyszerűen arra szorítkozik, hogy a megye álláspontjának szigorú törvényességét megvilágítsa. Röviden bírálja az októberi diplomát, és e bírálat abban tetőzik, hogy a diploma a *pragmatica sanctio*t veszi alapul, de egyszersmind ő maga semmisíti meg. A megye minden eljárását a 48-iki törvényekre vezeti vissza, melyekhez ép oly föltétlenül ragaszkodik, mint a *pragmatica sanctio*hoz.

»Ekként minden tekintetben csak alaptörvényeinkhez ragaszkodván, s mély tisztelettel elvárván, hogy ezen törvényeinket mind Felséged megtartani, mind kormánya által épségben megtartatni méltóztatik: fájdalommal vettük, hogy törvényszerű intézkedéseink balra magyaráztatnak. Ha mégis ezen törvényeinkre alapított eljárásunk után Felséged, - mit mi bűn nélkül föl sem tehetünk - megyei hatóságunk irányában *anyagi* erejét foganatba venni méltóztatik: *erkölcsi* erőnk érzetében a felelősségtől nem rettegünk.« - Az anyagi és erkölcsi erők ezen szembeállítására tökéletesen Madáchra vall. Az összes megyék felirataiban ily meglepően fensőbbes hang sehol sem szólal meg. A legtöbb feliratban sok a lírai ömlengés és a fölösleges szóvirág: igazán férfiasan beszélni egyik sem tud úgy, mint épen a lírikus Madách Imre.

Ámde nemes Nógrád vármegye nem elégszik meg azzal, hogy óvást emeljen a császári diploma törvénytíró szelleme ellen. Mert az igazi veszedelem nem is abban a diplomában, hanem némely hazafiak alkuszékony gyöngeségében rejlik. Senki se látja és tudja ezt oly világosan, mint a kurucz ősök philosophus unokája, Madách Imre. Nemcsak a diploma ellen, hanem a hazafiak bármelyes ellágyulása ellen kell tehát ünnepélyes óvást emelni: meg kell bélyegezni jó eleve a silányakat, kik a legcsekélyebb részben is megfélelkeznek az 1848-iki törvények tökéletes épségben tartásáról. Mózesi lélek szállta meg Madách Imrét: a 48-iki törvényeket a magyar nemzet frigyládájának tekinti, és a tőlük való legcsekélyebb elhajlást aranyborjú imádnak, melyet mint ilyet jó előre becstelenségnek kell nyilvánítani. De nem kell képzelni, hogy Madách talán ilyen irányú nagygarú dictiókat tart - ennyire félreismerni őt eddigi jellemzéseim után nem szabad -: ő csak szíve, csak esze, és ha kell: tolla, de nem szája a vármegyének. Csak befolyásolja, irányítja az elméket, minek következménye a vármegyének márczius 12-iki ülése, melynek tárgyát a Repeczky- és Madách-féle indítvány alkotja.

Ennek értelmében a megye először is kimondja, hogy a császári diplomát és fenyegető manifestumot sem alakja, sem tartalmára nézve törvényesnek és törvényszerűen kötelezőnek sem el nem ismeri, sem el nem fogadja: nem pedig azért, mert egy birodalmi tanácsot állít föl, melynek a magyar törvényhozás önálló függetlenségét alárendeli, és ezzel az országnak önkormányzatát és független öntörvényhozását megsemmisíti; holott az 1790-iki X-ik törvény szerint Magyarország semmi más országok érdekeinek alárendelve nincs, hanem azoktól egészen önálló és független.

Most következik az óvásnak második és érdekesebb fele, mely a lágylelkű hazafiak ellen irányul.

A megye kijelenti, hogy mindazokat, kik a magyar országgyűlés hatáskörét általában, és az adó valamint katonaszerelési kérdésekben különösen megcsorbítani vagy megrendíteni kívánnák és netalán a birodalmi tanács (reichsrath) megalkotásában úgy mint választók vagy mint választottak részt vennének, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők sat., mint önhazájuk közjogi törvényeinek megsértőit, hazaárulóknak tekinti és nyilvánítja, mely határozatát mint végzést a haza összes törvényhatóságaival közölni ezennel elrendeli.

Az ülés csattanója most következik. Nehogy valaki azt állíthassa, hogy a jelen végzés nem a Nógrád megyét képviselő bizottmány összes és közös akaratának kifolyása, hanem csak egy, a többséget megfélemlítő kisebbség erőszakos műve: Madách Imre hivatkozván a megye fénykorából fölidézett nagy példákra, azt indítványozza, hogy nyitassanak fel a tanácskozó terem ajtai és szólíttassék föl szabad távozásra mindenki, ki a végzéssel nem ért egyet; a maradók ellenben ne csak maradásukkal, hanem saját kezük aláírásával erősítsék meg a megye végzésébe való szabad beleegyezésüket. Az indítvány elfogadtatván, a teremből senki sem távozott és a végzést a bizottmány összes tagjai aláírtak. Megjegyzem, hogy a főispán, a

fentemlített ifj. gróf Zichy Ferencz, az ülésen nincsen jelen. A magyar olvasónak az egész jelenethez kommentár nem kell.

Ugyanezen a napon, azaz márczius 12-ikén, adja ki Madách Imre mint Nógrád megye balassa-gyarmathi kerületének képviselőjelöltje »Politikai hitvallomás«-át. Amily rövid és szófukar, ép oly klasszikai kis irat ez.

Részletes hitvallást, mondja a jelölt, a jövőendő rejtélyes volta miatt nem adhat. »De vannak általános elvek, melyeket rendíthetlen alapokúl bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek *elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat*, mert a javak között nem legfőbb az élet.«

(A föntebbi sorokat azért húztam alá, mert Madách »Mózes«-ének alapgondolatát fejezik ki.)

A rövid elvi fejtegetés, mely most következik, azért oly érdekes, mert a francia forradalom hármias jelszavát a magyar nemzeti politika nyelvére fordítja le. Szabadság alatt a haza szabadsága, vagyis a nemzet függetlensége értendő; egyenlőség alatt a nemzetet alkotó osztályok és felekezetek egyenlősége; testvériség alatt pedig a nemzetet alkotó különböző ajkú népfajok testvéries egybeolvadása a magyar állampolgári jogokban és kötelességekben. Magyar politikuskus a francia jelszavaknak más határozott, kézzel fogható, magyaros értelmet nem is tulajdoníthat. Meg kell még említenem, hogy Madách a megyei municipiumot a népképviseleti rendszeren nyugvó alkotmány egyik hatalmas oszlopául jelöli ki. Ebben is igazi magyar bölcselőnek bizonyúl, és itt már látni, hogy mily nevetséges volna őt az Eötvös-féle centralista, megye-gúnyoló, européer-csoporthoz számítani. Korunk végzetes tévedései közé tartozik, hogy a megyét eltemette, a helyett, hogy egy lelkes új magyar értelmiség politikai iskolájává avatta volna föl.

Madách Imre márczius 21-ikén egyhangúlag képviselővé választatott. Az erre vonatkozó jegyzőkönyvből álljon itt a következő részlet: »Horvát Elek választó a legközelebbi országgyűlésre képviselőül ezen b.-gyarmati kerületből, mind tudományosságánál mind becsületeségénél fogva Madách Imre urat ajánlotta, mely ajánlat harsány éljenekkel fogadtatott s az osztatlan közkíváнат egyedül Madách Imre úrbán központosúlt.« Azt talán föl se kellene említenem, hogy Madáchnak választási költségei egyáltalán nem voltak.

Első és egyetlen képviselőházi beszédével, melyet az 1861-iki országgyűlés 21-ik ülésén, május 28-án tartott, Madách egy csapással országos hírré vergődött. Egy sereg üdvözlő levél bizonyítja, hogy a beszéd még barátaira is mily meglepő hatást gyakorolt. A lapok arczképét közlik és a jelek mind arra mutatnak, hogy aki megyéjében közszeretetnek örvendett, most már az országos politikai tekintélyek sorába emelkedik. Hja, ha az idők nem aléltak, akkor jellem és tehetség becsülésben részesülnek. Rövid 20-25 percz alatt a magyar politikai szónoklat egy új kitünőséggel gazdagodott és egy államférfiúi pálya magasba szökellő íve sugárzott föl a politikai láthatáron. Fájdalom, Madách korai halála az ő politikai jövőjéhez fűződő reményeknek hirtelen véget vetett.

De annyi kitünt, hogy Madáchban egy igen eredeti, ragyogó parlamenti szónok rejlett volt. Épenséggel nem örökölt kiváló hangadományokat, de szava lebilincselő volt és csapongó elmésséggel ép úgy tudott vidám hangulatot, mint pathosszal és érveléssel erős meggyőződést kelteni. Attól lehetett tartani, hogy mert tudós, talán elméleti szürkeségbe téved, és mert becsületes ember, talán túlkomolylyá lesz. Ha Madách valami nagyon beható politikai fejtegetéseket nyújt vala, abban - legalább barátaira nézve - nem lett volna semmi meglepő. De ő szokatlan közvetlenséggel hatott, elmés röppentyűivel kitörő vidámságot keltett, nagy tudásának kincseit könnyedén szórva, tanulságos is maradt, végül pedig hazafias lendületével a hallgatóságot magával ragadta. Bevezető néhány mondata még nehézkesen hangzott, de

csakhamar figyelmet keltett az osztrák központosító rendszer kicsufolásával, még inkább a Bach-rendszer civilisatorius nagyképűségének nevetségessé tételével, és mikor a Schmerling-rendszerről a Bach-rendszerhez viszonyítva kimondta ismeretes röpke szavát, hogy »ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval«, zajos derűtségre és tapsra ragadta a Házat. Szóval ez a bölcs nem hiába volt drámaíró, mert értett a népszerű hatások titkához is.

Ám lényének ez az oldala itt bennünket kevésbé érdekel, hiszen politikai pályája csak ígéret maradt. Azon tünődni, hogy mit vesztett benne közéletünk, találgatni: vajjon ő, ha legalább húsz évvel tovább él, megtudta-e volna menteni a függetlenségi pártot azon végelzülléstől, melybe azt nem derék közkatonái, de harambasái sodorták, tudott-e volna - a mire harmincz év óta legnagyobb szükségünk volt - *szellemi* fensőbbiséget biztosítani a függetlenségi törekvéseknek, avagy megutálva a közélet erkölcsi süllyedését, vissza vonult-e volna költői magányába, mint azt egyszer már ifjúkorában tette volt, avagy végül költői nimbusa túlelmelte-e volna egyéniségét a terméketlen pártviszályokon, hogy nemzeti közművelődésünk nagy föladatainak szentelhesse magát és fölszabadítván iskolaügyünket a német tudakosság járma alól, önállóság kivívására vezesse a magyar szellemet: ilyen és hasonló találgatásokba és tépelődésekbe bocsájtkozni ezer indok rejlik ugyan Madách műveiben, mégis kevésbé vonzó, és vajmi háládatlan föladat.

Bennünket itt Madáchnak csak elvi politikai meggyőződése érdekel, mert e nélkül költészetét sem érthetjük meg. Az 1861-iki csonka országgyűlésen ő csak ugyanazon álláspontért száll sikra, melyért őt nemes Nógrád vármegye tanácstermében oly hatásosan küzdeni láttuk. A lényeges kérdés akkoriban csak az volt, hogy alkuszékony hajlamú-e a magyar nemzet, avagy törhetlenül ragaszkodik-e függetlenségének eszményéhez. Ebből a két irányzatból eredt a fölirati és a határozati párt. Az alkuvó hajlam ugyanis abban nyilatkozott meg külsőleg, hogy bár ragaszkodott a 48-as törvényekhez, mégis ezen álláspontját fölirat alakjában a császár elé vinni szükségesnek látta, míg ellenben a határozati párt már a felirat készítésében alkuvásra való hajlandóságot látván, pusztán csak óvást emelni akart az októberi diploma törvénytelen volta ellen, és ez óvását nem a császárhoz czimezni hanem határozat formájában az európai közvélemény tudtára hozni kívánta. Már a megyei bizottmányi üléseken mindenfelé vitát keltett, vajjon tanácsos-e magának a megyének is a felirat útjára lépni, és nem kell-e a rideg tiltakozás alapján megmaradni. Ott azonban az a szempont döntött, hogy a föliratok készítése az országgyűlés összehívása érdekében kívánatos. Most az országgyűlésen a felirati párt a megyéknek ezt az engedékenységet érvül használta ki a felirati álláspont mellett. Senki erre oly világosan rá nem mutatott, mint Madách Imre.

»A megyék szervezték magukat, a megyék felirtak, bár jól tudták, hogy egészen törvényes téren nem állanak csak azért, hogy lehetségessé tegyék az országgyűlést. *S ime már a megyék fölírásait érvekiül halljuk fölhozni, hogy irjunk mi is;* - az első engedő lépést halljuk okúl felhozni, hogy tegyük meg a másodikat is.« (Úgy van!)

»*Rajta vagyunk a szoros jogtól való eltérés lejtőjén*, melyet csakhamar arra használnak elleneink, hogy belőle az egyezkedés harmadik lépésének logikáját következtessék (Helyes!), miről pedig a szó valódi értelmét véve, úgy hiszem, e házban senki sem álmodik; mert egyezkedni annyit tesz - mint követeléséből is engedni akarni, ami követeléseink pedig épen úgy nem lehetnek engedés tárgyai, mint a lenni vagy nem lenni, mint az élet és halál.« (Helyes!)

»Kerüljük tehát annak látszatát is: a fölírás választ, ez viszontválaszt föltételez; mindebből rosszakarát - pedig nem jó barátokkal van dolgunk - egyezkedést magyarázhat ki, s valóban ki nekem ultimátumát beadja, de az előszobában marad, az némi gyanút méltán költhet fel bennem, hogy még ez nem utolsó szava.« (Helyes!)

»Azért pártolom én Tisza Kálmán (ki akkor tigrise volt a függetlenségi elvnek) tisztelt képviselő úr módosítványát; *s a határozat formáját*; mert ezt tartom jogaink védelmében óvatos politikának.«

Madách jós-lélekkel megérezte és megértette az alkotmányos fuvalmak lengésének első napjaiban, hogy Magyarország minő veszedelemnek lejtőjére jutott volt. Száz költői fordulat-tal óv, int és ostoroz, de egy korszakot feltartóztatni nem tudott, és mert a világ nem tért ki ő előle, hát kitért ő - a jóságos ég kegyéből - a világ elől oda, hol meggyőződéseket elalkudni nem kell és nem lehet.

Azért nem is bocsájtkozom Madách széleskörű politikai tanulmányainak részletezésébe, melyekkel ő az államférfiúi pályára előkészült. Hogy mily mélyen vizsgálódott ő nemcsak az emberiség művelődéstörténetében, de a magyar művelődés és jogtörténelemben is, arról prózai dolgozataiban könnyedén elhintett ismeretkincsei nyújtanak némi sejtelmet. Így pl. megmaradt egy másik beszéde is »A nemzetiségek ügyében«, de ezt csak leírta, elmondani már nem nyílt alkalma. Ebben megkülönbözteti a politikai nemzetiséget a faji-nyelvi nemzetiségtől, s a kettőnek viszonyát a világtörténeten végig magyarázgatja, az elsőnek fensőbbiségét bizonyítván a második fölött. Elméletéhez bölcséleti szempontból sok kétség fér, mert a kérdést túlságosan magyar szempontból tekinti. Az volt a meggyőződése, hogy a magyar nemzet van arra hivatva, hogy a nemzetiségi kérdést a világ számára megoldja. Fakadt pedig ez a meggyőződése erős önbizalmából, hogy ő, mint gyakorlati politikus, nagyban elő tudná mozdítani a kérdés szerencsés kibonyolítását. Általán nem ama terméketlen kuruczság képviselője volt ő, mely napjainkban a függetlenségi gondolatot már szinte végkép lejáratta. Egyéniségében szerencsésen egyesültek a Kossuth és Széchenyi gondolkozásának némely kiváló vonásai. És van-e a magyar nemzeti politikának más útja, mint a melyet ama két nagy szellem nem külön-külön és nem egymással ellentétben, hanem titkos és ő maguk által sem fölismert összhangban jelöl ki a magyar történelem számára?

b) *Az írói siker.*

Madách Imre politikai érvényesülése mintegy előjátéka volt az ő bizton bekövetkezendő irodalmi sikerének, mert ha ő egyszer a közfigyelmet bármikép is magára vonta, költői tehetsége sem maradhat sokáig véka alá rejtve. Vajmi más lett volna az ő helyzete, ha neki az írás mintegy kenyérkeresete, ha ő - mint mondani szoktuk - skribler, ki skribler-társaival versenyezni kénytelen a nagy-közönség és a nagy-urak (az igaz lelkek e két zsarnokának) kegyéért. De ő nem volt kenyérfoglalkozás szerinti, hanem pusztán csak isten kegyelméből való író, azonfelül pedig 5-6000 hold birtokosa s egy hatszáz éves történeti név örököse, kit szülőmegyéje, nemes Nógrád vármegye, vállaira emelt, hogy vele az ország színe előtt büszkélkedhessek. Igaz, hogy bárói vagy grófi czime nem volt, mert kurucz ősei kissé többet törődtek a hazával, semhogy ily czimek után láthatának, ám e czimek is legfőlebb csak kissé gyorsíthatták volna irodalmi sikerét, még pedig oly arányban, mint a mennyivel több ág tündökölt volna nemesi koronájában. De bár - mint mondom - Madách útja már egyengetve volt politikai sikere által, mégis szerencse volt reá nézve, hogy Az ember tragédiája Arany Jánosnak, az irodalom akkori fejének, kezeibe került.

Szontagh Pál tanácsolta volt Madáchnak, hogy keresse föl művével Arany Jánost, és Madách e jó tanácsra hajtva, Jámbor Pál képviselőtársát, az ismert költőt, kéri föl, hogy vezesse őt Aranyhoz, ami meg is történt. Ismeretes, hogy Aranyt a mű első sorai elkedvetlenítik az olvasástól, de később Jámbor Pál sürgetéseire ismét visszatér a félretett munkához, és elragadtatása lapról lapra növekedik. Arany Jánosnak nagy irodalom-történeti érdeme, hogy elsőnek

ő ismerte föl Madách művének értékét, és hogy készséggel magára vállalta az irodalomba való bevezetését.

Arany és Madách között igen szép költő-baráti kapcsolat fejlődött ki, mely kölcsönös rokonszenves tiszteleten alapúlt. Érdekes azonban megfigyelni, hogy bizonyos elfogódottságon az egyik fél sem tudja magát túltenni, és ami a földolog, hogy tulajdonképeni szellemi viszonyba, eszmecserébe, egymással sosem jutnak. Több oka volt ennek. Foglalkozás szerinti írók, kiknek az írás a mesterségük, könnyen férköznek egymáshoz és pajtásodnak össze, hiszen egy kenyéren rágódnak. Hogy ne maradjak általánosságokban, hát csak fölemlítem, hogy aki nem volt napszámos, az nem tudja igazán, mi a napibér, és aki nem volt mesterség szerinti író, az nem tudja, mi a tiszteletdíj. Arany például verset tud írni az aranyakról, melyeket Toldijáért kapott; egy Madách ellenben képtelen volna fölfogni, hogy az ember miként énekelhet meg aranyakat. Ez igen csattanósan tűnik ki a két kiváló ember levelezéséből. Egy ízben Arany sokáig hiába vár levelére választ barátjától, mint később Madách soraiból kiderül, azért, mert »majdnem két hétig hon nem voltam, egy hétig meg katona-executio ült nyakamon: tegnapelőtt hagyott csak el«. Ismeretes azonban, hogy a Toldi írója mennyire tépelődő scrupulosus ember volt. Kinzó aggályai támadnak tehát, hogy ugyan nem érinti-e érzékenyen Madách kedélyét az a külső verselési simítgatás, melyben Az ember tragédiáját részesíti. De legfőképen az nyugtalanítja, hogy Madách nem neheztel-e a csekély tiszteletdíj miatt, melyet a Kisfaludy-Társaság neki művéért fizethet:

»Amit nem akarok hinni, az, hogy a tiszteletdíj csekély voltán ütköztél volna meg, miután én előre megírtam, hogy a Kisfaludy-Társaság sokat nem ígérhet, körülbelül érintettem azt is, micsoda határok közt mozoghat díjazása. Hogy ez, ivenkinti honorálás helyett, egy ennek circiter megfelelő összegben és aranyban fejeztetett ki, az én indítványomra történt, ki ha a díj értékét nem növelhettem, akartam legalább az oda nyújtás módja által kedvesebbé tenni. A Kisfaludy-Társaság oly társaság, melynek, mint a titoknoki jelentésből olvashatod, egész évi bevétele alapítványai után nem tesz 400 frtot, s így ebből folyó (benső) költségeit sem bírja fedezni, csupán azon 4 frtos befizetésekéből honorálhat tehát, melyeket pártolóitól kap. Ezek összege még most is alig haladja az ezeret, s ebből kell hatvan ívet kiállítani, póstán szétküldözni stb. Tiszteletdíjra tehát csak annyit fordíthat, mennyi ebből aránylag esik - s az műved irányában végtelen kevés, tudom, s tudtam előre is: de egy morális testület kedvező fogadásában bizonyynyal több volt reád nézve, mintha könyvadás még egyszer annyit fizetett volna.«

Arany az ő ritka - úgy látszik öröklött - gazdaságos ösztönével megmagyarázza Madáchnak, hogy a Kisfaludy-Társaság erkölcsi elismerése mennyit ér pénzben kifejezve. De hogy Madách-csal végkép megértesse, miszerint nincsen oka nyerendő tiszteletdíjával elégedetlenség lenni, a saját szomorú példáját állítja barátja lelki szemei elé:

»Ezt felőled szentül hiszem, annnyival inkább, mert az én föllépésem némileg hasonló volt a tiedhez, s bár én Toldiért 15 mondd: tizenöt aranyra versenyeztem, s huszat kaptam, sokért nem válnék meg e debüt emlékéitől. Nem folytatom tehát e materiális excusatiomat, melyre hihetőleg éppen semmi szükség nem vala, hanem kérem becses válaszodat sat.«

Aki csak távolról is sejti Madách eszményies lelkületét avagy halvány fogalommal bír az ő büszke nagyúri lényéről, az el tudja képzelni, hogy a tiszteletdíjnak ily végtelenül komoly tárgyalása mily idegenül érintette. Értésülvén a Kisfaludy-Társaságnak akkoriban valóban sanyarú helyzetéről, úri ember létére rögtön felfogja a helyzetet, és tiszteletdíjával alapító tagja lesz a társaságnak:

»Legelejétől azonban az volt föltett szándékom, hogy első spoliaimat a múzsák oltárára szentelem s így a tiszteletdíjból egy dupla alapítványt akarnék csinálni a Kisfaludy-Társaságnál, gondolom, hogy az egyszerű alapítvány 60 frt, úgy 120 frtot kívánnék alapítani. A többit, 200 frt erejéig, az akadémia tőkéjéhez szántam«.

Madách, mint látni, épenséggel semmi érzékkel nem bír az írómesterség anyagiasság pénzügyi oldala iránt. Van azonban az írómesterségnek még egy igen jelentős oldala, nevezetesen a verslábak, szórend és szófüzés, helyesírás, sajtóhibák sat. kérdései, melyek iránt Madách Imre világlátésében túlságosan nagy érdeklődést szintén nem tanúsított. Főleg ebből a szempontból volt reá nézve igazi szerencse, hogy Az ember tragédiája Arany János kezébe jutott. Hiszen ismeretes, hogy a mi hazai műbírálatunk mennyire hajlandó az említett külsőségekre kizárólagos és egyedül döntő súlyt vetni, különösen akkor, ha valamely mű vagy annak szerzője bármely más oknál fogva nem nyerte meg tetszését. Ilyenkor cerusával kezünkben olvassuk el a halálra ítélt munkát, aláhúzával minden szót, szólamot, fordulatot, mondatot, verslábát, rimet sat. sat., mely akár magyarság tekintetében, akár grammatikai, syntactikai, verstani szempontból kétes avagy kifogásolható. Ezzel a kipróbált eljárással bárki közülünk vállalkozik arra, bármely remek műről bebizonyítani, hogy szerzője először is nem tud magyarul, másodsor a nyelvtanról és helyesírásról sincsen sejtelve, és harmadszor hogy jól tenné, ha a szegény Pegasusnak agyonsanyargatása helyett inkább a nélkülözhetetlen elemi iskolai ismeretek megszerzésére törekednék. Elnézők csak gróf Széchenyi, és gyakran nem is Széchenyi, hanem csak a gróf iránt vagyunk.

Arany, ki mindenkinél jobban ismeri irodalmi és műbírálati viszonyainkat, maga is ilyenekre és hasonlókra figyelmezteti Madách Imrét. Váltig hangoztatja, hogy a műnek csak külsején, csakis »legkülsején« akar simításokat eszközölni, azokat az »apró rögek«-et akarja eltüntetni, melyeken »csak felületes olvasó« akad fenn. Nem az okosakkal, hanem az oktalannal szemben kell megvédelmezni a munkát:

»Annyit azonban mondhatok, hogy ha így, amint van sajtó alá kerülne is (Az emb. tragédiája), okos ember önkéntelen elismerné, hogy nem közönséges íróval van ügye. De én azt is lehetőleg eltávolítani akarom, hogy a *nem*-okos kapcázaskodjék belé. Ime, valaki meglesett egy orthographiai hibát - és ki van kiáltva, hogy rossz az orthographia«.

E kapcázaskodó hajlamot már jobban jellemezni nem lehet. Arany érdeme, hogy Madách remek művét megvédelmezte a »nem-okos« bírálat ellenében. Ha épen ő, ki legnagyobb tanítómestere a nyelvi külsőségeknek, elnézendőknek ítélte azon apró rögeket, melyeket Madách művében észrevett, akkor többé senki sem merhetett nyelvi szempontokból támadni a nagy költő alkotás ellen.

Madách hálásan fogadta a külső simításokat, melyeket Arany neki ajánlott. Ugy érezte magát, mint a menyasszony, ki körül illegnek-billegnek a csinosítatók, rendezik uszályát, fátyolát, mirtuskoszorúját, nehogy az oltár elé járulandón irigy vászonceléd szeme kivetni valót találjon. És mondhatni, Arany páratlan tudós volt a legaprólékosabb toilette-titkokban: a fehérítők, pirosítók, flastromocskák és tapaszocskák mindennémű válfajában. Türelme, odaadása vég nélküli; és gyilkosabb üldözője a sajtóhibáknak nála még nem született. A szelid, türelmes Madách meg folyton hálálkodik. Csak mikor a tiszteletdíj kérdésével párhuzamosan a toilette titkok és sajtóhibák kérdése soha véget nem látszik érni, kezd egy kissé - a templomba és a vőlegénye után vágyódó menyasszony módjára - titkon izegni, mozogni. Elvégre is nem pénzházasságról van itt szó, s a fehérítőből is már tán elég volna!

Hogy a csinosítatásról némi fogalmat szerezzünk, találomra ide iktatok néhány párhuzamos helyet az eredeti fogalmazásból és a megváltoztatott mai szövegből:

<i>A kézirat.</i>	<i>A mai szöveg.</i>
Mint horpadó sírt a nap	Mint horpadt sírokat a nap
Ah jól vagyok	Ah, jól, nagyon
Mely hervatag	S így hervatag
Érvényesíteni	Érvényre hozni
A változás, ha nagyobbban beáll	A változás nagyban midőn beáll
Az Úr dicse, ha mindjárt felkapott is	Az Úr dicse, ha szinte felkapott is
sat. sat.	

Szóval Arany igazán óvakodott Madách gondolataihoz a legkisebb mértékben is hozzányulni, viszont Madách a simításokat szinte hálával fogadta; csakhogy természetesen mindig vágyódott, vajha egyszer már eszmecserére is kerülne a sor. Midőn 1862. augusztus havában Arany a szliácsi fürdőt meglátogatni készül, Madách eléje megy Váczig és vendégül hozza ide Sztregovára. Eredetileg Tompa belevonásával hármas találkozás, illetve Tompának meglátogatása is tervbe volt véve, de ez elmaradt. Így csak kettesben társalogtak a költők az »Oroszlánbarlang«-ban. Két-három napi itt tartózkodás után Arany Szliácsra utazott, hová Madách őt elkísérte. Madách később szerette emlegetni, hogy Arany a legkülönösebb szó-füzéseket is nyelvtörténeti alapon magyarosaknak tudta bizonyítani. A két költő nyilván sokat grammatizált és nyelvészkedett az Oroszlánbarlangban.

Igazi szellemi kapcsolat azonban a két oly különböző egyéniség között - minden legnagyobb kölcsönös előzékenység és leggyöngédebb figyelem daczára - nem fejlődhetett. Az 1862-iki szliácsi utazáson túl a két költő levélváltása is elakad. Csak 1864-ből maradt még Madáchnak egy levele Aranyhoz. Ebben a többiek közt így ír: »Ha már egyszer megtiszteltél nagyrabecsült barátságoddal, mutasd azt végig. Vágj le, ölj meg, ha kell, mindig, de taníts; ez nekem itt még szükségesebb mint másnak, ki a főváros levegőjével szivhatja a közvéleményt magába«.

Szegény Madách, ő tanulni akart! Mindig gondolatokra, mindig eszmékre szomjazott! Oh szegény Madách!

* * *

A Kisfaludy-Társaság még 1862. január elején választotta Madách Imrét tagjai közé. A költő Arany által bevezetve, maga olvasta föl »Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása« című székfoglaló értekezését. »Dicsőült pályatárs, mondja emlékbeszédében Bérczy Károly - mennyire meg volt hatva azon ép oly őszinte, mint forró örvendezéstől, melylyel vele mindnyájan kezét szorítani siettünk! Ez volt az első és utolsó és egyetlen szerény ovatio, melyben őt írói pályája részesíti«.

A következő évben már az akadémia is levelező tagjai közé választja Madách Imrét, de a költő betegsége által akadályoztatva, többé nem olvashatja föl maga »A nőről, különösen aesthetikai szempontból« című székfoglalóját, hanem Bérczyre bizza a fölolvastatást. Madách már 1861-ben, mint képviselő, és az előtt is sokat betegeskedett. Régi köszvénybaja ismételve fölujult, és szívére vette magát. De a költő ép úgy mint lelki bánatát, testi szenvedéseit is eltitkolni szerette. Húmoros, tréfás kedv alá rejtette, amig csak lehetett, kettős gyötrelmeit. Testi baja egyre veszedelmesebb alakot öltött, s midőn 1864 szeptemberben végét közeledni érzi, szeretett Aladár fiát, ki addig otthon magánuton végezte iskoláit, Pestre küldi tanulmányainak folytatására, hogy megkímélje haldokló apja szenvedéseinek látásától. Nehány nappal később, október 2-ikán a halál megszánta a nagy szenvedőt és megszabadította őt földi bajaitól. Utolsó napjairól a gyermekként házában nevelkedett nemes szívű Huszár Anna, ki ekkor már férjezett Károlyi Miksáné, részletes tudósítást ír a költő fiának: Aladárnak. E bús okiratból álljanak itt a következő részletek:

Pincz, nov. 15-én. 1864.

»Szegény apád, midőn én tőletek visszatértem, azaz vasárnap, már ágyban feküdt s nagy figyelemmel hallgatott mindent, mit rólatok nekie beszéltem; este érkezett Szontágh és Veres; később Pekár (az orvos), ki mindjárt meg is mondta, hogy legfeljebb pár napot élhet, s hogy nagyobb szobában kellene feküdnie, mert itt ha sokan vannak, a levegő nem jó. Hétfőn reggel tehát széken átvitték szegényt a nagymama szobájába, s nagymama, ki eddig is már a billiárdba hált, a zöld szobába tetette ágyát, de azért az éj nagyobb részét a beteg mellett töltötte. Az András pedig az ebédlőben hált.

Ekkor Szontágh-gal közölte végakarátját, ez fölterte, s 5 tanú jelenlétében atyád a tanúkkal együtt aláírta. Ezen jelenet képzelheted mily borzasztó volt mindnyájunkra. De atyád, szegény, még e nap is sokszor beleszólt a társalgásba, mert mindig ott ültünk, s oly nyugodtan várta végperceit, csak a mindig nagyobb fuldoklás volt nékie kinos.

Kedden igen meg volt változva. Ekkor mondta szegény: »Ugy-e, édes mamám, sem szegény atyám, sem Pali nem szenvedett annyit mint én«. - Vacsora előtt Szontágh megkérdezte, nem kívánna-e gyónni, mire ő fejével intett, hogy igen. Eljött Divald, s így szegény ¹/₂ 8 óra tájban meggyónt és megáldozott, az utolsó kenetet is fölvette a legnyugodtabban, s midőn Divald kiment, a két leánykát ágyához térdelve megáldotta, képzelheted, mily rettenetes volt ezen percz, a leánykák véghetetlen oda voltak, s csak sajnálták, hogy Te ott részt nem vehettél atyai áldásán.

Ekkor Szontágh megkérdezte, hogy Tégedet nem kíván-é látni, mire ő azt felelte: Az nem lehet.

Egész nap oly szelid volt minden szava. Andrásra tudod sokszor megharagudott, mit ingerült idegzete okozott, most mindig szépen szólítá, ha ez sirt lábainál, oly kérdő merev tekintettel nézett reá, mert nem is jól látott már e nap. Engem mindig Annácskának szólított, s többnyire én adtam be nékie.

Miután meggyónt, mondtam nékie, hogy most van a krisis, hisz Péczeli ezt mind megmondta előre, mire ő mosolyogva mondta: »Hiszen a halál az semmi, abba nincs semmi, de ez a fuldoklás s mellére tette kezét, ha még pár nap tartana, lehetetlen kiállni«.

Vacsora vitán jó éjt mondtunk s ő nekem félíg csukott szemekkel mondta utólszor: Pá, jó éjszakát, Annácska! Szontághnak pedig: Servus Pálom. Ekkor láttam utólszor, szemei már olyanok voltak, mint az üveg. Mink lefeküdtünk, de nagymama és András mellette voltak. Éjjel 1 óra tájban még 5 szem szőlőt evett s fél-kettőkor a nagymama kezét csókolta, hátra vetette fejét s meghalt«.

*

A fölséges ember többé nem volt. Szobrot emelni neki, ne siessünk. Ha eljő a kor, midőn a magyar név ünnepe lesz a világon, a magyar szabadság, s a magyar műveltség mintául fog szolgálni a nyugoti népeknek: akkor, de csak akkor fogja a nemzet méltón megünnepelhetni a sztregovai bölcsnek emlékét. Mert Madách Imre annak a még jövő kornak fia. S hogy ez a kor még eljövend, azt ő maga dalolja megható költeményében; s aki magyar, higgyen az ő jóslatában.

S í r o m.

Egyszerű fényű-deszkából
Adjatok nekem koporsót,
Melyen tegnap még vihar sirt,
Melyen tegnap még madár szólt.

Zöld mezét, mely nem löké el,
Közepette szörnyű télnek,
Mint a költő emberek közt
Ifjúságát a kebelnek.
Sírom kint álljon szabadban,
Honnan messzi, messzi látni;
Nap sugára, éj viharja
Járjon azt meglátogatni.
Ember könny csak fájna nékem,
Bár valódi, bár ál lenne,
S lelkem sírban sem kesergne,
Ámde életet szeretne.
S életem lesz a természet
Minden szíve-dobbanása,
A madár-dal - a ködös nap,
Rózsa-ár - levél hullása.
Kis virág hajol siromra,
Ő emlékszik azt hiszem, rám;
Hogyha hallom a pacsirtát,
Azt hiszem dalom zengik tán.
S fergeteg ha jó robogva,
Gondolom, hogy népem ébred,
Számadást tart - és haragján
Multja vesz - jövője éled.
S álmodom tán így sokáig,
Ámde dőre nem lesz álmom,
Egykor testesül bizonynyal,
Jól tudom s nyugodtan várom.

ÖSSZEFOGLALÁS.

Nehéz eldönteni, hogy Madách kiválóságát miben kell inkább keresnünk: lírai érzésének szünetlen hullámvetésében, avagy inkább elméjének átható erejében. Azon is hiába tanakodnánk, hogy drámai művészetének eredetiségét, vagy pedig bölcselő látásának világölelő voltát illeti-e inkább a pálma. Egyéniségének e sajátosságánál fogva az ő költészete egyszersmind *philosophia* is. Nem szabad tehát azon fennakadnunk, hogy költészete egészen önkéntelen és *keresetlenül* rendezkedik bölcselmi szempontok alá. Három legjellemzőbb drámai költeménye:

Férfi és nő, Mózes, Az ember tragédiája

egyre emelkedő általánosítással tárgyal három szorosan kapcsolatos eszmét. Az elsőben a kiváló férfit tekinti férfi-voltában, tehát a nőhöz való viszonyában. A másodikban a kiváló férfit mutatja népéhez, nemzetéhez viszonyítva, tehát a nemzetnek s az ő hivatott vezérének kapcsolatát világítja meg. A harmadikban végül ugyancsak a kiváló férfit alakítja ki az egész emberiséghez való vonatkozásában, megtanítván bennünket arra, hogy valóban kiváló csak az lehet, ki egynek érzi magát az egész emberiséggel. Ehhez képest egész költészete:

A nemi eszme, A nemzeti eszme, Az emberiségi eszme hármassága körül forog, melyek közül minden következő az előzőt föltételezi és magába zárja. Az én tárgyalásom is Madáchnak e gondolati létrájához alkalmazkodva három szakaszra oszlik.

I. A NEMI ESZME.

Madách viszonyát a nőkhez az életrajz fonalán már részletesen jellemeztem. Itt csak pótlólag egy életrajzi vonatkozásra kell még utalnom, melynél fogva Madách tudtán és akaratán kívül megindítója lett az úgynevezett »nőkérdés«-nek vagy női mozgalomnak hazai művelődés-történelmünkben. A költőbolcsész távolról sem sejtette, hogy mily rossz fát rak a tűzre akadémiai székfoglalójával: »A nőről különösen aesthetikai szempontból.« Madách régi barátnéjára és lángelméjének nagy tisztelőjére, Veres Pálné Beniczky Hermina úrnőre ugyanis amaz értekezés igen mély és némileg föllázító hatást gyakorolt. A nemes úrhölgyet, a tudós asszonyt, - mint őt Madách nevezte - igen érzékenyen érintette, hogy az ő imádott költője nem valami magas véleményt nyilvánított a nők szellemi képességeiről. »Mint izzó parázs, úgy égették« a költő szavai a büszke szellemű asszony lelkét, és azt az elhatározást érlelték lelkében, hogy mozgalmat fog indítani a nőképzés ügyében.

Egy kéziratából közlöm a következőket:

Madách Imrének a »Koszorú«-ban közzétett székfoglaló értekezését olvastam. Ha ezen értekezés nem pusztán humorisztikus, de tudományos észleleten alapuló valóságos igazságot akar felmutatni, az ellen tiltakoznunk és mint valótlan visszautasítanunk kell. Madách azt mondja: »A nő korább fejlődik, de teljes férfiúi érettségre soha sem jut, könnyebben tanul és felfog, de teremő genius híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik, soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte. E czáfolatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésnek.« - Madách szerint tehát a nő, ha szellemi fejlődését másképp intéznék is, és szabadon tanulhatna, soha a férfiakat utól nem érhetné, mert már a természet kevesebb tehetséggel ruházta fel. De e nézete által Madách a következő tételben már is ellentétbe jő önmagával: »Ha pedig olykor fellobban egy oly meteor s oly nő születik, ki magas szellemtől ihletve túlemelkedik neme korlátain, az minden okoskodásunk daczára egyenlővé teendi magát a férfival, és tegye is, hisz elég drágán megvásárolta e helyt, mert érte bizonynyal neme mindazon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóbbá és talán boldoggá.« - Ime, mily gúnyos káröröm és bevallása annak, hogy »nem absolut tehetséghiány, hanem csak más irányban fejlesztett tevékenysége okozza a nő hiányos tudományos műveltségét.«

Igy vitatkozik a hazai nőképzés jeles uttörő bajnoka, Veres Pálné, éveken keresztül, mesterével, Madách Imrével. Kár, hogy a vita nem a nyilvánosság előtt folyt. Annál érdekesebb világításban állana akkor előttünk az a ritka szép baráti kapcsolat, mely a költőt vagy tíz éven keresztül (1854-64.) mindhaláláig Veres Pálné vanyarczi házához (Nógrádban) fűzte. Házassága fölbomlása után a nemes és emelkedett szellemű nőtársaság után való vágy a költőt rendszerint Vanyarczra vitte. Itt aztán megjelenése, bármily gyakori is, mindig ünnep volt úgy Veresné, mint szépsége és szelleme által egyaránt kiváló serdülő lánya Szilárda számára.

A női szépség iránt oly annyira fogékony Madách Imréről nem tudtam föltételezni, hogy a bájos Szilárda iránt gyengéd érdeklődést nem tanusított volna. Rudnay Józsefné Veres Szilárda úrnő a Madáchról való beszélgetéseinkben kezdetben e tárgyat semmikép sem óhajtott érinteni, később azonban az életrajzi teljesség célját ő is előmozdítani akarván, terjedelmes, érdekes levelet volt kegyes hozzám intézni, melyből az ide tartozókat ide iktatom:

»Azon erős meggyőződésben vagyok, hogy 1854. óta az egyetlen baráti kör a vanyarczi volt, melyben Madáchot teljesen megértették, hol lelkének röpte mindig csak a magas felé irányult, s hol az idealizmustól áthatott erős női lélek (édes anyámat értem), a feleség és anya eszményképe sugallhatta neki azon szavakat, melyekkel oly gyönyörűen festi a női hivatás magasztos voltát, midőn az Úr így szól Ádámhoz:

Ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zájában elnémúl az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.

Ezen meggyőződésemet folytán bővebben óhajtok foglalkozni azon baráti körrel, szüleim otthonával, hol a költő mélységes mélyen érző s foszlányokra tépett, felkorbácsolt kedélye megpihent s üdülést talált, s melyből lánglelke további alkotásaihoz erőt merített.

A vanyarczi kör, melyben Madách oly sokszor időzött, csupán három tagból állott: a nagyra-becsült barát, édes atyám és édes anyámból. Én egyetlen gyermekük voltam és sohasem mertem magamnak is részt kivenni ama boldogító tudatból, hogy talán én is egyik tényező lehettem a tekintetben, hogy *Ő* e kis körhöz annyira vonzódott.

Fülembe csengtek Palágyi úr ama szavai, hogy félre kell tenni minden szerénységet, s szavainak ezen nyomása alatt eszembe jutottak Szontagh Pálnak (a múlt télen történt egy találkozásunk alkalmával) hozzám intézett eme szavai: »Emlékezel-e arra, midőn a ludányi kis fogadóban Madách Imrével oly kedélyes estét töltöttünk el!« ezután elmagyarázta a társaság többi tagjának ezen est történetét. Engem ugyanis szüleim mint 16 éves leányt egy losonczy bálra vittek. Madách I. Szontagh Pállal Sztregováról Szécsény felé utaztak és az úton szembejövő fogatunkat megismerték, megállították s néhány percznyi beszélgetés után elváltunk, mindegyik fél ellenkező irányban folytatván útját. Alig voltunk fél órája Ludányban, midőn ők is oda visszaérkeztek. Szontagh Pál ennek magyarázatául azt adta, hogy ez Madách részéről az *én* kedvemért történt, mert élénken érdeklődött irántam.

Tehát - ha már teljesen félre kell tennem, szerénységemet, - nem akarom épen lehetetlennek tartani, hogy egy üde gyermekleány, kinek ábrándos lelke rajongással, imádatlaltal függött a költészeten és hazáján, a költő lelkére mélyebb benyomást tehetett...

1854 előtt csak párszor láttam Madáchot. 1854 nyarán, midőn én Vanyarczon Győry Vilmostól a magyar irodalmat tanultam (én 14-ik évemben voltam, Győry 18), Madách hosszabb ideig tartózkodott nálunk és Győrynek a Budapesti Viszhangban megjelent néhány költeményét, 2 kötetes beszélyfüzetét a »Fejlő rózsák«-at együtt olvassgattuk Madách-csal s ő megfigyelhette, miként fejlődik a költészetért rajongó lányka ábrándos lelke.

Érdeklődéséről azonban Madách nekem sohasem szólt; én csak azt tudtam, hogy nagyon szeret köztünk lenni, hogy szüleimet mily nagyon szereti és becsüli, s hogy én mily mohósággal szívtam lelkembe szavait s lángszellemének szikrái mily gyújtó hatással voltak fogékony lelkemre«...

Hogy szellemileg mennyire otthon érezte magát a vanyarczi kis körben, kitünik abból is, hogy Az ember tragédiáját 1862. januárban közvetlenül a mű megjelenése után maga olvasta föl Veres Pálnénak és Szilárdának. Ha valahol, hát itt áradhatott ki szelleme szabadon, az érte rajongó hölgyek társaságában. Beszélgetései lelemény, ötlet, szójáték, élcz, sarkazmus változó színeiben ragyogtak. Maga az eredetiség és a genialitás volt ő, mondja Szilárda. De ami Veres Pálnénak különösen imponált, az a rengeteg ismeret és mély tudás, mely Madách társalgásában oly könnyedén, igénytelenül és elmés formában fölszínre verődött. Minden szakban járatosnak látszott: természetan, csillagászat, orvostudomány, néprajz, világtörténelem egyaránt foglalkoztatták. Mindenre ráért, rengeteg sokat olvasott és mindenből kivonatokat, jegyzeteket készített. Egy időben különösen Humboldtról szeretett beszélgetni,

andesi utazásáról, növényföldrajzi vizsgálódásairól, vulkanizmus és neptunizmus kérdéséről stb. A »Kosmos« kétségtelenül igen mély hatást tett Madách szellemére, és nem lehetetlen, hogy ennek a műnek olvasása közben támadt benne a gondolat, hogy egy nemét az erkölcsi kosmosnak írja meg Az ember tragédiájában. Valóban Madách szellemére fölöttébb jellemző, hogy ő az emberiség kérdéseivel nemcsak mélyeiben, hanem minden szélességeiben is szeretett foglalkozni. Főművében végig méri az idők folyamát az emberi nem születésétől annak haláláig. És nemcsak minden időket, hanem minden tereket is bejár képzelete, amint ezt a tragédia színei mutatják. A tér és idő szélességeiben szemlélni a dolgokat, oly vonása Madách szellemének, mely őt rokonnak mutatja a Kosmos szerzőjével, az óriási tág perspektivákat szerető, tudós Humboldttal.

Humboldt volt kétségtelenül kedvencz természetbuvárja Madách Imrének. Veresnét is rábírta Humboldt műveinek olvasására és tanulmányozására. Épen ő volt az, aki nagyban élesztette Veres Pálné tudományos hajlamait. Könnyen érthető tehát, hogy a becsvágyó urnót fájdalommal érintette az a kicsinylő vélemény, melyet Madách akadémiai értekezésében a nők szellemi tehetségeiről nyilvánított. És mert fölöttébb erélyes asszony volt, a tett mezejére lépve, létrehozta az Országos nőképző-egyletet, valamint az első leányfőiskolát hazánkban. Madách szelleme úgy játszik bele titkon, észrevétlenül a mi újabb nőképző mozgalmainkba.

De bár Madách nem tudta a férfiével egyenrangúnak elismerni a női szellemet, mégis főművében oly mértékben egyenlősíti a két nemet, mint azt más költő még alig cselekedte. Ádám és Éva párosan küzdik nála át a világtörténetet. Midőn Pháraó a rabszolga-nőt magához emeli és a népbarátság érzése által ragadtatva Miltiadessé lesz, élettársa viszont a nemes Lucia alakját ölti, ki csak addig hajlandó férjét becsülni, míg az a nép ügyéhez törhetlenül ragaszkodik. A tivornyákba sülyedő Sergiolus mellett Éva is hetérává alacsonyul, de a nőtisztelő Tankréd lovag az átszellemült Izaurában leli méltó női képmását. Így kísérik egymást férfi és nő benső összhangban a tragédián keresztül; csak Kepler nem találja meg Borbálában a neki megfelelő ideális nőalakot. Ez az oka, hogy Madách nem tudja a nőt a férfi szellemtársának tekinteni. De azért nagylelkűségét minden keserűségek között sem tagadja meg. Mennyi gyöngéd szájalommal nézi Borbálát, és hogy tud még a bukottnak is védelmére kelni! Jellemző azonban, hogy az epilógusban Éva úgy viselkedik, mintha ő Ádámmal nem is álmodta volna végig a világtörténetet. Éva csak anyaságát érzi, és nincsen semmi mondani valója, mint az, hogy immár biztosítva a jövő. Az egész világtörténelem nyomtalanul zúgott el a nő lelke fölött. És az epilógusban Ádám is jóformán csak apai érzésével jelentkezik. Sehol sem érezzük jobban mint itt, hogy Madách a saját életét jelképezi a világtörténeti folyamatban, mint azt majd a következőkben részletesen kifejtem. Házasságának fölbomlása után misem köti őt többé az élethez, mint a gyermekei, főleg pedig az Aladár fia iránti határtalan szeretet. Ez az érzés szólal meg tehát a tragédia epilógusában.

Végül még föl kell említenem, hogy Madách Imre egy »Tündérálmom« című költeményt tervezett, melynek töredéke ránk is maradt. Ez szerelmi világköltemény lett volna, melyet Madách az igaz nőiség megdicsőítésére akart írni, és melyben saját férfilelkének összhangját ünnepelte volna az örök nőiség eszményével. Ám ez az összhang már csak pusztá vágya maradt a nemes költő megtört szívének, és így ama nagy mű többé nem jöhetett létre.

II. A NEMZETI ESZME.

Mózes.

1.

Madách Mózesre időrendben egy évvel későbbi keletű Az ember tragédiájánál, de a logikai sorrend úgy kívánja, hogy vele előbb foglalkozzunk, mint a főművel. Midőn Madách elkészült volt főalkotásával, mely az ő érzés- és gondolatvilágának legtágasabb és legmagasabb összefoglalása: megnyugodni még sem tudott, mert ő, kinek lelkében egy Széchenyi és egy Kossuth hazafias szent tüze égett, tartozni vélte önmagának oly művel, mely a nemzeti eszmét ép oly világosan és oly fönséges méreteken fejezte ki, mint Az ember tragédiája az emberiség eszméjét (humanizmus). Ha ő előbb írta meg Mózesét, és azt az évtizedeken át magába fojtott óriás alkotóvágyat ebbe a műbe lehellte, akkor ma Madách valószínűleg úgy állana előttünk, mint a nemzeti eszme legnagyobb szabású költője a világirodalomban. De a vulkán, mely benne égett, Az ember tragédiájában tört ki egész elemi erejével, úgy hogy a Mózes számára csak egy második kitörés maradt hátra, mely erőben az elsővel nem mérkőzhetik. Pedig kérdéses, hogy Madách eredetileg mely eszmének: a nemzeti avagy emberiségi eszmének, világra szóló kifejezésére bírt-e több hivatással: annál inkább kérdéses ez, mert a magyar újjászülés nagy bajnokai (Széchenyi, Petőfi, Kossuth) mind egy érzés gyökeréből eredőnek érezték a nemzeti eszme törzsökét és az emberiségi eszme koronáját. Széchenyiről ezt bizonyítani nem is szükséges. Ez a próféta az egész emberi nem nagyobb dicsősége kedvéért akarja hivatásának tudatára ébreszteni a magyar nemzetet. Kossuthnál az általános szabadelv egy a magyar függetlenség gondolatával és Petőfinél a magyar szabadság egy-szersmind a világszabadságot is jelenti. A XIX-ik század második felében a magyar szellem ennek a fölfogásnak a magaslatáról nagyon aláhanyatlott, úgy hogy pl. Petőfi költészetében nem érti meg kellően az emberiségi eszmét, viszont Madáchban nem látja a nemzeti gondolat fenkölt bölcselőjét.

Pedig Madách lantján, bárha ő rejtve élt, és életében egyetlen verse sem látott napvilágot, híven és tisztán megrezdül mindaz az érzés, mely századunkban a magyar szívet mozgatta. A szabadságharc bukása után Madách épenséggel egészen belesülyed a nemzeti búbánatba. »Csák Máté«-ja voltaképen nem egyéb, mint a búsmagarság allegorikus drámai költeménye, minőt költő csak akkor ír, midőn szomorúságában nemzete és faja utolsó mohikánjának tartja magát. Az ötvenes évek levertségét allegorikusan beleviszi a Róbert Károly s a rozgonyi csata korába és Csák Mátéba olyan lelket önt, hogy ama régi olygarcha egészen Madách Imrévé lesz. De költőnk hatalmasan hullámozó lelke csakhamar fölocsúdik a beteges búslakodásból és a Civilisatorban már humoros hangon szólaltatja meg hazafias érzését. Ez az »aristopháni vígjáték« élces satyrikus modorban szemlélteti a magyar szellem fensőbbiségét az őt elnyomó osztrák önkényuralom fölött.

Magyar gondolkozását különben - ha csak titkos jegyekkel is - beleírta Madách az ő főművébe, Az ember tragédiájába is. Hogy kereken kimondjam, hát a világtörténelmet ő egészen magyaros módszerrel osztja három szakaszra. A rendiségből újjászülő Magyarország hangulatai tükröződnek a Pháraó-Tankréd színekben. A szabadságharc korára ismerünk rá a Kepler-Danton jelenetekben. A magyar szabadság bukása utáni időszakot pedig mint a világ végét mutatja Madách Az ember tragédiájában.

De a nemzeti eszmét még mindig nem fejezte ki szíve vágya szerint. Megírja tehát Mózesét (1860), de úgy, hogy a zsidókról beszélve, a magyarok értsenek belőle. A nemzet helyzetét

az 50-es és 60-as években úgy fogja föl, mint a zsidókét a pusztán, és az osztrák hatalommal való békülés és kiegyezés vágyát úgy tünteti föl, mint a zsidóknak visszasóvárgását az egyiptomi husos fazekakhoz. Az egész mű egy hatalmas drámai szózat a magyarokhoz, hogy ne az alkuvásban keressék boldogságukat, hanem tartsanak ki törhetlenül a függetlenség tiszta elve mellett. Valószínűleg ez a főoka annak, hogy a »Mózes« a mi korunkban erősebb viszhangot nem keltett. Az elnyomatás korában visszafojtott, de annál eszményesebb hazafiság töltötte volt el az igaz magyar szíveket, és Madách Mózesé annak az emelkedett érzésmódnak bibliai kifejezése. De az a kor, mely e művet megérthette volna, nem ismerte azt, és viszont a mely ismeri (a mi korunk), nem értheti meg. Így hát Madách Mózesé értetlenül lebeg ég és föld között, és a mű magyarázója önkéntelenül azt kérdi magától, vajjon kinek magyarázza ezt a létező és még sem létező munkát. Meglehet, hogy el sem hiszik, hogy a magyar nemzeti eszme lappang a héber tragédiában.

2.

Madách fényes költői leleménnyel mutatja be a fiatal, nagyratörő Mózeset. Az ifjú nem ismeri származását, és épen ő az, ki Pháraó korona-tanácsában megleckézteti az országlárt, hogy nem tud alaposan elbánni azzal a zsidó-fajzattal, mely oly konokul ragaszkodik ősi hagyományaihoz. A jelenlevő Jokhebed, - Mózes anyja, ki mint dajkája szerepelt, - váltakozó fölindulások között, majd meg kétségbeeséssel hallja fiának szónoklatát a zsidó nemzetség megtöréséről. Kénytelen föltárni fia előtt származása titkát. Mély költői igazsággal és erős drámai hatással mutatja Madách, hogyan támad föl Mózesben a faji érzés. Egyetlen fogással, egyetlen színben már is megalkotta Mózes alakját, még pedig a fiatalság ragyogó zománczában. Az ifjút még mintegy habzó becsvágyában, fiatalos akarnokságában állítja elénk: emberré teszi, hogy annál inkább megisteníthesse. Együttal eredeti leleményével megszépíti a mózesi legendát, pedig ezt még szebbé tenni, mint a milyen, ugyancsak súlyos feladat.

Madách még egy másik merész és érdekes változtatást eszközöl a fiatal Mózes történetén. A szentírás szerint az ifjú Mózes egy ízben fölkeresi atyafiai, és látván, hogy egy egyiptomi tisztartó embertelenül bánik a zsidó kényszermunkással, résztvevő gerjedelmében az egyiptomit megöli. A biblia itt fölöttébb hathatós példában mutatja a bátor és nagylelkű Mózes fajszeretetét. Ama zsidó munkás ugyanis nem volt közvetlen rokona Mózesnek, hanem csak fajbelije, és a nemes indulatban elkövetett cselekedetnek bizonyos általános emberies színezetet is kölcsönöz az a körülmény, hogy az elnyomottat védelmezi meg az elnyomóval szemben. Találóképpen már semmiképpen sem jellemezhetné volna a biblia a *leendő* nemzeti hőst, ki most még csak indulatában cselekszik és csak az egyesnek védelmére kél, hogy utóbb tudatos megszabadítójává emelkedjék az egész nemzetségnek.

Madách azonban ezt az esetet kénytelen egy másikkal pótolni. Úgy látszik, hogy az egyiptomi-nak megölése - a véletlen körülmények miatt, melyek belejátszanak - könnyebben illeszthető valamely elbeszélés tág epikai rendjébe, mint egy drámai cselekmény szorosabb egységébe. Madách tehát ahhoz az eszközhöz folyamodik, hogy közvetlenül Mózes családján ejtett súlyos sérelmet az egyiptomi által. Mialatt a Pháraónál időző Áront hazavárja hajadon nővére Mária (Miriam), egyiptomi sarczó tör házára, és a védtelen leány becsülete áldozatul esik a tisztartó állatias vágyának. Az Áron kíséretében haza érkező Mózes ezt a tisztartót öli meg. Madáchnak ily módon alkalma nyílik a megragadó drámai képek sorozatában jellemezni Áron hozzátartozóit, sőt az egész zsidó nemzetséget, mindenek fölött pedig Mózeset, ki az igazi férfiasságot képviseli fajrokonai között.

Ez átalakítással Madách még egy különös célzatot köt össze. Mária alakja úgy lebeg előtte, mint költői jelképe a rabszolgaságban meggyalázott nemzeti becsületnek. A leány, ki

gyalázatában megőrül és örületében prófétanővé lesz, mintegy ihletett ajkává válik a háborgó zsidó népléleknek. Madách lángeszére vall ez a concepció. Érti a költő, hogy Mózes tragédiájában okvetlenül szóhoz kell juttatni magát a néptelket, mert Mózes oly mindeneket elnyomó túlerős egyéniség, hogy vele szemben az egyesek kivétel nélkül mind eltörpülnek, és így az ő nagy akaratának valamennyire méltó visszhangoztatója csak a nép egésznek lelke lehet. Ha Madách csak egy pillanatig is tovább időzik vala e megfontolásoknál, észrevette volna, hogy Mária alakjával - úgy, amint ő azt megfogalmazta - a maga elé tűzött feladatot kellően meg nem oldhatja. Máriát Shakespeare szellemében gondolta el Madách, de Mózes tragédiáját shakespeare-i módszerrel megírni teljes lehetetlenség. Ez a művészi feladat csakis a lírai vagy mondjuk az aischylos-i módszerrel oldható meg. Ha valaha drámai tárgy megkívánta a chorus bevezetését, úgy bizonyára a Mózes drámája, mely szinte kiáltoz a chorus után. Mert Mózes az a hős, ki egy szolganép agyagából nemzetet gyúr, és ha nem személyesítjük meg ezt az agyagot valamely chorus által, akkor a nemzet-alkotó Mózes, ki nemzetet akar formálni a saját képére, kellően bemutatni lehetetlenség.

A drámai művészetnek ugyanis történelmileg két ellenlábás iránya fejlődött ki, melyeket Aischylos és Shakespeare szemléltetnek. Az egyik a *lírai*, a másik a *mímelő* dráma: amaz jóformán nem kíván színészetet, ez ellenben egyenesen megköveteli és megteremti a színművészetet. Oly mérhetlenül távol állanak egymástól a lírai és a mímelő dráma, hogy nem is külön műfajoknak, hanem egészen különálló művészeteknek látszhatnak: az aischylosi dráma a zenével, a shakespearei ellenben a képzőművészetekkel (plasztika, festészet, mimika) állván szoros rokoni viszonyban. A lírai drámának jellemző vonása, hogy tárgy és személyvilága csodálatos módon átlátszó, és amit ez átlátszó személyeken és cselekményen köröszül látunk, az mindig a költő maga, vagy jobban mondva a benne élő isten, ki őt ihleti. A mímelő drámában azonban fordítva a költő személye válik átlátszóvá, mint a levegő, úgy hogy szinte elenyészik, és amit ez átlátszó költőlelken köröszül látunk, az egy áthatatlan tárgyi és személyi világ, melyben rejtett természeti és indulati hatalmak működnek. A lírai drámában az egész világ csak közeg, medium, mely arra való, hogy rajta keresztül a költőt és istenét megismerjük, míg ellenben a mímelő drámában maga a költő személye csak közeg, medium, mely arra való, hogy rajta keresztül az élet démoni erőit szemléljük. Két ellentétes világfölfogás aesthetikai gyümölcse a kétféle drámai stíl, melyek úgy viszonylanak egymáshoz, mint az igazhitűség és a pogányság, mint az alanyiség és tárgyiasság, mint az idealizmus és a realizmus. De amit így fogalmakban kiélezzünk, az csak arra jó, hogy szempontokat nyerjünk a széptani ítélet számára, mert a valóságban a jelenségek soha sem mutatkoznak úgy kiéleződve, mint elvont gondolkodásunkban.

A mímelő vagyis realista dráma beláthatatlan időkre Shakespeareben nyerte betetőzését. A költészet eme legnagyobb nábobja annyira kimerítette az emberi indulatvilág rajzát, miszerint igen jelentékeny változásoknak kell beállaniok az emberiség életviszonyaiban, hogy újból szükségét érezzük egy nagy mímelő drámaírónak. Hány jeles tehetség szenvedett gyászos hajótörést Loreley-szikláján Shakespeare drámai művészetének! És bizonyára ismeretlen számú hekatombái a költőtehetségeknek fognak még áldozatul esni annak a lehetetlen törekvésnek, hogy a shakespearei drámának adott keretein, beosztásán, dictioján, módszerén belül valami újszerű, eredeti szépmű alkottassék. A mi Katonánk is csak egy megbüvölt áldozata a britt drámaíró művészetének; a kisebb tehetségek százairól úgy a magyar, mint az idegen irodalmakban nem is szólva. Érezték is Nyugot legjelesb költőtehetségei, hogy valamiképen szabadulniok kell Shakespeare bűvköréből, mert máskülönben okvetlenül zátonyra jutnak minden művészi törekvésükkal. Ezt a Shakespeare-rel való nagy és egyenetlen tusakodást igen élénken szemlélteti már a nemes Schiller drámaírói pályája. A görög módszerhez menekül, és bármily balsikerű is legyen a »Messinai ara« című kísérlete, mégis reformátori tett volt, ahogy a görög chorust föllelevenítette. Ami Goethét illeti, az ő sajátos symbolikus mód-

szerei, melyeket a Faustban alkalmaz, úgy jellemezhetők, mintha ő a Schiller *erkölcsi* chorusa helyett egy *természeti* chorust vezetne be a lírai drámába. De a 19-ik század Aischylosának még leginkább Byron tekinthető, azzal a különbséggel, hogy ő nem annyira az erkölcsi, mint inkább a büntudat Prometheusa. Egy bűnös Aischylos ő, kinek nagyságát nem értik szenteskedő honfitársai.

Mindazon kísérletek között, melyek egy új drámai művészet megalapítására irányultak századunkban, legeredetibb Az ember tragédiája. Sajátságos módszerével, mely Ádámot más és más történelmi jelmezben állítja elé, ugyanazt éri el, mintha az *egész történelmi emberiség chorusát* vitte volna bele a lírai drámába. Annál föltünőbb, hogy Mózesében nem törekszik eléggé újabb leleménynyel gazdagítani reformatori dicsőségét az új drámai művészet megteremtésében. Ezt a művet némi visszaesés jellemzi a shakespearei öt felvonásos történelmi tragédia formájába és módszerébe. És e visszaesés nem magyarázható pusztán Madách ihletének némi kifáradásából, hanem talán inkább abból a körülményből, hogy eleven szellemi ösztönzésben soha része nem volt. Mindhaláláig nem talált az élők közt egyetlen rokon-elmét, ki előtt igazán kibeszélhetné volna magát. Talán parkjának fái vagy a lombozaton át hunyorgó csillagok viszhangoztatták lelke gondolatát, de emberi értő elme azt vissza nem hangoztatta. Nagy gyötrelem lehet a boldogtalan szerelem, és százszoros kín, ha már viszontérzést nem találunk, hogy még el sem rebeghetjük, soha szóvá sem tehetjük imádatunk tárgya előtt az érzést, mely lelkünkben él: de e fájdalom kétségtelenül elenyésző ahhoz az állandó szenvedéshez képest, hogy gondolatterhünket soha más rokon gondolkozó lélekkel meg nem oszthatjuk. Madách a legelhagyatottabb költőelme volt és maradt országos dicsősége tetőpontján is.

De bár visszaesést látunk Madách Mózesében a kicsinyes mímelő módszerbe, azért az egész mű mégis megőrzi lírai jellegét. Hiszen lírai hazafias érzésből származott. Midőn pl. Mózes így szól az egyiptomi zsidókhoz:

Ha én mondom, hogy most éhezni kell,
Az éhezés divat legyen közötted;
Ha mondom: a koldusság tisztelet,
Koldus kívánjon lenni minden ember!

Akkor e szavak, mintha a magyarokhoz volnának intézve. Az meg épenséggel csak a magyar viszonyokra vonatkozhatik, ha Mózes így nyugtatja meg a félénk zsidókat:

De a mi titkunk nyilvános titok,
A légből él, az utcákon mozog,
Társunk egész nép, - védőnk a nagy Isten!

A nyilvános titok, melyre itt Madách céloz, az, hogy a magyar nemzet Kossuthot hazavárja. E hazaváró hangulatból eredt a munka, és Madách költőileg megalkotta a honmentő Mózes, ki után a magyar nemzet az 50-es és 60-as években epedezett.

3.

A második felvonásban Madách a kibujdosott Mózeset mutatja, ki Midian földén családot alapított, és ki a száműzetésben érleli népe felszabadításának gondolatát. Madách itt egészen elemében van és olyan mozzanatot emel ki Mózes jellemzésére, mely a bibliában egyáltalán nem szerepel. Ellentétet tár föl Mózes családi érzése nejéhez, Cziporához való ragaszkodása és azon szózat között, mely őt népe megmentésére hívja. Kedvencz motivuma, tragikai dilemmája ez Madáchnak, mely jóformán egész költészetén végig vonul, úgy hogy minden drámájában új és új változatokban fölmerül. Könnyen érthető ez, mert ő maga a saját élete

folyamán mindig azzal a kétséggel küzdött, vajjon éljen-e inkább a családi érzésnek, avagy kövesse a szózatot, mely őt nemzete és az emberiség javára a köztérre szólítja. Most Mózesben végre megtalálja azt a hőst, kivel érzésben teljesen azonosíthatja magát. Midőn így önlélkét egészen beleviszi Mózesbe, kissé madáchiassá teszi a zordon hőst: a szerelmi költészetnek édes tűnő csillámát vetítve a túlrideg fönséges alakra.

Mert Madách nem tud költői művet alkotni, hogy a szerelemnek legalább egy sugarával meg ne szépítse azt. Ha pozitív alakjában nem hozhatja be a szerelmet, hát a vele való küzködést rajzolja. Mózesnek búcsuznia kell Cziporától, el kell tőle szakadnia és e nehéz válságból annál fényesebben emelkedik ki az ő magasabb hivatása. Ily módon alkalmá nyílik Madáchnak mindazt elmondani, a férfi és nő viszonyáról, amit ő maga élete folyamán oly mélyen átértzett és átszenvedett. Hogy ellentét van a férfi és nő hivatása között: hogy a nő a férfit mindenképpen a maga kicsiny köre számára akarja lefoglalni, és hogy más isten az, ki a férfi szívében lakozik, és ki őt kiragadja szűk házi köréből, hogy a nagy emberközösség szolgálatába állítsa. De mert Madách érzi, hogy Mózes nagyságát vajmi más motívumokkal kell még megvilágítani, hát a fiatal Józsué alakján csillogtatja tovább azt a szerelmi sugarat, melyet egy futó pillanat tartamáig Mózesre vetett volt.

A hű és vitéz Józsué alakjába valami olyan kedvességet tud Madách varázsolni, minő Telemachost, a jó fiút, övezi az Odysseában. Ilyen jó fiú Józsué is. Madách őt tünteti föl az egyetlennel, ki nem tudja nézni, hogy Áron enged a népnek az arany-borjú imádásában, és ezért elmenekül a táborból, keresvén Mózes, mint a hogy a jó Telemachos keresi apját: Odysseust. Az ifjú egészen Mózesben él és lélel, mit a költő néhány kedves epizódban szemléltet. Egy ízben Józsué egy moabita lányt, Amrát, ejt zsákmányul, kit nagyon megszeret, de ki mindig durczás vele szemben, és kegyeivel fukarkodó, hogy Józsuét ellentállásával lassanként eltántorítsa Jehovától és saját hitére édesgethesse. Madách igen egyszerű és megkapó művészettel rajzolja, mint olvadoz a gyengéd és nagylelkű Józsué, de mint keményszik meg Mózes példáján és mint mond le a szeretkezésről szó nélkül. Ez epizód-jelenetekkel Madách eléri, hogy egész művén fájó sóhajként leng át a kegyetlen szó: tilos a szerelem! De a honszerzőknek rideg sorsát leghathatósabban azon jelenetben jellemzi a költő, hol Mózes ipja megérkezik Cziporával és fiacskájával, de mindenki elébb férközhetik Mózes elé, mint épen legközelebbi hozzátartozói. Végül Czipora mégis csak Mózes elé kerül, és ott van Mária is, a prófétanő:

C z i p o r a.

Oh Mózes! ki e
Roncsolt alak?

M ó z e s.

Próféta-asszony.

M á r i a.

Az,
Kit Isten megszállt, mint megszokta szállni
A keblet, melyből kín és próbáltatás
Kiűze minden földi szenvedélyt. -
De mondd, ki vagy te gyermekarcú nő?
Hol voltál elrejtőzve a világtól,
Hogy ennyit éltél már s nem ismered
A szenvedés szentelt vonásait?
Nem üzték-e férjed hatalmasok
A háztűzétől messze pusztaságba?

Nem hajtották-e testvéred rabúl
Kifosztva házad szent emlékeit?
Ah úgy boldog vagy. És mégis remegj! -
Mert kétszeres lesz a kín, mely reád les.

Madách mélységes érzéssel festi a mózesi keservet, de egynéhány árnyéklat mégis ecsetjében maradt. Az csak egy mozzanat a többi között, hogy Mózes nem élhet családi életet; a lényeges az, hogy a nemzetalkotó hős, ki hazát akar megszerezni népének, maga az örök hontalanság életét éli. A lelencz fiú, kit a sors kidob szüleinek házából, és száműz a földről, hol népe raboskodik, lángoló fajszerelemtől sodortatva, magával ragadja egész nemzetségét a sivatagba. Így voltaképen a sivatag az ő hazája. A sivatag hőse ő; a sivatag az ő trónterme és palotája. Ezért, valamint nem lehet őt költőileg ábrázolni a néplélek chorusa nélkül, azonképen zordon nagysága alig színezhető másképen, mint egy természeti chorussal, mely a sivatag chorusa volna. Csak így éleződnek ki egészen az a bizarr ellentmondás, mely Mózes egyéniségére annyira jellemző, hogy ő, ki a sivatagban éli le életét, örökön egy tejjel-mézzel folyó Kánaánról álmodik - nem a maga, hanem az ő népe számára.

4.

A harmadik felvonásban Madách a törvényhozó Mózeset jellemzi tiszta fölfogással és hatalmas művészi erővel. Első pillanatra talán különösnek fog tetszeni, de tényleg úgy van, hogy a magyar nemzetnek azon fönséges jellemvonása, mely ezeréves alkotmányához való törhetetlen ragaszkodásában nyilatkozik meg, adja itt Madách kezébe a kulcsot a törvényhozó Mózes szellemének legmélyéhez. A frigyládáról beszélve, Madách az ezeréves magyar alkotmányra gondol, és így egyszeriben megérti Mózes rettentő haragját a nép ellen, mely arany borjút készítettett Áron által a vezér távollétében. E haragnak festésében emelkedik Madách műve igazi bibliai magaslatra. Hogy is ne, mikor a költő maga mélységes haraggal van eltelve ama magyarok ellen, kik a békülésben, kiegyezésben keresik hazájuk üdvét. »Csak béke, béke« című nevezetes lírai költeményében ez az érzés jut kifejezésre:

Ti tömjénnel vívjátok az eget,
Mit döngetéssel vívott a Titán;
Ti fényleni kívántok s égni nem,
Mit a rothadt fa tud maga csupán.
Örüljete csak békéteknek hát
Mint féreg, ha oroszlánt vérben lát.
Tenyészszetek! Én küzdve bukhatom,
De a sorssal sohasem alkuszom!

Azért, midőn Mózes oly mészárlást végeztet a bálványimádó nép között, mintha azt végkép kiirtani akarná a föld színéről, és Áron könyörög hozzá, hogy legyen már elég a vérontásból, Mózes így válaszol:

Fáj a kígyónak is, ha rá tapodsz,
Kelevésszel szügyében a sakál is
Keservesen sír, - s nem hiszsz neki,
Ne higj, ne higj! - pusztítsad, - hadd sziszegni!

Egymásután könyörögnek Mózeshez Húr, Káleb és Ábirám, de Mózes hajthatatlan marad. Ábirám így szól:

Á b i r á m.

Ne hidd Mózes, hogy gyávaság vezet,
Meghalni ma, vagy holnap egy nekem,
De hogy ha Ábrahámnak Istene
Azért adott kezedbe, hogy hazát
Szerezz nekünk; mit mond, ha így fecsérled
Vérünket. És mi lesz belőled is,
Ha nép nélkül állsz néhányad magaddal?

M ó z e s.

Lám, mily hiú vagy, - hogy még azt hiszed,
Uradnak az lehet feladata,
Egy gyáva, rossz népnek hazát szerezni!
Ne hidd, ne hidd. - A nép csak dőre eszköz,
Egyes nagyok kezében, a kik a
Világtörténelmet vérével írják. -
Uradnak célja hont teremteni
Egész világra fénylő templomának,
A nép az eszköz, én a végrehajtó. - (Jajgatás)

Madách az utolsó három sorban híven és tökéletesen fejezi ki a mózesi szellemet. E szellem értelmében a nép önmagában nem cél, hanem cél az isten dicsősége, cél a törvény, cél az erkölcsi eszmény, és a nép csak eszköz amaz isteni dicsőség, ama törvény, amaz erkölcsi eszmény megvalósítására. Madách egészen nyíltan kimondatja Mózessel:

Hisz törvény nélkül a nép is minek?

Mint az igazi művész, ki kész széjjeltörni az agyagot, ha látja, hogy nem sikerült a szándékolt eszmét belelehelni, úgy Mózes kegyetlen vérfürdőt rendez a nép között, mely elfordult az isteni törvénytől és aljas bálványimádatba sülyedt el. Ezzel meg van czáfolva ama téves fölfogás, mely Mózeszt, hogy úgy mondjam: „chauvinista” nemzeti hőssé akarná megtenni, a ki fáját még bűneiben is szereti és más fajok fölé helyezi. És meg van czáfolva amaz alantas gondolkodás, mintha Mózes Jehovája nem jelentene egyebet, mint amit manapság »nemzeti génus«-nak nevezünk, és a mely »nemzeti génus«-t a modern chauvinista demagógok arra használják, hogy egy nemzetnek nem csak erőit, hanem egyúttal és legfőképpen bűneit is szentesítsék. Szentesíteni akarják pedig a nemzeti gyöngeségeket, tévedéseket és bűnöket azért, mert ezek a gyöngeségek, tévedések és bűnök a legbiztosabb fogantyúi és emeltyűi az egyéni szereplő viszketegnek, az egyéni haszonlesésnek, az egyéni rabló és zsarnokhajlamnak a fórum küzdelmeiben. Madách már mint 19 éves ifjú keresztüllátott a népvezérek nép-ámításain és most végül Mózesben rajzolja meg a szíve szerint való, *az eszményi nemzeti hőst*.

A Mózes ily módon betetőzése Madách nemzeti és politikai bölcséletének, melyet Az ember tragédiájában kellően ki nem fejthetett volt. Ott megmutatja Pháraót, ki a nagylelkűség egy rohamában zsarnokból népbaráttá lesz és megmutatja Miltiadest, ki a kislelkűség egy rohamában annyira megutálja a szélkakas és hálátlan népcsöcseléket, hogy ezután csak magános gyönyöreinek óhajt élni. A nagylelkű Pháraó és a kislelkű Miltiades két oldalról szemléltetik ugyanazt a gyöngeséget, mely a vezér és a nép közötti viszonyt minduntalan veszélyezteti és zsarnokságnak avagy népuralmi anarchiának lesz kútforrásává. Midőn Madách a kettős veszedelmet elének tárja, mely minden politikai rendszert fenyeget, úgy tűnhetik föl mint pessimista gondolkozó, kinek célja hitünket aláásni. Holott voltaképeni törekvése az, hogy arra az igazi nemzet-vezérre irányítsa figyelmünket, ki nem nagylelkűsködő mint Pháraó és nem kislelkűsködő mint Miltiades, hanem a két hős között és fölött állva, törhetlenül szereti a

népet, de egyúttal törhetlenül ragaszkodik az isteni törvényhez, melyet népébe ojtani akar. Ezt a hőst, melyet Az ember tragédiájának hullámszó módszerével csak két árnyképpel jelezhetett, most mint tiszta fényalakot Mózesben alkotja meg. Ezzel egyúttal kommentárt ír Az ember tragédiájához, megértetvén velünk, hogy ő, ki az eszményi nemzeti hőst rajzolja, *maga is eszményhitű nemzeti politikus*.

Nem dicsérhetjük eléggé Madách azon tüneményes bölcsességét, hogy Mózesben az eszményi nemzeti hőstre vetvén a fősúlyt, elkerülni tudta a theologizálás, és scholastikus bölcsekedés minden veszedelmes hinárját. Iskolás gondolkozó, ki nem istenadta tiszta észszel és szív-sugalommal nyúlna Mózes alakjához, bizonyára beleviszi vala a héber hősnek történelmébe a monotheismus dicsőítését, úgy amint azt zavaros észjárású könyvekből olvasta vagy magolta. Pedig a monotheismus vajmi gyöngé és silány szó arra, hogy a mózesi gondolkozást kifejezze, mert könnyű elgondolni vallást, mely egy istent hirdet és mégis minden ízében pogány. Aki egyetlen krokodilust tesz istenné, az a bölcsességnek ugyanazon fokán áll, mint aki két, három vagy minden krokodilust bálványoz. Viszont egy vallás épenséggel nem pogány szellemű akkor sem, ha az istenség eszméjébe beleviszi a többség gondolatát. Tisztán a példálódzás kedvéért említem, hogy ha valaki az isteni tökély eszméjét az igazság, jószág és szépség eszméire bontaná föl, azért akárminek, de pogány-szelleműnek egyáltalán nem volna mondható.

Mózes nem volt theologus vagy philosophus oly értelemben, hogy értekezést vagy fejtegetést írt volna az istenségről. Ő elsősorban és mindenek fölött törvényhozó, ki gondolkozásmódját tilalmakban és parancsolatokban fejezte ki. Mint a hogy a művészt alkotásából, a hőst tettéből, a bölcsészt fejtegetéséből, úgy őt törvényeinek rendszeréből kell megítélni. Az istenségről alkotott fölfogását csak alapvető *törvényeinek szelleméből* vezetheti le a gondolkozó; és óvakodni kell attól, hogy az ő életére vagy istenhez való viszonyára vonatkozó *elbeszélésekből* vonjunk következtetést theologiai gondolkozására nézve. Mert a törvény, az az ő legsajátlagosabb műve, míg ellenben az elbeszélés, az másoktól származik vagy származhatik, és így mások gondolkozását tükrözteti vissza; nem pedig a Mózesét.

Nos, ha törvényeinek szellemét tekintjük, akkor bátran mondhatjuk, hogy Mózes egy *nem-érzéki istenséget* hirdetett népének. Nem az egynek és a soknak párfogalmi döntők a mózesi istentanban, mert az egy és a sok érzéki tárgyakra is vonatkoztathatók. Ámde döntő a mózesi gondolkozásban a nem-érzéki elválasztása az érzékitől; döntő olyannyira, hogy a nem-érzéki istenség által helyezkedik ellentétbe nemcsak az egyiptusi, hanem az összes környező népek és azok bölcseinek világfölfogásaival. Ezt a nem-érzéki istenséget Mózes nem mint tantételt (dogma), hanem törvényhozói módszerrel: egy tilalom és egy parancsolat, illetve intézmény alakjában fejezi ki. Tiltja a bálványimádást, illetve istennek faragott képekben való ábrázolását és imádását, aminek semminemű értelme nem volna, ha nem tételeznék föl azon szándékát, hogy ő rendszeresen meg akarja akadályozni, sőt lehetetlenné tenni, hogy a nép érzéki alakban gondolja az istenséget. Ugyanerre a célra tör pozitív alakban a frigyládaival és sátorral. Ez a legfőbb szentsége a zsidóságnak érzéki jellegű ugyan, de nem tartalmaz semmi lényegest, csak az írást, csak az erkölcsi törvényt, melyben a nem-érzéki istenség megnyilatkozik.

Ezt a nem-érzéki istenséget mint olyan czöveket verte bele Mózes az emberiség történetébe, hogy nincsen és nem lesz többé hatalom, mely azt onnan eltávolítsa. Könnyen érthető, hogy a zsidóság a legnagyobb kinnal, bajjal is alig tudott valaha fölemelkedni a nem-érzékihez; hiszen minduntalan bálványimádásba süppedett. A Sinai körüli jeleneteknek majdnem az a látszatuk van, mintha a kíváncsi és éretlen zsidó-csócselék okvetetlenkedvén, minden áron látni vagy tán épen megtapogatni szerette volna az istenséget. Bántotta is őt mindvégig a pusztán, hogy egészen megnyugtató érzéki bizonyosságot nem szerzett magának a, nem-érzékiről. És utoljára is azzal vigasztalta magát a korlátolt tömeg, hogy ha már ő maga nem szerzett közvetlen bizonyosságot az istenről, hát legalább az egy Mózes színéről-színre látta a

hatalmas Jahvét. Ebben az együgyű gondolatban, melyet valamely héber krónikás az ötödik könyv végén kimond, jut igazán megható, szívtépő módon kifejezésre az emberi nem azon ősi állatias korlátozottsága, melynél fogva az érzéki látszat hálóiiban folyton vergődik ugyan, kapkodva az igazság levegője után, a nélkül, hogy valaha föl tudna emelkedni az álláspontra, melyre őt bölcsei nevelni akarják.

Onnan, hogy Mózes színről-színre látta az istenséget, már csak egy lépés, hogy ő maga az istenség. Hogy-hogynem: akár rejtélyes halála, eltűnése avagy bármely más oknál fogva, Mózes eltudta kerülni a világtörténelmi csúfos kudarcot, hogy ő, ki a legnagyobb bálványirtó volt, az emberiség szellemi és erkölcsi szörnyeinek pusztító Heraklese, nem esett ama halhatatlanul kacagató végzetnek áldozatává, hogy maga is undok, nevetséges halványként éljen népe között. Az ő alaptörvényein kívül, melyek a bálványozás összenvedélyének kiirtására irányulnak, élettörténetének egy mozzanata vagy is inkább az ő halálának legendája, tesz tanúbizonyságot a mellett, hogy nem-érzéki istenség gondolata volt az ő törvényhozásának vezéreszméje. Madách is minden felfogásával ebben az irányban mozog, bárha ő óvakodik minden theologizálástól, és csak Mózesnek, a törvényhozónak, fönséges hű jellemzése által sejteti velünk a mózesi szellem legmélyebb alapgondolatát.

5.

A negyedik felvonásban Madách a tragikai Mózeszt rajzolja, ki kénytelen belátni, hogy az a tömeg, melyet ő Egyiptomból kivezetett, nem alkalmas az ő eszméjének megvalósítására. A nép ugyanis föllázad Mózes ellen és teljes elszántsággal visszakéredzkedik az egyptomi hűs fazekakhoz. Nyilvánvaló, hogy Mózesnek egészen más népre volna szüksége: olyanra, mely mind az ő fiaiból áll és az ő lelkét örökölte. Mit tehet egyebet, mint hogy egészen új nemzedéket nevel föl a pusztán, mely természetes és erkölcsi edzettségénél fogva alkalmas lesz a törvény szellemének befogadására és az ígért földjének megszerzésére. Midőn azonban Mózes a szolgaság nemzedékét veszni hagyja a pusztán, maga fölött is kimondta az ítéletet: mert az óriási nevelő munka folyamán kifogy az időből s az életerőből, úgy hogy neki magának hontalanul kell meghalnia, mintegy vértanúságot vállalva saját népe boldogságáért. Ez a komor tragikai gondolat lebeg sötét felhő gyanánt a negyedik felvonás fölött: míg az ötödik mintegy Mózes apotheózisát tartalmazza. Madách szellemes költői furfanggal tudja az eltűnt Mózes halálát a színpadon jelezni. Egy fa áll a hegyoldalon, leghatalmasb az erdő fái között, és ha fejszecsapások hallszanak majd az erdőből, ama legerősb fa pedig ledől a mélységbe: akkor tudhatja Józsué és általa az egész zsidóság, hogy Mózes nincs többé, és hogy nyitva az út Jerikó felé.

Az ötödik felvonás világosan mutatja, hogy Madách kezdettől fogva egyenesen dicsőítő költeményt akart írni Mózesre. Nagyon érthető ez nála, mert ő voltaképen egy eljövendő magyar Mózesre szegzi költő-tekintetét; már pedig a Mózes-váró hangulatból csak korláttalan hymnus fakadhat. Az igazi egész Mózes azonban nem a várt, hanem a már *megtalált* Mózesnek hangulatából lehet kialkotni, mert csak visszapillantva reá, érthetjük meg őt egészen. És most már érezzük, hogy abból a várakozó hazafias hangulatból, mely Madáchot ihlette, mért nem állhatott elé oly nagyszabású költemény, mint Az ember tragédiája, melyet ép az tüntet ki annyira, hogy az egész emberiségre mint a múltra tud visszapillantani.

Visszatekintve Mózes alakjára, úgy tűnik ő fel, mintha az ő egyéni története az egész zsidó nép évezredes történeteit már magában foglalná, vagyis mintha ő előlegezett és sűrített kivonata volna az egész zsidó történelemnek. Nem is lehet őt művészileg másképp ábrázolni, mint hogy az ő egyéni történetén folyton allegorikusan átcsílogtatjuk népének történeti sorsváltozásait. Csak ami ő benne lappang, az fejlik ki világosan a zsidóság sorsában, és csak

az mutatkozik a századokon át kibontva, kiterítve, ami ő benne tömörített személyiség alakjában jelentkezik. E gondolatot legalább nagyjából részleteznem kell, hogy világosan álljon előttünk, mily szempont az, mely Madách művében épen magyar hazafias hangulatánál fogva nem érvényesülhetett.

Ha azt a sajátságos kísérletet, melyet Mózes egy népen végrehajt, higgadt szemmel mérjük; e kísérletnek oly bizarr vonását észlelhetjük, mely a történelemben páratlanul áll. Ha azt a szigorú életrendet tekintjük, melyet Mózes megállapít, olyan benyomást nyerünk, mintha szerzetes-rendet akarna alapítani. A különös az ő eljárásában csak az, hogy nem pusztán férfiakat szemel ki e célra, hanem egy egész népet asszonyostul, gyerekestül. Azért, amit ő megalkot, nemzetnek nem nemzet, és szerzetnek nem szerzet; hanem a kettőnek valamely különös egysége, melyre példát a történelemben nem ismerünk.

A nemzeti és szerzeti jelleg viaskodása egymással csakhamar nyilvánvalóvá lesz. Mózes azért vezeti ki népét Egyiptomból, hogy hont szerezzen neki. De csakhamar kitűnik, hogy a hon-szerzés nem a voltaképeni cél, hanem igazi cél csak az isteni törvény elfogadása és elsajátítása. Azért látjuk, hogy nem fejlődik ki egy külön katonai hadi osztály a népben; vagyis jobban mondva, a harczfiak, a bátor verekedők, nem részesülnek semmi megkülönböztetett tiszteletben. Ugyanakkor, midőn hazát kellene elfoglalni, a vezér és a nép figyelme nem a hadi erények és mesterségek, hanem a frigsátor és a frigyláda felé irányul és a nemzeti szentségben összpontosul. Csak oly hatalmas egyéniség, minő Mózesé, földheti el előlünk a válságot, mely a nemzeti és szerzeti jelleg ezen ellentmondásában lappang. És e válság a zsidó történelemben ki is tör: még pedig Sámuel próféta idejében, midőn a külellenségtől szorongatott nép királyt követel. Sámuel dilemmája már befoglaltatik Mózes történetében, és ezt a dilemmát tehát már Mózes drámáján kell allegórikusan átvillogtatni. Sámuel kénytelen királyt adni a népnek, de ugyanakkor, midőn létrejön a nemzeti királyság, zökkent ki a zsidó történelem a tulajdonképeni mózesi mederből, mert a királyság eszméje ellenkezik a mózesi szellemmel. Valóban azok, kik Mózes tulajdonképeni utódainak tekinthetők, a próféták, állandóan ellenzéki szerepbe szorúlnak a királyokkal szemben. A nemzeti és szerzeti elv közötti ellentét ily módon végighúzódik a zsidó-történeten, úgy hogy egészen nyilvánvalóvá lesz, miszerint csak Mózes maga tudta a két elvet összekovácsolni, és ő is csak azon az áron, hogy ő maga mindig hontalan maradt.

Mózes alkotását egyrészt a királyság, másrészt a papi romlás fenyegeti, mint ezt a zsidó történelem eléggé föltárja. Jellemző, hogy a papi veszedelem már közvetlenül Mózes történetében, Áron alakjában, igen hathatósan van megszemélyesítve. Madách túlkíméletesen bánik el Áronnal, nyilván Mózesre való tekintettel. Mózes gyengéjét Áronnal szemben bátran le lehetett volna leplezni, mert a hős ez által mitsem vesztené rokonszenyvünkből. Mózes oly odaadóan szereti népét, hogy fokozott szeretete a léviták és mindenek fölött Áron iránt emberileg érthetővé válik. De a költőnek itt keresztül kellett volna villogtatnia, hogy minő veszedelem fenyegeti Mózes művét ma egy opportunist, alkuszelvű pap, holnap már az írástudók és phariseusok részéről. Áron, ki főpap maradhatott, bárha beleegyezett a nép bálványimádásába, fekete folt a nagyszerű mózesi legendán, és a folt átsötétlik az egész zsidó történeten. Ha Madách ezt velünk éreztetné, Mózes alakja csak nyerne költői szépségben, mert ama bálványirtó nem kívánja tőlünk, hogy őt bálványozzuk és róla apotheosist írjunk.

Az évezredek sora világosan föltárta az emberiség előtt Mózes szellemének halhatatlan részét. Alkotott e Mózes nemzetet? Alapos kétely fér ehhez. Ha volt is a zsidóságnak valamelyes pümkösi királysága Saul, Dávid és Salamon idején, e királyság már mivoltánál fogva nem lehetett mózesi szellemű. A zsidóság történetében a nemzeti lét úgyszólván csak egy múltó mozzanat volt, jelöl annak, hogy Mózes nem a világias nemzeti mivolta vetette a súlyt. A nemzeti lét csak eszköz volt az ő alakító kezében az erkölcsi eszme kialakítására.

És ha így elhagyjuk Mózes művéből a világias nemzeti vonást, akkor vajjon mi marad meg belőle? Megmarad belőle a szerzett elv. Megmarad a próféta-iskola, melyet Mózes a pusztán megalapított. Ez a próféta-iskola az ő tulajdonképeni gyakorlati alkotása. Mózes szelleme annyira behatolt a népbe, hogy a próféta-vágya igen elterjedté lőn. Jellemző kis történet erre nézve Áron és Mária lázadása Mózes ellen. Irigykednek bátyjukra, és így támadnak ellene: Avagy csak Mózes által szólott-é az Úr? avagy nem szólott-é mi általunk is? A mily visszatetsző színben állanak itt előttünk Áron és Mária, oly nagyon rokonszenvesnek és szeretetre méltónak mutatkozik hasonló alkalomból Józsué, Nun fia. Midőn egy ízben némely vének prófétáltak a zsidó-táborban, Józsué azt kívánja Mózesről, hogy tiltsa el nekik. »És felele Mózes: Avagy én érettem irigykedel-é? Vajha az Úrnak minden népe próféták volnának, és adná az Úr az ő lelkét ő beléjük?« Innen már csak egy lépés nyíltan kimondani, hogy nem is zsidó az, aki nem próféta.

És mert Mózes elve nem a világias nemzeti elv volt, hát ki is pattant legbenső rejtett magva. El kellett jönnie annak, ki a mózesi tant kiszabadítja minden nemzeti kötöttségből, és napfényesen föltárja a benne foglalt egyetemes emberiségi eszmét. Mózes nem érthető meg Jézus nélkül, mert ami az egyikben rejlik, az a másikban nyilvánvalóvá lesz. Azért aki Mózes tragédiáját igazán megírná, annak költői kilátást kellene nyitnia az elkövetkezendő Jézusra. Madách ezt azért nem tette meg, mert Mózesben ő szigorúan csak a nemzeti eszmét akarta kifejezni; az egyetemes emberiségi eszmét ugyanis Az ember tragédiája számára tartotta volt fenn.

III. AZ EMBERISÉGI ESZME.

Az ember tragédiája.

A költemény összefüggése a költő életével.

1.

Madách Imre életrajza legjobb s legrészletesebb magyarázata az ő főművének, mert *e műben ő tudatosan egész élettörténetét foglalta össze a maga sajátos, önalkotta költői módszerével.* Mikor családi boldogsága összeomlott és maga alá temette ifjúságának legédesebb álmát, életének nagy özönvizéből egy hatalmas erőfeszítéssel mindent megmenteni iparkodott a költészet számára, ami még megmenthető volt. A sors azért sujtotta oly kegyetlenül az embert, hogy annál nagyszerűbb életre támaszsa benne a költőt. És Madách, a fölszabadult ihlet erejével, saját életének szerteheverő lelki romjaiból valami különyszerű jelképes alkotást emel, mely első tekintetre semmivel sem árulja el a benne lappangó egyéni élettörténetet, hanem úgy tűnik föl, mintha az egész világegyetemet ábrázolná. De ha ez alkotást csak kissé közelebbről vizsgáljuk, akkor nem csekély meglepetéssel észleljük, hogy jóformán minden téglája, de mindenestre egész tagoltsága a költő egyéni élményeiből eredt s az ő egyéni életfolyásának szakaszait tükrözteti. A mű költőiségének - első sorban poétikus és nem bölcséleti jellemének - titka ebben rejlik.

Huszzonegy esztendeig vívódott Madách Imre, hogy egyéniségét valamely műben teljesen kifejezze. Lírai költeményeiben fölséges eszméi kiáradhattak ugyan, de gyötrő drámai szomjúsága általuk oltatlan maradt. Viszont drámáinak sorozatában sem lelhetett igazi kielégülést, mert ezek eszmélkedő hajlamát kegyetlenül békóba verték. Megpróbálkozott majdnem minden műfajban, de egész lelkét egyikben sem önthette ki kedve szerint. Egy világot hordott szívében: részese volt az újjászületett nemzeti szellem mozgalmainak a negyvenes években, átélte a magyar szabadság bukásának korát, valamint az osztrák önkényuralom legnyomasztóbb szakát s az ébredés új hajnalát; magánéletben pedig átment a szerelem nagy iskoláján, élvezte a családiasság minden üdvét és látta rútul összeomlani a tűzhelyet, melyhez oly mély szeretet fűzte. A nagy szenvedéseken megtisztult lelke magános szomorúságának képeitől a nemzeti élet hullámozó küzdelmeihez és innen az egész emberi nem sorsának forgandóságaihoz emelkedett. Egynek érezve magát az egész emberi nemmel, alkotó szelleme mondhatlan sóvárással kereste a módot, hogy ez egység érzetének művészi kifejezést adjon. *A maga életének drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberisége tükröződjék; az egész emberi nem sorsát akarta szemléltetni, de úgy, hogy az egyszersmind egyéni életének válságait jelképezze.* E tudatos kettős törekvésből született a tragédia.

Egy év és kilencz nap alatt írta meg a nagy művet. (1859. február 17. - 1860. márczius 26.) Az alkotásban titkos, de annál biztosabb vezérfonala volt, mert csak saját múltjára kellett visszaemlékeznie, és saját életének szakaszait oly módon világtörténeti jelmezekbe bújtatnia, hogy az a nagyszerű látszat támadjon, mintha az egész emberi nem története peregne le előttünk. És képzelhető-e annál ingerlőbb feladat, mint saját életét a világtörténeti képek egész sorozata alá rejteni, saját benső vívódásait az emberi nem világtörténeti harcainak képébe öltöztetni, s ily módon titkon saját lényével tölteni meg az emberiség életének évezredeit. Már pedig Madách ezt cselekszi. Hántsuk le művéről s alakjairól az óriási történeti díszleteket és álruhákat s mindenütt a költővel magával állunk szemben. Az ő politikai

küzdelmei, az ő szerelmi élményei, az ő családi öröme és szomorúsága, az ő társadalmi eszméi lappangnak mindenütt a világtörténeti kárpitok mögött.

Vegyük sorra a tragédiának történeti színezetű képeit, melyek a mű derekát alkotják, mindenek előtt pedig a nagyszerű Pháraó-jelenetet. Ugyan ki ismert valaha Pháraót, kinek szívét az szaggatta széjjel, hogy milliók egy miatt szenvedjenek, s aki a népszabadságért föllángolva, önként lemond öröklött zsarnoki hatalmáról. Bizony csuda egy Pháraó volna ez, ha nem éreznék, hogy az *egyptomi álarcz mögött voltaképen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang*: az a magyar nemesség, mely Széchenyi és Kossuth lánglelkétől megittasodva, kész volt osztályérdekét a haza közérdekének oltárán feláldozni. A Széchenyiek és Kossuthok lelke szól hozzánk Pháraó gyönyörű szavaiból:

- - - el veled!

Hiú törekvés, dőre nagyravágy -
Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem
Szabad államban - másutt nem lehet.
Enyészsen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

Mintha csak a húszéves Madách szavait hallanók, amint nemes Nógrád vármegye közgyűlésén (1844. márczius) felszólal: »Tettes közgyűlés! Helyeslést, tapsot, szóval népszerűséget a polgári pálya szép díjjának tekintém még kevéssel ezelőtt. Azóta meggyőződést szereztem, hogy a kebelnek, mely az emberiségért él, meg kell vetnie az egyéni embert.« (T. i. meg kell vetnie a saját egyéni önzését és hiúságát, a mint Pháraó is megvetni tanulja a saját zsarnok voltát, hogy ezentúl teljesen a közjónak éljen). Mily jellemző szavak! Érti-e őket a mai kor, érti-e a húsz éves Madáchot, ki ifjú szívének tiszta eszményhitét viszi a nemzeti közérdek szolgálatába. A megyegyűlések akkor vajmi más jelentőséggel bírtak mint manapság: bizonyos tekintetben a nemzeti reform legfőbb szervei valának. Valóságos kis országgyűlések, melyek nemcsak a megyei igazgatással, hanem a követeknek adandó utasításokban az országos reformmozgalom nagy feladataival foglalkozának. Egyébként kell-e róluk más bizonyítványt kiállítani, mint hogy oly hazafias gondolkozó került ki iskolájukból, minő Madách Imre?

Lelepleztük tehát Pháraót: nem a gúlaépítő egyiptomi zsarnok ő, hanem a negyvenes évek magyar nemességének eszményi képviselője, ki áttörvén osztályérdekeinek korlátait, a népszabadság bajnokává avatja magát. Úgy ehhez a Pháraó-, mint a rákövetkező Miltiades-jelenethez Madách a negyvenes évek politikai küzdelmeiből merítette az ihletet. *Az egyikben a reformmozgalom fényét, a másikban annak árnyát rajzolja.* Az egyikben azt a lelkesedést fejezi ki, melylyel ő maga a nemzet újjászületési mozgalmaiban résztvett, a másikban a keserű gúnyt, melyet benne ama mozgalom árnyoldalai keltettek. Mert mint minden finom eszményies elmét, úgy a Madáchét is, a világi dolgok fénye-árnya hol magasztos lelkesedésre, hol kegyetlen gúnyra hangolja.

A megyegyűlések kortes-világa, az etetés, itatás, lélekvásárlás, a megfizetett tömegek döntése országos kérdésekben, a vezetők népámítása, kegyvadászata, szabadelvű jelszavakkal való visszaélése, lelkiismeretlen demagógiája mélyen sértették Madách Imre ízlését és szigorú elvhitét. Ezért gunyoros tudósításokat ír a megyegyűlésekről - többet Szontagh Pállal együtt - úgy a Kossuth, mint később a Szalay szerkesztette Pesti Hírlap-ba. Ezek a Timon álnévvel jegyzett nógrádi tudósítások pompás magyarázatot nyújtanak a Miltiades színnek népámító jeleneteihez. Különösen kiemelendő az 1844. szeptember 26-iki tudósítás, mely a szavazó tömegnek szélkakas voltát gúnyolja. A házi adót, melyet elébb elejtett, most harsány éljenzéssel szavazza meg ugyanaz a tömeg, mely lehurrogtá volt. »És lőn helyeslés harsány

torkokból, melyek csak az imént ellenkező véleményben valának, s a végzés megszületett. Timon kaczagott, hogy véleménye a közvéleményről ismét így igazoltatott, s halkán elimádkozó magában Shakespeare Julius Caesarjának azon jelenetét, melyben Brutus és Antonius egymásután szónokolnak a néphez.«

Shakespeare-re gondol a huszonegy éves Madách ott a megyegyűlésen, és Shakespeare-re gondolunk mi a Miltiades-szín demagog-jeleneteinek olvasása közben: im ezzel fölismertük a kapcsolatot, mely eme jelenetek s Madách ifjúkori élményei között fennáll. Meggyűlési emlékei támadnak föl a költő lelkében, midőn egy alak a népből panasolja, hogy nem forog fenn semmi ügy, melyhez a felséges nép torka kellene, és hogy már reggel óta járja e helyet, de szavazatára vevő nem akad. Vagy mikor ugyanez fölkiált, s ily eredeti módon kéri a borralót:

- Uram! rekedt vagyok s kiáltani

Szeretnék:

Második polgár:

- Itt van, kend meg torkodat.

A két demagóg czivódása, az éhes néptömeg, mely az igazlelkű népvezér előtt hol meghunyászkodik, hol meg őt halálra keresné: mind oly mozzanatok, melyekhez Madách az ihletet *meggyűlési emlékeiből merítette*. Shakespeare óta senki sem kéjelgett úgy a demagóg fajzatnak leleplezésében, és az ingatag lelkű, megvesztegethető nép kigúnyolásában, mint Madách. És ereje ebben a tárgykörben szinte vetélkedik a nagy britt költőével. Oly egyszerű és hatalmas vonásokkal rajzol, hogy érezzük, miszerint csak saját élményeiből és tapasztalataiból meríthetett ily öserejű pathost és gúnyos kedvtelést.

Jó lesz itt visszaemlékeznünk Madách fiatalkori kísérletére a »Csak tréfa« társadalmi drámára, melyet közvetlenül megyei szereplésének benyomásai sugallmaztak. A szabadságért föllángoló Pháraó helyett ott megtaláljuk a köztársasági elvért rajongó eszményies szabadsághóst, a fiatal Zordyt, és megtaláljuk vele szemben a kapaszkodó gróf Andaházyt, s a saját álnok hiveinek egész csoportját: Hars-ot a kortest, Pikót a népszónokot, Dulházyt, Belényit, Szendrődyt a politikai népámítókat, kik Zordyt balsorsában elárulják, és elleneihez csatlakozva, halálra üldözik. Kezdetleges alakban bár, megtaláljuk a fiatalkori kísérletben azon népjeleneteket és demagog-leleplezéseket, melyek a Miltiades-szín lényegét alkotják. És érezni kezdjük, hogy *Madách a főműben nemcsak életét, hanem ennek kapcsán minden eddigi költői alkotását is egy nagy egészbe törekszik egybefoglalni*. Miként Noé a bárkában minden veszendő életnek egy példányban nyújt menedéket, úgy Madách a végromlásból, mely életét és egész szellemi világát fenyegeti, minden becses elemet a főműben ment meg a jövő számára.

2.

A magyarázók helyesen vették észre, hogy Ádám a legtöbb szenvedélyt és cselekvő erőt a tragédia négy első színében (mint Pháraó, Miltiades, Sergiolus és Tankred) tanúsítja és azontul mindinkább szenvedőlegesen illetve szemlélődő szerep felé hajlik. Ennek egyszerű nyitja az, hogy *Madách az első négy színben a saját tettvágyó fiatal éveit, melyeket az életrajzban az ő forrongó korszakának nevezünk, szemlélteti világtörténeti jelmezekben*. Ifjúságának a házasságot megelőző három-négy nevezetes esztendejét a történelemnek három-négy ezer esztendejévé tágítja ki. Természetes, hogy ebben a nagyszabású történeti átöltöztetésben a fősúlyt nem arra kell helyeznünk, hogy a költő minden fiatalkori élményére részletesen ráismerjünk. Aki a tragédiának ilyen magyarázatára vállalkoznék, nagyon nevetséges-

sé tenné magát, mert elárulná, hogy mily kevéssé ismeri a költői képzelem ama káprázatos játékát, melylyel saját élményeit céljaihoz képest oly módon idomítja, hogy fölismerhetlenné lesznek. A költő ebben úgy szólván az istenséget utánozza, ki a saját lényét mérhetlen világok káprázata mögé úgy elrejtí, hogy a káprázattól elvakított boldogtalan gyöngé halandó a világ-mester létét tagadni kezdi.

A tragédia magyarázatánál gyakran szükséges, hogy egyenesen rámutassunk arra a konkrét eseményre, életmozzanatra, mely a költőt ihleti, vagy arra a bizonyos élő emberre, férfira, nőre, ki egy pillanatra minta - vagyis model - gyanánt lebegett a költő szeme előtt. Máskor azonban csak azt az érzést vagy uralkodó hangulatot találjuk meg a költő életében, melyből kiindulva, a tragédiának egy-egy színét megalkotta. A főszű pedig mindig arra esik, hogy a tragédiának szakaszait fölismerjűk magának a költőnek életszakaszaiban; úgy, hogy meg legyűnk győződve, miszerint a mű egész építkezésében, tagoltságában a költő egyéni életének tagoltságát ábrázolja.

A négy első történeti szín - mint mondtam - a költő ifjú forrongását jelképezi. E négy szín két párt alkot úgy, hogy az első pár túlnyomóan politikai, a második ellenben túlnyomóan szerelmi és ezzel kapcsolatban vallási jellegű. Nos, *Madách fiatal forrongásában ezt a politikai és szerelmi szakaszt világosan kifejezve megtaláljuk*. A határvonalat a kettő között Madách életében mintegy az jelképezi, hogy 1843. augusztus 22-ikén lemond a nógrádmegyei tiszteletbeli aljegyzőségről. Ezt ugyan közvetlenül torokbaja folytán teszi, de láttuk, hogy túlérzékeny eszményiessége megcsömörlik a politikai küzdőtér durvaságaitól és álnokoskodásaitól. A szerelem karjaiba veti magát, és kedves Luciferjével - Szontagh Pállal - együtt báloz, udvarolgat és háztűznézni jár. Mikor Miltiades megutálja az ingatag lelkű, megvásárolható, éhes nép-csöcseléket és egyáltalán megundorodik minden politikától és köztéri küzdelemtől, e szavakat intézi Luciferhez:

Aztán miért, miért is
Vágynék magasra bármi hő kebel?
Éljen magának és keresse a kéjt,
Melylyel betölti az arasznyi létet,
S tántorogjon ittasan Hades felé,
Vezess új utra Lucifer, vezess,
S kaczagva nézem más erényeit,
Más kínjait, csak élvezet kívánva, stb.

Ez tökéletesen az a fiataalkori hangulat, mely a költőt a politikai küzdelemből a szerelmi élmények terére csábítja. A szavak is mintha egyenesen Szontagh Pálhoz volnának intézve, a kivel együtt politizált volt, együtt csúfolta a Nógrádi Képcsarnokban a megyei nagyságokat, és most együtt indul Amáliához, Idához stb. ifjúkori udvarlásaihoz.

S ennek a szerelmi életszakasznak szintén meg van a maga fiataalkori drámai kísérlete: a Férfi és nő című drámai költemény, melyet Madách 1843-ban írt. *Mint ahogy fiataalkori politikai vivódásait a Csak tréfá-ban, úgy szerelmes szívének bajait a Férfi és nő-ben fejezte volt ki a költő*. A tragédia négy első történeti színe ily módon párhuzamba hozható Madách két ifjúkori drámai kísérletével. Nevezetesen a Férfi és nőben megtalálni a költő szívének hullámozását az érzékies és az eszményi regényes szerelem között. Midőn ott ugyanis Herakles látja, hogy Jolé őt egy pipogya, lantoló ifjoncz kedvéért megcsalja, akkor megutálván a női nemet, Zeűshöz könyörög, hogy adjon neki nőt az égi fajból valót, adja neki Hébet magát, az örök ifjúság istennőjét. Teljesen ebből a hangulattól van írva a harmadik történeti színnek, a római kéjencz-jelenetnek néhány jellemző sora. Ádám-Sergiolus itt ugyanis a vég nélküli érzéki kéjre, a tökéletes női szépség élvezetének gyönyörére vágyik ép úgy mint Herakles a fiataalkori drámában. De Hippia, a kéjhölgy inti:

Oh bohó!

Hát birod-é őt vég nélkül ölelni?
S ha bírnád is, te, a ki telhetetlen
Gyönyörre vágysz s haszontalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét bírod egy-egy nőben találni,
Míg a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábítandja el?

Ez tökéletesen Herakles gyötrelme a nevezetes fiatalkori kísérletben; mi több, a költőnek magának eszébe jut régi munkája, és Ádám-Sergiolus válasza nyíltan elárulja a reminiscentiát:

Igaz, igaz, ne többet, Hippia!
Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Ha *Herkulesnek* ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,
S egy megvetett rab, kínos hét után
Oly órát élvez, melyet hasztalan
Ohajt ura.

Abban a fiatalkori műben ugyancsak egy megvetett rab élvez ilyen pásztorórát Joléval, melyet a nő Heraklestől megtagadott.

Nagyban és egészben tehát rámutattunk az összefüggésre, mely a tragédia 3-ik és 4-ik történeti színe és Madách ifjúkori szerelmi vergődései között fennáll. Arról azonban mondjunk le, hogy Madách ifjúkori szerelmi élményeit részletesen kimutassuk a tragédia Sergiolus és Tankréd-jeleneteiben. A nagy történeti díszletek: a feslett Róma, a megváltó kereszténység, a hitviszályos Byzancz rajzai olyannyira túltengenek, s a költő annyira e korszakok szelleméhez idomítja, stilizálja a saját szerelmi emlékeit, hogy azokat egyenként, részletezve életében kimutatni nem lehet. De ki is kutatná a Hippia és Cluvia-féle alakokat, kik Madách ifjúkorában szerepeltek? Ahhoz azonban semmi kétség sem fér, hogy *a Tankréd-jelenetben szereplő zárdaszűz, a bájos Izaura alakja, nem más, mint Madách Luizája*. Midőn a keresztes vitézek által üzött Izaura Tankrédet hívja segítségül, ez a karjaiba roskadó alélt leányon elmereng:

Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álmokép gyanánt?
Hogy is lehet test így átszellemülve,
Ilyen nemes és ily imádatos?

(Az ember tragédiája.)

E sorokat szórul-szóra Luizájához intézhette volna a költő. De meg is találjuk a rokon sorokat a Luizához írt lírai költeményekben. Ugyanazt a rajongó hangulatot, melyet Tankréd Izaurával szemben érez, a beteg, sorvadó Luiza keltette volt átszellemültségével az őt imádó költőben. Mindjárt első versében, melyet Luizához írt, s mely kezdetlegességével a negyvenes évek verselésére vall, kedvesének ezt az átszellemültséget dalolja meg:

Rajtad az anyag költészetté van
Szellemülve, mint fa a virágban;
Szellemed meg testet csak azért vőn,
Hogy nyilatkozthassál e világban.

Még a helyzetet is, melybe az aléló Izaura Tankréddel szemben jut, egészen szerelmi emlékeiből meríti Madách. Ép úgy mint Tankréd az alélt Izaurát, öleli magához a költő a beteg Luizát, midőn hűvös estén sokáig merengtek ki az ablakon, s a sorvadó leány az erős levegőtől ellankad:

De jaj mi ez? Kedves szemed lezárod,
Karod lankad, erőtlen dőlsz reám,
Orczád halott, csak mosolyod biztat még
És érverésed, hogy még élsz talán.

(Beteg kedvesemhez.)

Igaz, hogy Izaurát Tankrédtől a zárda fala választja el, míg ellenben Luizát a költőtől a halálos kór, mely csakhamar a sírba ragadja: de ép ez az átstilizálás érezteti velünk, hogy valamelyes áttetsző fátyolon keresztül a költő egyéni élményét szemléljük. És ami legérdekesebb a dologban: Madách semmikép sem akarja egyéni élményét elejteni, midőn Luizáját Izaurává stilizálja át. Ezért törekvése oda irányul, hogy a zárdát, mely Izaurát Tankrédtől elszakítja, valami módon a halál képe gyanánt mutassa fel előttünk. Midőn tehát Izaura már a zárdába vonult, s az ablakon még egy búcsútekintetet vetne lovagjára, Tankréd pedig a zárda ajtajához lép, a költő a következő színpadi utasításokat adja:

(»a tornyon egy kuvik kiált, a légben boszorkányok szállnak s az ajtó előtt egy csontváz kél a földből s fenyegetve áll Tankréd előtt.«

Éva (az ablakot becsapva)

Isten segíts!

A csontváz.

El a szentelt küszöbtől!

Ez a kuvik-kiáltás vegyül bele a Luizához írt gyengéd, rajongó szerelmi ömlengésekbe, és ez a csontváz az, mely tiltakozva lép a költő és imádott kedvese közé. Az ember tragédiája egyetlen pontján (talán még a Kepler-jelenetekben sem) tanulmányozható oly világosan, mint itt, hogy a költő miként öltözteti a szó legszorosabb értelmében vett egyéni élményeit világhistóriai, kulturtörténeti jelmezbe.

A költemény kapcsolata a világtörténelemmel.

3.

Hogy a három Kepler-jelenet mily szoros kapcsolatban van a költő házassági drámájával, azt az életrajzban már részletesen fejtegettem. Különben is e három jelenet tartalma figyelmeztetett engem először arra, hogy kapcsolatot keressék Az ember tragédiája s a költő egyéni élettörténete között. »Madách neje« című értekezésemben (mely a »Hét« című folyóiratban (1890) látott napvilágot) kimutattam, hogy a Kepler-jelenetekben Madách a maga házaseletét rajzolja, s azóta e fölfogás a köztudalomba ment át. Sejtettem ugyan, hogy a főmű egész tagoltsága Madách életének szakaszait ábrázolja, de ezt akkoriban még kimondani nem mertem; s csak most, midőn a költő életét részletesen átkutattam, vagyok meggyőződve, hogy Az ember tragédiája valósággal Madách életének világtörténeti allegóriája. Mielőtt azonban ezt tovább fejtegetném, a műnek világtörténeti vonatkozásairól kel szólanom.

Az egyéni vezérfonál mellett a világtörténet vezérfonál csak másod sorban jöhet tekintetbe a tragédia magyarázatánál. *Föltűnő, hogy Madách aránylag mily csekély meseanyagot merít a*

történelemből, s ami ilyennek látszik is, úgy elolvad kezeink között, hogy szinte boszorkányságra kell gondolnunk. De ép ebben nyilatkozik a költő csodálatos művészete: a történelem lelkét akarja velünk éreztetni, illetve a saját lelkét tárja föl előttünk évezredek történeti mezében. Avagy találunk-e a tragédiában egyetlen történeti hőst, ki igazán az a történeti hős volna a maga életsorsával, történeti tragikumával? Szó sincs róla!

Ki ösmer Pháraóban egy egyiptomi zsarnok tragédiájára? De egyáltalán hol a kézzel fogható mese ebben a történeti színben? Mindössze annyi történik ebben a jelenetben, hogy Pháraó gúlát épített, de szíve megesik egy agyonkínzott rabszolgán, illetve annak feleségén, miért a gúlaépítést abba hagyja és lemondván a zsarnokságról, a népszabadság rajongó híve lesz. Mondható ez mesének a szó szoros értelmében, holott lényeges tartalma semmi más, mint a hősnek egy nagy nézetváltozása. Az egész szín nem egyéb, mint egy meggyőződésbeli megváltozásnak drámai és festői eszközökkel való nagyszerű szemléltetése. A gúla építése jelképezi a zsarnokságot, az építés abbahagyása a zsarnokságról való lemondást. Hol itt a tragédia? Hiszen a tragédia szellemével minden inkább egyeztethető, csak nem a hősnek nézetváltozása. Ha pedig ép ez a nézetváltozás itt a földolog, akkor mi tulajdonképpen ez a Pháraó és az ő félbehagyott gúlája? Csak egy fényes történeti czégér, egy hatásos jelkép, nagyszerű költői symbolum: a magáról lemondó zsarnokság óriási távlatú jelvénye. Hogy volt-e ilyen Pháraó, aki szabadsághőssé lett, az teljességgel mellékes kérdés. Ha ilyen nem is lett volna: a költő mutatja föl, tehát van. Valósággal van, csak hogy nem Egyiptomban kell keresni, hanem saját édes szülőhazánkban. A nagyszabású történeti jelvény alatt a rendi előjogairól lemondó magyar nemesség lappang.

A világtörténelem, mint látni, Madáchnak olynémű szolgálatokat tesz, mint egy nagy múzeum. Ott vannak fölhalmozva a régi fegyverek, czimerek, öltönyök, zászlók, lobogók sat. ereklyéi a múltnak, melyeket szentté avat az egész művelt emberiség kegyelelte. Ezekre a magukban véve néma jelvényekre, melyek mégis oly érthető és oly költőszónoki nyelven tudnak beszélni szívünkhöz, van szüksége Madáchnak, hogy saját életének éveit ékesítse föl velük, és hosszú, pompás, vakító díszmenetben vonúttassa föl előttünk. Sem Byron, sem Goethe nem vetítik ki lényüket a világtörténelem nagydíszű jelmezeibe; csak a történelmi pompát annyira kedvelő magyar nemzetnek költő-fia tudhatott ily ragyogó költői módszert és stílt kigondolni életének és eszméinek dicsfénybe vonására, általános emberivé emelésére. Azért Az ember tragédiája, bárha az egész emberiség sorsát szemlélteti, mégis csodálatos módon *magyar nemzeti stílus alkotás*.

Ami a Miltiades-szint illeti, abban a fősúly nem Miltiadeszre esik. Hiszen a népbarátot, akit ő képvisel, már megismertük - Pháraóban. Madách e színben csak azt akarja mutatni, hogy mily hálátlan tud lenni a nép egy nagy ember iránt, ki csak a nép javát akarta. A Miltiades név csak czégér; a szín lényeges tartalma: a demagógok által megrontott csöcselék hálátlanságának rajza. Mellékes tehát, hogy Miltiades a vérpadon halt-e meg, mint a szín vége mutatja, vagy pedig az adósok börtönében pusztult-e el, mint a történetírás beszéli. Hogy mily kevésbé törődik Madách a történelem részleteivel, abból tűnik ki, hogy Miltiades feleségét Luciának nevezi. Erényes, római jellemű asszonyt rajzol, és így a Lucia nevet igen stílszerűnek találja, csöppet sem aggályoskodva, hogy Luciát görög keretben, görög hős feleségeként szerepelteti.

A római kéjenczjelenetben már senki sem láthat történeti tragédiát, hanem csak legfőlebb történeti kulturképet. Mindenki érzi azonban, hogy Sergiolusék tivornyája alatt minden korok érzéki orgiái értetődnek s hogy Péter apostol fölséges szavait minden korok Péter apostolai dörgik az emberiség fülébe. De gyönyörködünk a tivornyázók sikerült római jelmezében s a velük szemben föllépő keresztény apostol alakjában, mert a vérengző bujaság és az erkölcsi megtisztulás ellentéteit semmikép se lehetett volna nagyszerűbb történeti távlatba helyezni, mint a sülyedő Róma és a föltámadó kereszténység ellentétével.

Sergiolus alapján véve egy Tankréddel. Már ott a dőzsölés közepett ébred föl Sergiolusban a vérengzéstől való undor, és már ott szólal meg benne Juliával szemben a szerelem, mint a lelki egység magasztos vágya. A következő színben hát ki is bontakozik belőle Tankréd, a nőtisztelő daliás lovag, ki imádatlalt viseltetik Isaura átszellemült tiszta nőisége iránt. Ugyanígy bontakozott volt ki Pháraóból a benne rejlő Miltiades. Ez alakok számára külön-külön történeti tragédiákat követelni merő képtelenség volna. Lényükben annyira egyek, miszerint éreznünk kell, hogy voltaképen csak azért vesznek föl egy-egy hangzatos történeti nevet, hogy ugyanazon egy hős természetének más-más oldalát minél nagyobb szabású világításba helyezzék. Ilyen hangzatos név, és semmivel sem több mint hangzatos név, a Tankréd neve. Annyit jelent ez a szó Tankréd, mint keresztény szívű, nőtisztelő lovag. Az ember tragédiájában legalább ennyi és csakis ennyi jelentése van. Hogy Tankréd mint Antiochia királya halt meg és nem is tért vissza Európába, tehát Byzancba sem - mint ezt Madách föltünteti; nem kevésbé az a körülmény, hogy a homouision és homousion i betűje körül forgó hitviszály, melynek közepette Tankréd Byzancban megjelen, tulajdonképen nyolcz századdal előzi meg Tankréd korát: az Az ember tragédiájára épenséggel nem tartozik. Mert *ez a mű nem történeti drámák gyűjteménye*, hanem allegorikus világgötemény, mely a történet alakjainak nevét inkább csak jelvények gyanánt használja föl. A mi történelem-tanárainknak jó lesz ezt szem előtt tartaniok, nehogy Az ember tragédiáját összetévezzék a derék Ribáry világtörténeti kézikönyvével. Hogy mi célra jó Madáchnak a történeti név, azt legkirívóbban a phalanster-jelenet szemlélteti. Ott szerepelnek egyszerre Luther mint kazánfűtő, Plató mint baromcsorda-őr, Michel Angelo mint széklábfaragó. Csudálatos, hogy a tragédia egynémely történet-tudós magyarázója nem akadt fönn azon a rettenetes történeti anachronismuson, hogy Luther, Plató és Michel Angelo élve egyazon színben szerepelnek. Mert már megindult nálunk jeles történetismerőink részéről a bösz háború Madách műve ellen, mely a Pallas Nagy magyar Lexikonának vastag köteteivel kezében tönkre bírálná Az ember tragédiáját.

4.

Madách műve elemeire robbanna széjjel, ha a szerző benne a történeti tragédiák sorozatát tervezni vala. Egészen fölösleges dolog volna az ilyen különálló tragédiákat közös cím alá foglalva Az ember tragédiájának nevezni. Ámde az is nagyban téved, aki Madách alkotását az ugynevezett »történelmi korrajzok« sorozatának akarja tekinteni. Ezzel a tévedéssel pedig annál fontosabb szembeszállani, mert a mű tényleg a merész, nagyszabású korfestő vonásoknak köszönheti színgazdagságát, grandióz pompáját, a képzelemre hatékonyságát, elannyira, hogy ezek nélkül mint költői alkotás teljességgel meg nem állhatna.

Vannak tudós régészeti regényírók, kik hősüket és meséjüket a múltba, a régi Rómába, Athénbe, Judába, Egyiptomba sat. szeretik visszahelyezni, többnyire azzal a célzattal, hogy minél hívebb, részletesebb képét fessék a letűnt művelődési korok életmódjának, erkölcsének, intézményeinek. Nem igazi költők ezek, hanem elevenebb tollú tudósok, kik a hőssel és az eléadott mesével tágabb körökben érdeklődést keltenek a művelődéstörténeti ismeretek iránt. Realista, pepecselő szépművek ezek, kiknek a hős és a mese többé-kevésbé csak eszköz, a tulajdonképeni cél pedig a régi korok életjelmezeinek ismertetése. Ilyen értelemben Madách Imre nem tartozik a korfestő írók közé. *Az ember tragédiája nem művelődéstörténeti tanfolyam felnőtt gyermekek számára.*

A tragédia korrajzi díszletei mindig nagyszabásuak és föltétlenül *eszményiesek*. Ennek oka abban rejlik, hogy Madách mindig önmagából indul ki és saját életének válságaihoz, elméjének vívódásaihoz keresi a történeti jelképeket. Ellentétben a realista korfestő írókkal, a

korok jelmeze neki nem cél, hanem pusztán csak eszköz benső küzdelmek szemléltetésére. Művészi ereje épen abban rejlik, hogy néhány fényes csoportosítással, leleményes díszlettel, nagyméretű freskóval szédületes világtörténeti látszatot tud kelteni. Évszázadok lelkének suhogását érzi ki a műből a gyermeteg lelkű olvasó, és úgy véli, hogy az emberi nem minden dúló csatái zajlanak le szemei előtt: mialatt a kritikus a szín mögött rejtőző szelíd költő-bölcslet csudálja, ki rejtett magánéletének csekély méretű külső eseményeiből ily káprázatos világot tud alakítani. Abban a törekvésben, hogy saját lényét a világtörténelembe vetítse ki, Madách egyedül áll minden nemzetek költői között. S erre a célra ő külön jelképes drámai stílt alkotott magának, mely nem hasonlítható sem Byron Kainjának bibliai modorához, sem Goethe Faustjának középkori német Mummenschanz-jához. Ez tiszta Madách-stíl mely egyszerű fenségben Sophoklesre, jellemzetességben Shakespearre emlékeztet.

Ám ha Madách mindig csak a maga szívét és sorsát írja, az a nagy kérdés támad, hogyan sikerülhetett neki mégis azt az erős benyomást keltenie, mintha az egész emberi nem világtörténeti sorsát tárná fel előttünk. A kérdés így alakban fölvetve minden eddigieknek jelentősebb, mert elvezet a tragédia szellemének legmélyére és a mű titkos szerkezetének kulcsát adja kezünkbe. Mindnyájan, akik a tragédiát olvassuk, úgy érezzük, hogy valamely történelem-bölcslet lappang az alkotásban. S azt kérjük magunktól, minő történelem-bölcsleti eszme az, mely Madách Imrét a tragédia tagolásában vezérelte? Mert abba a tévedésbe, hogy Madách valamely sokkötetes világtörténeti vagy művelődéstörténeti kézi könyvet használt művének beosztásában vezérfonalul, csak némely igen tudós doctorok eshettek, de az ép érzékű, romlatlan ízlésű olvasó ilyen föltevésre pillanatra sem vetemedik. Azt azonban minden gondolkozó önkéntelenül föltelezi, hogy a költőnek minden drámai látománynak keresztül egy történetbölcslemi eszme fáklyája világított. Ezt az eszmét Madách a tragédiában valóban igen hathatósan és félreérthetetlenül ki is fejezte. Feladatunk most már, e vezérgondolatot földeríteni.

5.

Változást, fejlődést - vagy mert Magyarországon csak az idegen szónak van becsé - hát mondjuk: evolutio-t mutat a világtörténelem. Akár a megélhetés eszközeit és módjait tekintjük, az ember beavatkozását a föld életébe, a növényzet arczatának átalakítását, az állatvilágnak magához idomítását és ezekkel kapcsolatban a legkülönnébb mesterségek, iparok kifejtését, akár pedig a családi társas együttélés, a gazdálkodás és forgalom módjait, a szervezkedés és uralkodás formáit és a mindezeket átható bölcsleti és művészi szellem állapotát: mindenütt, minden téren folytonos alakulás, módosulás, olykor pedig szembetűnő emelkedés vagy süllyedés képeit tárja elénk a világtörténelem. Az emberiség történeteinek olvasója szinte elkábúl attól a tenger-változatosságtól, melylyel az idők szelleme az új és új alakulatokat ontja. A történet fölött gondolkozónak tehát első feladata, hogy bizonyos *korszakokat* jelöljön meg, határköveket állítson föl: nem azért, hogy pusztán *mesterséges* beosztással könnyebb tájékozást tegyen lehetővé, hanem hogy *természetszerű* elhatárolással, tagolással az események kapcsolatát érthetővé tegye. Azért minden igazi történetbuvár tisztában van azzal, hogy mily első rangú és döntő jelentősége van annak, minő korszakokat különböztetünk meg akár egyes népek, akár az egész emberiség történeteiben. Hiszen amit történeti fölfogásnak vagy történet-bölcslemnek mondogatunk, az első sorban ezen korszakok megállapításának módjában nyilvánlik.

De hogy minemű feladat az, valamely történeti folyamatot helyesen tagolni, azt csak vajmi kevesen sejtik. Ha csak azt az egyet tartjuk szem előtt, hogy minő óriási eleven érdekek fűződnek valamely történeti tudalomhoz, akkor gyanítani kezdjük, hogy a gondolatszabadság

hősnének kell annak lennie, aki valamely történeti folyamatról elfogulatlanul akar számot adni. A fennálló társadalmi és állami hatalmak ugyanis történeti alapokon nyugszanak, és aki ez alapokat szabad ítélettel vizsgálja, mindenütt maga ellen lázítja a hatalom birtokosait, élvezőit, osztályosait. Felekezeti, faji, nemzeti szenvedélyek összefognak mindennemű és rendű osztályérdekekkel, hogy a történeti látást elhomályosítsák. A legnemesebb indulatok kelnek gyakran a legaljasabbakkal versenyre, hogy a történetet meghamisítsák. Hol a gondolatnak az az elszánt viadorja, aki ily ellenféllel szembe szállni merne? És ha nagy ritkán akadna is a gondolatszabadságnak egy-egy hőse, az nem a múltak történeteire, hanem a jövődők előkészítésére fordítja tekintetét. Azért terem oly ritkán igazi történetíró.

De az erkölcsi akadálnál még jóval veszedelmesebb a logikai nehézség, melyet a történetek vizsgálójának le kell győznie. Minden újabb nemzedék azt képzei, hogy az ő időbeli helyzete a legelőnyösebb a múltaknak megítélésére, mert hiszen egyelőre ő a legfiatalabb, és így ő látja a múltat a kellő távlatból. Ámde jó egy még újabb és még újabb nemzedék, mely csúffá teszi az előzőnek ítéletét és nem veszi észre, hogy maga is hasonló sorsban fog részesülni az utána következők által. A történelem folyamata mindig *befejezetlen*, és így valójában senki sincs előnyösebb helyzetben a másiknál a múltaknak megítélésében, mert hiszen mindnyájan csak a befejezetlen történelmet szemlélhetjük. Szóval a történeti időpont, melyben élünk, azért mert *későbbi* időpont az előzőknél, még semminemű biztosítékot nem nyújt a helyes ítéletre vonatkozólag. Nem az időpont az, mely egy bizonyos magaslatra emeli ítéletünket, és a század, melyben élt, ép oly kevésbé tett valakit okosabbá, mint a mily kevésbé növelheti ítélő-erőnket, ha a Montblanc tetején és nem a völgyben lent gondolkozunk.

Már pedig, ha a történelem folyamata mindig mint befejezetlen áll előttünk, hogyan lehessen azt okszerűen, helyesen tagolni? Hiszen csak azt, mit egészében áttekintünk, oszthatunk illően részekre is; de ami mindig csak töredék gyanánt van adva, hogyan ismerhetjük meg azt igazi tagoltságában? E kérdés riasztja folyton a gondolkozót, mialatt az idők lelke fölött tündöklik. Ámde e kérdés súlyát csak kevesen fogják föl, mert csak kevesekben ég az igazi megismerésnek tiszta szenvedélye. Elégedjünk meg az állásponttal, - mondják a fölületesek - melyet korunk biztosít számunkra! Más kornak fia, hadd ítéljen másképen! Amily szerénynek és megnyerőnek látszik e bölcsesség, oly mérhetlen veszedelmet rejt magában. Mert ha minden kornak más az ítélete, más az ízlése, más az erkölcsi fölfogása, akkor ebből sokan jogcímet vélnek meríthetni a teljes elvtelenségre. Hirdetik is a »történeti iskola« hívei, hogy nincsenek csak korszerű igazságok; nincsen erkölcsi törvény, csak uralkodó szokás; nincsen örök szép, hanem csak múló ízlés-divat. Így válik a történelem hamis fölfogása az emberi ész, az emberi erkölcs és ízlés rendszeres megrontójává. A történelem vizsgálata, mely hivatva volna, az emberi szellemet fölszabadítani az idők előítéletei alól, a helyett hogy gondolkodásunkat az idők fölé emelné, súlyos rablánczként rakja lelkünkre a történeti folyamatok évezredes gyűrűzetét. A történelmi iskola a helyett, hogy az örök-emberinek gondolatát fejlesztené bennünk, a vakbuzgóság és az elvtelenség kettős nyomorát ojtja át nemzedékről nemzedékre.

De a történelemnek nemcsak befejezetlen volta az, ami legyőzhetlen akadályt látszik gördíteni a világtörténet helyes fölfogása és tagolása elé. Ha csak egy nemzetet is tekintünk, s ennek is csak jelenét: legműveltebb osztályaitól kezdve le pásztornépéig, akkor is olyan benyomást nyerünk, mintha a művelődés minden világtörténeti korszakain mentünk volna végig és az ősidőket a múltnak minden szakaival együtt megtaláltuk volna a jelenben is. És ez a benyomás még jobban fokozódik, ha beutazva az öt világrészt, a művelődési állapotok mérhetlen változatosságát szemléljük a népek és fajok rengeteg erdejében. Már pedig, ha a múltnak minden tagozata jóformán megtalálható a jelenben is, és így a jelen mindig foglalhatja a múltaknak is: hogyan lehessen az idők folyamát kellően részekre osztani? Ha a világtörténelem géniusa mintegy jelen van, egészen jelen van, az idők minden pillanatában: akkor úgy látszik, hogy a történelem nem is tagolható, hiszen minden szakaszban a történelem *egész* lelke működik.

Míg tehát előbb az riasztott bennünket, hogy a történelem géniusa azért megfoghatatlan, mert az idők mindig befejezetlenek s a história sohasem kész: addig most fordítva attól a gondolattól döbbenünk meg, hogy az idők minden pillanatban befejezettek s a história mindig kész, mert a világsors minden pillanatban egész erejével működik benne.

Ám ha mindakét ellentétes kételynek helyt adunk: egyik fölszabadít bennünket a másiknak nyűge alól. És érteni kezdjük, hogy ami mindig bevégezett, mindenütt bevégezetlennek tűnik föl. A változhatatlan emberi természet tűnik föl mindig új változatokban. Az egész emberi nem éled föl újból minden egyedben. Az egész világtörténelem zajlik le újból minden egyes ember életében. Az idők teljessége van jelen minden múltó pillanatban. Egyetlen örök láng lobban fel újból minden ember-mécsesben. *Az emberi nem egységének elve* ez minden délkörökön és minden időkön keresztül. Ez az a történelem-bölcseleti eszme, melyet Madách Az ember tragédiájában szemléltet. A zsarnok Pharaóban már érezteti a népbarát Miltiadest, a kéjencz Sergiolusban a nótisztelő Tankrédet, a nyárspolgári életet élő Keplerben a forradalom hőst Dantont és így tovább. De hogy semmi kétségünk se maradjon az iránt, hogy a változhatatlan embert akarja szemléltetni a történeten keresztül, egyazon Ádám különböző jelmezeinek tünteti föl a tragédia összes főszereplőit. Nemcsak a mű egész tartalma, hanem annak egész szerkezeti technikája Ádám jelmezváltozásával hangosan hirdeti az emberi nem egységét minden égaljakon és történeti időszakokon keresztül. A világirodalom egyetlen alkotása sem szemlélteti oly világosan az emberi nem történeti egységét, mint Az ember tragédiája. A műnek rendkívüli eredetisége, a Faust-tól, Kaintól és minden más világkölteménytől elütő jellege ebben gyökeredzik.

A költemény tagoltságának részletes vizsgálata.

6.

Madách előtt világosan állott a nagy feladat, melyet maga elé tűzött: drámai költeménybe akarta foglalni az emberiség történetét. Hogy miként jutott magához a feladathoz, azt bajos volna itt megmondani, de fölösleges is, mert épen azért írtam meg a költő élettörténetét, hogy megmutassam az utat, melyen ő feladatának megfogalmazásához eljutott. Mikor már a szándék nagyon megérlelődött volt lelkében, és még csak egy utolsó izgatószerre volt szüksége, hogy a munkához hozzá is lásson, akkor kétségtelenül egy könyvnek - a Humboldt Kosmosának - olvasása, nagyon hozzájárult ihletének fölkorbácsolásához. Világosan állhatott előtte, hogy ő most nem a fizikai Kosmost - mint ama német buvár, - hanem az erkölcsi Kosmost akarja megírni. Érezte tervének rendkívüli eredetiségét és vakmerőségét, és a nagy szándék annyira izgatta, hogy ő, ki különben oly mélyen tudott hallgatni költői terveiről, nem állhatta meg, hogy társaságban elé ne hozakodjék a problémával, mely egész lelkét igénybe vette.

E fölöttébb fontos adatot a meleg kedélyű, és finom értelmességű Jeszenszky Danónak köszönhetem. Egy alkalommal - 1858 körül lehetett - Madách Imre ebédre volt hivatalos Csörföly Imre balassa-gyarmathi ügyvéd vendégszerető házában. Ott voltak Bodnár István, Bory László (Madách egykori mentora), és Jeszenszky Danó, ki széptani kérdések iránt mélyebben érdeklődött. Társalgás közben Madách Imre azt a különös kérdést vetette föl, hogy lehet-e vagyis költőileg megoldható feladatnak tartanak-e az urak az emberiség egész történelmét egy drámai műbe foglalni. A jelenlévők közül senki sem sejtette, hogy Madách ilyenmű tervet forgat agyában: a kérdést mindnyájan tisztán akadémikusnak tartották. Jeszenszky arra az álláspontra helyezkedett, hogy a feladat túllépi a költészet határait és hogy drámailag teljességgel megoldhatatlan. Bory László szintén Jeszenszky nézetét erősítette, bár különben sem ő, sem jelenlévő ügyvédtársai nem vettek élénkebben részt az eszmecserében.

Jeszenszky fő-érvei voltak, hogy oly műből, mely az emberiség történetét dramatizálná, hiányzanék az egység, hogy továbbá az emberiséget annyiféle törekvések vezérlik, és annyi sok a hős, aki ez eszméket képviseli, hogy e hősokeket mind egy műbe foglalni lehetetlenség; de ami a fődolog: *az emberiség története befejezetlen*, már pedig dráma tárgyát csak befejezett cselekmény alkothatja. Fájdalom Jeszenszky nem emlékszik többé arra, hogyan védelmezte meg Madách a maga álláspontját. Lélektanilag ez könnyen megmagyarázható, mert a mely eszméket meg nem értünk, azok nem is tesznek ránk mélyebb hatást és azokat nem is őrzi meg emlékezetünk. Egyébként - mint mondtam - Jeszenszky legkevésbé sem sejtette, hogy Madách minémű költői tervekkel foglalkozik, máskülönben sokkal jobban ügyelt volna fejtegetéseire. Csak mikor négy-öt évvel később *Az ember tragédiája* oly országos föltűnést keltett, emlékezett vissza a gyarmathi beszélgetésre, és csak akkor vette észre, hogy milyen komoly érdeklődéssel csüngött volt Madách az akadémikus alakban fölvetett kérdésein.

Jeszenszky iskolás (scholastikus) álláspontból támadta Madách tervét, de érvelésétől azt az érdemet el nem vitathatjuk, hogy igen élénk világításba helyezi Madách vállalkozásának roppant merészségét. Igaza van Jeszenszkynek, hogy a történelem mindig befejezetlen, de ez csak egyik fele az igazságnak. Másik fele pedig az, hogy a történelem mindig be van fejezve, ha akad emberlélek, ki azt magában befejezettnak érzi. Voltaképen minden emberrel újból kezdődik és újból befejeződik a világtörténelem, de ennek nem minden ember van egyformán tudatában. A kiből e tudat oly erős, hogy erkölcsi cselekményben, művészi alkotásban vagy bölcselő tanításban kifejezni tudja, azt nagy embernek vagy korszakos embernek nevezzük. Ime Madách a maga tudatát egy bölcselmi szellemű művészi alkotásban juttatja kifejezésre, és mert a saját életét úgy fogja föl, mint az egész világ történetét, hát kivetíti életét a világtörténelembe és egy sajátos kettős értelmű allegorikus drámát alkot, melyben saját életével allegorizálja a világtörténelmet és fordítva a világtörténelemmel saját életét.

Igy tehát Madách egyéni életének minél teljesebb átértése nyújtja a legbiztosabb kulcsot főműve történelmi jeleneteinek tagoltságához. *E tagoltságot három szempontból kell megvilágítani.* Az egyik szempont ered Madách Imrének szorosán vett magánéletéből. E voltaképeni *egyedi* szempont azonban összeforr a *magyar nemzeti* szemponttal, mert Madách annyira egynek érzi magát nemzetével, hogy midőn egyedi életét viszi a világtörténelembe, a magyar történet ama korszakát, melyet személyesen átélt, szintén - bárha csak titkos jegyekkel belerajzolja művébe. A harmadik szempont végül, mely a jelenetek tagoltságát eldönti, a tulajdonképeni világtörténelmi vagyis *általános emberi* szempont. Csak e hármas tekintet együttesége világíthatja meg kellően a történelmi jelenetek kialakulását.

7.

Midőn Madách saját múltjára visszatekint, három szakot különböztet meg benne. Látja magát mint forrongó lelkű ifjút, ki az ellentétes indulatok szélsőségei között hanyódik: uralomvágy és szabadságrajongás, gyönyörvadászat és regényes nőimádat között. Ifjú lángolásának e mozzanatait Pháraó, Miltiades, Sergiolus és Tankréd képében fogja föl. Hányódásai között irányt veszítvén, a házasság révébe menekül. Életének e második szakára bizonyos benső megnyugvással tekint vissza a költő. Ekkor válik ő valóban azzá, tapasztalatban, világfölfogásban, akinek őt ismerjük. Ekkor lesz ő bölcsésszé. És mint bölcsészt költőileg Keplerben szemlélteti önmagát. Hogy mennyire ő maga ez a Kepler, arra nézve itt csak egy megjegyzés foglaljon helyet. Kepler nejének Borbálának hűtlenségéről semmit, de épenséggel semmit sem tud a krónika. Madách itt nyilvánvalóan a saját nejére, Erzsikére gondol. Ha nem Ádám volna a mű kimondott hőse, akkor Keplert kellene annak tekintenünk: annyira ő az eszmei tengelye az egész műalkotásnak. A Kepler-jelenetek után következő színekben Ádám nem is bújik

többé új jelmezbe, nem is vállal új szerepet az emberek között. Idegenné lett a földön, mint a költő maga, házasságának fölbomlása után, életének harmadik szakában. E harmadik szakban a költő a saját kedélyéletét züllőnek, értelmi életét pedig túltengőnek érzi. Ezért Ádám többé nem is hőse az emberiség küzdelmeinek, hanem csak bölcsész-szemlélője. A londoni vásár zajába még némileg bele vegyül ugyan (pesti vásár lehetett az); vonzza egy kis szerelmi kaland, hej már csak olyan, mely ajándékon, ékszeren vásárolható. De a phalanster világa neki már igazán idegen, úgy hogy csak gúnynyal szemlélheti. Olyan gúnynyal, minővel magyar ember azt a rendszert tekinthette, mely nálunk a Bach-korszakban uralkodott.

Igenis a Bach-korszakban. Madách, mint mondtam, nemcsak egyéni, hanem nemzeti korhangulattal is színezi véges-végig tragédiájának történeti jeleneteit. Egyénileg ő a magyar történelem három szakát éli át: a magyar ujjászületés korát vagy az úgynevezett reform-korszakot, továbbá a szabadságharcz időszakát és a Bach-korszakot. *Egyetlen magyar költő sem foglalta úgy egybe mind a három kornak szellemét, mint a magányos lelkű Madách Imre.* Ezért ő a 19-ik század magyar irodalmának legnagyobb összefoglaló költő-elméje. Főművében századunk magyar történelmének három nevezetes szaka megragadó élénkséggel tükröződik, bárha természetesen csak allegorikus, jelképes formában. A Pháraó-Tankréd szakasz tele van a reform-korszak szabadság zajával, napfényes szabadelvű gondolkozásmódjával. A nemes Tankréd lovag mily szép türelmességnek ad kifejezést a körülete háborgó hitviszály közepette. Megérzik e Tankréd lovagon, hogy Kossuth Lajos korának levegőjét szívta. A Kepler-jelenetek szerkezete pedig épenséggel érthetlenné válik a magyar történeti vonatkozás tekintetbe vétele nélkül. Miért lesz Kepler Dantonná és mily különös anachronismus, hogy a következő színben Danton helyett ismét Kepler áll előttünk. Más nemzet kritikusa itt okvetlenül meghökken, és joggal lobbantathja Madáchunk szemére, hogy eddig oly világos és érthető jelképző eljárása a Kepler-jelenetekben a legfurcsább módon kuszálttá és homályossá lesz. E fönnakadás *idegen* kritikusknál könnyen érthető, mert az nem fogja föl a Kepler-jelenetekben rejlő egyéni és magyar vonatkozásokat. Madách Imrét házassági boldog idylljéből riasztja föl a magyar forradalom szele, és ő, ki uj Keplerként elmélkedett, nem annyira pusztán a csillagvilágok mechanikai rendje, mint inkább a világtörténelemben megnyilatkozó erkölcsi rend fölött, egyszerre forradalmi lázt érez minden érverésében. E benső lázát vetíti ki Danton alakjában; a francia forradalommal jelképezi a magyar forradalmat. Az egész Danton-jelenet nem egyéb, mint magyar forradalmi láz francia köntösben. Ennek a magyar forradalmi láznak esett áldozatul a költő 19 éves öcscse, Madách Pál. Az a fiatal tiszt, ki a Danton-jelenetnek talán legjellemzetesb alakja, s a ki föbe lövi magát, mert Danton nem akar neki igaz becsvágyához méltó szerepet juttatni, a nagyreményű Madách Pálnak allegorikus képmása.

Ami pedig a phalanster-jelenetet illeti, arról sokan azt hiszik, hogy az egy merően phantastikus kép, melyhez Madách az ihletet nem a közvetlen élettapasztalatból merítette. Tudákos elmék azt vélhetik, hogy Madách Imre addig olvasgatta vagy tanulmányozta François Marie Charles Fourier socialista rendszerét, míg pl. a »Théorie de l'unité universelle« olvasása közben egyszerre csak az az ötlete támadt, hogy ő e rendszert egy satyrikus drámai képben fogja kigúnyolni. Madáchunkat alaposabban félreismerni nem lehet. Ő ugyan a gondolatok, eszmék költője, de azért ihletét sohasem kölcsönözte könyvekből. Ő a Bach-rendszerből, a német-cseh-morva burokrataságból a phalanster-szagot érzi ki. Vessük össze »Civilisator« című aristophanesi vígjátékát, melyben egyenesen a Bach-rendszert gúnyolja, és rögtön fölismerjük, hogy az a vígjáték nem csak alaphangulatában, nem csak csúfolódó észjárásban, de jóformán hősében is egyezik a phalanster-jelenettel és annak »Tudós« főalakjával. A »Civilisator« főalakja is a szaktudományosságon lovagol, az is a szakszerűség nevében támadja az egész embert, az egyéniséget, a szívet a szellemet, a szabadságot. Megjegyzem még, hogy a Civilisator közvetlenül »Az ember tragédiája« előtt íródott (1859). A két művet csak

egymás mellé kell állítani, hogy ikertestvérségükkel együtt kitűnjék, milynemű korhangulatból meríti Madách humoros ihletét a phalanster-jelenetben. Egyszersmind megértjük azt a fényes általánosító tehetséget, melynél fogva Madách tolla alatt a bürokrata Bach-korszak az egész emberiségre súlyosodó egyetemes világcsapássá lesz.

De ha a költő a maga egyéni életének és honfiúi pályájának szakait viszi jelképesen az emberiség egyetemes történetébe, az a kérdés támad föl, hogyan cselekszi ezt? Nézzünk tehát egyenesen szembe a kérdéssel, hogyan osztja Madách szakokra magát a világtörténelmet?

A természettudomány dicsősége és romlása.

8.

A mű kellő közepén ott áll Kepler, a tudomány hőse, kivel a világtörténelem új korszaka kezdődik. Pháraó, Miltiades, Sergiólus és Tankréd, kik Keplert megelőzték, akárminek mondhatók, csak tudósoknak nem. Madách egészen világosan és félreérthetetlenül *a tudományt* állítja oda *mint a világhatalmat*, mely új korszakot idéz föl az emberiség történetében. Költő ezt előtte soha ily határozottan és közérthetően meg nem cselekedte. Az ember tragédiája igazán a művelt emberiség lelkének közepéből van kiírva.

Hogy milyen tudományról beszél Madách, azt ha művének legszebb részletei világosan nem hirdetnék, mindenki számára elárulná a Kepler neve. Nyilvánvaló, hogy Madách az új korszakot - az új hedschrát - attól a tudománytól számítja, melyet Kopernikus, Galilei, Kepler és ezeknek utódjai képviselnek. Az új korszak tehát neki azzal az óriási szellemi mozgalommal kezdődik, melyet a művelődés történetben »renaissance«-nak szokás nevezni, a tudományok és művészetek újjászületésének. A sokáig alvó görög tudomány és művészet föltámadt és e föltámadásában megújodott, átalakult. Archimedes gondolkozása jóformán egészen statikai (nyugtani) volt; csak Galilei alapítja meg a dynamikát, a mozgás bölcsészetét. Megmozdult a föld, jobban mondva megmozdult az emberiség elméje és azóta vagy négy századon keresztül folyton mozgásban is maradt. A történetírók ugyan ezt a négy századot sok apró epocháskára osztják, de mi érezzük, hogy az új világtörténelmi korszaknak még mindig csak a legelején vagyunk. *A renaissance egyre folyamatban van négy század óta*; Madách egyenesen jelenvalónak érzi a magyar szabadságharcban és önnön elméjében. És jelenvalónak érzi a renaissance szellemét ma is minden természettudós az ő kísérleteiben, minden matematikus az ő műveleteiben, minden bölcsész az ő elmélkedéseiben és minden művész az ő alkotásaiban.

Nagyszerű harc az, melyet az emberi elme folytat, mióta Kopernikus megtörte az érzéki látszatot, mely a földet nyugvónak mutatja. Azóta a tudomány voltaképpen egy nagy feladatot tart szem előtt: *meg kell törni minden érzéki látszatot*. De ez csak úgy lehetséges, ha nem fordulunk el az érzéki látszattól, hanem épen e látszatot méltatjuk a legbehatóbb, legszigorúbb figyelemre. Aki az érzéki látszat fölé akar emelkedni, annak az érzéki látszatba kell elmélyednie. Vagy más szavakkal, aki metaphysikus akar lenni, annak physikusnak kell lennie. Avagy mit tanít a mai physika, vegytan, élettan? Nem törekszik-e velünk azt megértetni, hogy a mit hőnek, fénynek, villanyosságnak, vegyi elváltozásnak stb. nevezünk, az voltaképpen csak érzéki látszat, mely mögött parányok rezgése lappang. Minél mélyebbre hatolunk a természettudományokba, annál jobban meggyőződünk, hogy az minden ízében hű marad a Kopernikus, Galilei és Kepler nagy bölcséleti hagyományaihoz. Mindig a tapasztalattal foglalkozik, mindig az érzéki látszatot vizsgálja, de minden igaz, mély törekvése e látszatoknak leleplezésére, széjjelzúzására irányul.

Ámde sokan nem veszik észre, hogy a természettudomány minden buzgólkodása az érzéki látszat megigéző ereje ellen tör. Pedig lám az Idő, a szemfényvesztők e legnagyobbika, minden pillanatban elsikkasztja előlünk a megvizsgálandó érzéki jelenséget, hogy minden pillanatban új és megváltozott jelenséget lopjon észrevétlenül az előbbinek helyébe. A természetbúvár épen e miatt kénytelen a másodpercet milliószor millió részekre fölosztva gondolni, hogy azt a szemfényvesztést, melyet az Idő folytonos múlása okoz, mindjobban ellensúlyozza. Ha tehetné, megállítaná az Időt, hogy egy matematikai időpont kulcs lyukán keresztül tekintsen az örökkévalóság titkába. De mert ezt megcselekedni nem tudja, legalább oly apró részekre osztja a másodpercet, hogy minél jobban megközelítse azt a kíváncsú matematikai véghatárt. E módszerrel pl. odajut, hogy azt az érzéki látszatot, melyet a piros szín szemünkben okoz, az aethernek négyszáz billió hullámveréséből másodpercenként magyarázza. Az aethernek nyolczszáz billió hullámverése másodpercenként már egészen más érzéki látszatot, az ibolya színt ébreszti. Bizony szellemlátók, visionáriusok ezek a »physikus«-oknak csúfolt tudósok, csak hogy hidegvérű szellemlátók, kik a csoda-jelenések miatt eszméletük higgadtságát el nem veszítik. Olyanok: mint a bátor katona, ki a harcz legveszélyesebb mozzanatában tanusítja a legnyugodtabb lélekjelenlétet; mint az igazi költőművész, ki mialatt képzelme szinte lobbort vet, hidegen számítja a jelenetek logikai elrendezését; mint az igazi bölcsész, ki hidegen mered a végtelenbe, bárha szíve tele van forró isten-imádattal.

Az ilyen tudóst dicsőíti Madách Keplerben. Bizonyosság rá a tragédiának tizenharmadik színe, mikor Ádám Lucifer kíséretében a világűrt szeli. Itt mutatja Madách, hogy a természettudományi szomjuságban voltaképen a »föld szelleme« elleni harcz lappang. A physikus Keplerből kitör a metaphysikus Kepler. Az érzéki látszat vagyis a »föld szelleme« még egyre vonzza a csillagűrön át röpülő Keplert, de ez többé nem tágit: végkép át akar törni a föld szelleme okozta érzékiségen, végkép diadalt akart nyerni az érzéki látszaton, a föld szellemén. Mily érdekesen fejezik ki e metaphysikai vágyat a következő sorok:

Oh! ami itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetetlen tán természetes.
A súly nem létezik, a lét nem mozog,
Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegeczül tán, mi itten növe nő.

De még e phantastikus eszméken is átérzik, hogy a természettudományok neveltje az, ki ily módon képzeleg. A physika és vegytan hozzá szoktatott bennünket ahhoz, hogy *mást* lássunk az érzéki minőségek mögött, mint a mit érzékeink mutatnak. Valóban physikusok lettünk és egyben metaphysikusok. A renaissance szelleme ez, mely határtalan szeretettel csüng az érzék adta látszaton, de csak azért, hogy elménkkel annál biztosabban fölébe kerekedjünk.

Ámde a természettudomány, mely folyton az érzéki tapasztalattal van elfoglalva, gyöngébb képviselőiben könnyen megfeledkezik voltaképeni föladatáról: *az emberi elme fölszabadításáról a szemfényvesztő érzéki látszatok rabszolgasága alól*. Azt képzelik a hivatlan és kontár természetvizsgálók, hogy föladatuk minél súlyosabb érzéki bilincsekbe verni az emberi elmét. Mit ér, hogy Kopernikus és Galilei örökön ragyogó példát adtak az elme fölszabadító munkájára: a vakondok nép nem érti meg mestereit és romlásba, a *materialismus* posványába süllyeszti a fölséges természettudományt, mint a hogy azt épen napjainkban látnunk, átélünk kellett. Madách szembe állítja az igazi tudóst Keplert, a romlott materialista tudomány képviselőjével, a phalanster-beli tudóssal. Századunk nagy betegségét szemlélteti e képben.

A tragédia alapváza immár tisztán rajzolódik lelki szemeink elé. Madách az emberiség történetét három szakaszra osztja. Az első szakaszban az ellentétes indulatok háborúját mutatja. Ez az elemi nagy indulatok vívódásának kora a *hőskor*. Ámde a régi virtus világából egy új virtus bontakozik ki: a tudomány. A heroikus világ fölött győzelmet arat a *fölvilágosító tudomány*, mely egyúttal véres forradalomba sodorja az emberiséget a politikai szabadság kivívásáért (Keplerből lesz Danton). Ez a tudományos renaissance kora, mely körülbelül négyszáz év óta folyamatban van. Ámde a tudomány is megromlik az emberek között, és zsarnoki egyeduralmat szervez a phalanster-rendszerben. A tudomány látszólag mindenhatóvá lett az emberi társadalomban, de ez tulajdonképpen már a *bukott tudomány* kora. Mert a zsarnok tudomány - bukott tudomány.

Ily módon véglegesen kiderül, hogy nem szabad Az ember tragédiájában oly költeményt látni, melyből a világtörténelemnek valamely iskolás, chronológiai beosztását lehetne kimagyarázni és megtanulni. Az ember tragédiája allegorikus költemény, és a szakaszokat, melyeket az időben egymásután következőknek tüntet föl, bátran olyanoknak tekinthetjük, melyek egyidejűleg vannak jelen ugyanazon emberöltőben. Sőt nem csak ugyanazon emberöltőben, de ugyanazon egy emberben is megtalálható az indulati élet túlsúlyának kora, majd meg az értelmi élet föllendülésének és elhanyaglásának időszaka.

Figyelmünket most már különös mértékben a harmadik világtörténeti szakaszra, a tudomány elfajulásának korára irányíthatjuk, nem csak azért, mert a műnek ez a része szól legközvetlenebbül a huszadik század emberéhez, de mert ez a rész eszmeileg legértékesebb és legmagasabban szárnyaló szaka a tragédiának. Drámailag azonban bizonyos bágyadság érzik rajta. Mi ennek oka? Nem elég azt mondani, hogy immáron rég eltűnt az elemi indulatok harcának kora, és már csak a szellem vívja csatáit, ami pedig drámailag nem aknázható úgy ki, mint az indulatok háborgása. Egy technikai külsőséget kell itt kiemelni, mely látszólag nem bír mélyebb jelentőséggel, valójában azonban ama drámai bágyadság igazi kútfeje. Ádám az egymásután következő színekben teljesen azonosította volt magát ama szín főalakjával: Pháraóval, Miltiadesszel, Sergiolussal és Tankréddel. A második szakaszban Keplerré lesz és úgy látszik, hogy ezentúl már Kepler marad a mű hőse. Mert Kepler az, ki átváltozik Dantonná, majd ismét csillagászati mezébe tér vissza. Mily stílszerű volna most már, ha Kepler végig azonosítaná magát a következő jelenetek főalakjaival. De Madách ezt nem így rendezi, sőt oly eljáráshoz folyamodik, mely a legnagyobb mértékben meglepő, mert homlok-egyenest ellenkezik a jelenetek eddigi technikai összekapcsolásával.

Ádám ugyanis nem vállal többé szerepet a földön, hanem álarcz és jelmez nélkül lép a színre. A londoni vásárjelenetben még hagyján, mert ott legalább nem áll szemben egy szereplő főalakkal. De a phalanster-jelenetben egyenesen szembe kerül ama szín hőisével a zsarnok-tudóssal, holott *a tragédia szerkezetéből és szelleméből az következne, hogy Ádám vagy még inkább Kepler maga lépjen elének mint a phalanster uralkodó tudósa*. Mily megragadó elváltozás! A renaissance fonséges szellemű csillagászából egy korlátolt és anyagelvűségben megfenekelett vakbuzgó vegyész lett. Madách maga is így gondolja ezt, de annyira irtózik a phalanster-beli tudóstól, hogy a világért sem azonosítaná magát vele. Szembe áll vele vitatkozni és hatásosan ki is csúfolja. De a satyrából hiányzik valami, csak egy csekélység: az ön-gúny, pedig csak ez kölcsönözhet a satyrának igazi romboló erőt.

Csak technikai külsőségnek látszik, hogy Madách nem ejti össze egy személybe Ádámot (vagyis Keplert) és a phalanster-beli tudóst; de az a körülmény, hogy ugyanazon egy személy két személy alakjában lép föl egyidejűleg, okvetlenül meggyöngíti a jelenet drámai erejét és eltompítja satyrikus életét. Ádám ugyanis visszás helyzetbe jut, mert érzékeny húrokat

kénytelen pengetni a vakbuzgó vegyészszel szemben. Ez kíméletlen erélylyel törhet pálczáat minden szép fölött, mi hajdan a földön virult és haszon-elvű phanatizmusában halálra ítélheti a rózsavirágot is, melynek utolsó, a földön illatozott példányát, muzeumában diadalmasan föl is mutatja. Ádámnak így módon nem marad egyéb hátra, mint érzékenykedve látni, hogy a zsarnokká fajult tudomány kiirtotta a szépet, a költészetet a föld színéről s az emberek szívéből. Vagy ha röstell elérékenykedését, legfőlebb tehetetlen haragra lobbanhat, mert az a phalanster-beli tudós ura a világnak és ura a helyzetnek Ádám (Keplerrel) szemben.

Kepler akármily fenkölt álláspontra helyezkedjék, amit mond, az mind csak zengő szavallat lehet, holott a vegyésznek minden szava tett. Ez a zsarnok imponáló alak: szinte látjuk, mint izén hadat minden szépnek a földön, hogy egyedül a hasznosnak biztosítson létjogot. Kepler már csak szónokol, de a tudós munkát a vegyész végezi. Ő kormányoz, ő kísérletez és ő hajszolja a materialista ábrándot, hogy életet mesterségesen gyártson a lombikban. Vakbuzgóságában még mindig van valami, ami a tudomány hajdani nagyságára, eszményiségére emlékeztet. Egy szó annyi mint száz: ez a vegyész cselekvő ember, ellenben Kepler csak szemlélődő és kritizáló, és így drámailag hálátlan szerephez jutott. Sőt *maradinak is látszhatik*, mert hiszen a régi világot dicsőíti, míg a vegyész a jövő embere. Madách mélyen érzi a kényelmetlen helyzetet, melybe a föllengző Kepler a korlátolt elméjű chemikussal szembe jutott, és mert a csillagásznak szellemi fensőbbiségét mindenképen biztosítania kell, helyenként túlzó képtelenséget ad a másoknak ajkaira:

Dajkáink a magasb egyenletekről
A mértanról beszélnek gyermekinknek.

Ily módon mind a két alak meggyöngül, az egyik nem lehet cselekvő, a másik nem lehet szellemes. Az előnyösebb helyzet a materialistának jut, holott a költő maga a túlsúlyt nem neki szánta.

De most képzeljük el, hogy a két tudós alak nem gyöngíti egymást kölcsönösen, hanem Kepler maga az, aki a vegyész jelmezét öltötte magára. Mily hatalmas drámaiság költőznék akkor egyszeribe a phalanster-jelenetbe! Kepler, aki előbb csak az egész emberért lelkesedett, most már csak a szakemberért rajong. Ő, ki csak a sphaerák harmoniáját hallgatta, most már irtó háborút üzen minden szépnek és nagyszerűnek és már csak az anyagi hasznot bálványozza. Ő, ki Dantonná lett, hogy az ember politikai szabadságát kivívja, most a megfertőzött tudomány hatalmát arra használja, hogy az emberiséget rabszolga-csöcselékké alázza. Avagy nem szoktatott-e bennünket maga a költő az ellentétek e rendszeréhez. Nem az ő saját módszeréből következik, hogy a vegyész csak egy új jelmeze legyen Keplernek. A csillagász vedlés által vegyészszé váljék. Az eszményhitű tudós anyagbálványozóként jelentkezék.

És mily hatalmas ön-gúny rejlenék abban, ha Lucifer lépten-nyomon emlékeztetné a vegyészt, hogy mily ellenkező elveket vallott, mikor még csillagász volt. A vigyorgó Lucifer kelne védelmére a rózsának és ő siratná az élet elvesztett himporát, a szív lekopott költői zománczát. Pedig Madách módszeréből ez valóban így következne, és a satyra igazi természete azt egyenesen így parancsolja.

És mennyire fokozódnék ez által a phalanster-színnek eszmei jelentősége. Diadalmas gúnyirat volna az anyagi haszonelvűségbe sülyedő természettudományra. Szólana ellenállhatlan erővel minden művelt nép tudósaihoz, és kegyetlen leczke volna korunknak, de a késő századoknak is. Leleplezné az érzékiességet bálványozó tudományt, melynek istene a polgári haszon. Azt a tudományt, mely nem tör az elme fölszabadítására és vívmányaival csak a kényeztetést és katonai uralomvágyat szolgálja. Azt a tudományt, mely korlátolt szakszerűség békájába veri az elmét és bürokratává aljasítja a tudóst. Azt a tudományt, mely legveszedelmesebb czinkosává szegődik az önző, buja és haszonleső emberi szenvedélyeknek, sőt megfélelmezve tudomány voltáról, rangra, hatalomra tör, anyagi hatalomra, anyagi uralomra

az emberek fölött. Mely fölcseréli a tudományt a tudós személyével és rendi szellemet visz a tudós világba, és kasztá fejlesztvén e rendet, a kaszt érdekét fölébe emeli a tudásnak, a világoosságnak, a szellemi szabadságnak. E mételyezett tudomány fölött Waterloot nyerhetett volna Madách, de e Waterloot elvesztette a phalanster-jelenetben, mert saját tervét, melyet művén oly nagyszerűen keresztül vitt, vége felé elejtette.

Vagy ha nem is vesztette el e nevezetes csatát, csak kétes vagy fél-győzelmet aratott. Az igaz tudomány nem emelkedik ki kellően, a materialista tudomány ugyan szenved kisebb-nagyobb mérvű vereségeket, de nincs valójában leleplezve, megtévedettsége nincs igazán föltárva, sőt, mint láttuk, bizonyos előnyben van az igazi tudomány fölött. Mily hatalmasan leplezte le Madách a Pháraó-jelenetben a politikai zsarnokságot, a Miltiades-jelenetben pedig mily tökéletesen álcázta le a hazug néptribunokat. A Phalanster-jelenetben az áltudományt kellett volna így pellengérré állítania, hogy századunk legnagyobb, leggyökeresebb szellemi kórságát velünk megismertesse. De bár nagy szelleme itt is átható fényben ragyog, döntő diadalt még sem nyerhetett. Technikai oka e kétes sikernek az, hogy a költő Ádámot nem ejti egybe a vegyészszel, már pedig két vezérrel, aki egymással ujjat húz, csatát nyerni nem lehet. Benső, lelki oka e technikai vétségnek pedig az, hogy a költő maga nem küzdötté magában véges-végig az eszményhit és anyagelvűség nagy tusáját, és bár érzésben az elsőhöz szít, mégis elméleti meggyőződésében inog. Ha szívét nem is, de eszét nagyon is megkörnyékezte az anyagelvűség csábító ereje. Kétségeit a tragédia utolsó jelenetei világosan tárják föl előttünk.

Az eszményhit és anyagelvűség mérlege.

10.

A phalanster-jelenetre az a fölséges szín következik, mikor Ádám Luciferrel együtt a végtelen úrön át repül. Kepler ismét megtalálta önmagát; föltámad benne újból a hamisítatlan ismeret-szomjuság. Daczolva az ígérettel, melylyel a »föld szelleme« elménket rabságba ejti, létünk titkának megismerésére tör. De egyszerre úgy érzi, hogy a föld gözköréből valósággal kiszabadulni nem képes, és egy sikoltással megmerevül. Madách ezzel a sikolylyal és megmerevedéssel az emberi elme korlátolt voltát jelképi. Az ember tragédiája voltaképen itt ér csúcspontjához és befejezéséhez. Ádám sikoltása méltó pointje, csattanója volna nem csak ez ikarusi jelenetnek, hanem Ádám összes álomlátományainak, melyeket Lucifer a világtörténelem fonalán előtte föltár. Mind e látományok ugyanis az emberiség gyakorlati és erkölcsi azon nyomorát tárták föl, melynél fogva minden jó, amire eszményhitében tör, pocsékká lesz e földön. Az ember erkölcsi érzésének jajszava, mely legkülönbözőbb változatokban tör fel a történeti jelenetek sorozatán, méltó betetőzését nyerné az emberi elme ama sikolyában, hogy létünk titkát fölfejteti képtelen. Az erkölcsi nyomor égbekiáltó észnyomorban hangzanék ki.

Most már nem következhetnék semmi más, mint hogy Ádám látományai véget érven, fölébredjen és egy utójátékban vonja le világtörténeti tapasztalatainak gyakorlati végkövetkeztetését önmagára és ezzel együtt az egész emberi nemre nézve. Ámde Madách nem így cselekszik. A föntebbi jelenetet nem is zárja le a tudásvágy sikolyával, hanem meggyöngíti azzal, hogy az alélt Ádámot megint magához téríti és kislelkü elmélkedésekbe sodorja. És miért? Még egy színben akarja szerepeltetni: az eszkimó-jelenetben.

Magában véve remek jelenet ez. Az eszkimó, ki már csak azért könyörög istenhez, hogy kevesebb legyen az ember és több a főka, tökéletes jelképe az ember végső anyagi nyomorának. Madách itt azt a művészi feladatot oldja meg, mely szinte megoldhatatlannak látszik, hogyan lehessen mind azt, ami az emberi életben vigasztalanul siralmas, a végső elnyomórodást, melyben a nagyságnak többé nyoma sincs, a testi-lelki véginséget és végelgyöngülést

érdekes költői színben s a legszellemesebb megvilágításban élénk állítani. Itt már azt sem kifogásolhatjuk többé, hogy Madách nem ejti össze egy személybe Ádámot és a szín főalakját az eszkimót, sőt érezzük, hogy itt a költő valóban nem tehetett már egyebet, mint hogy Ádámot szembe állítsa az eszkimóval. Ez a szegény pára, ki a véginségben elpusztuló emberi nem utolsó képviselője, nem bír többé azzal az értelmi erővel, hogy a saját nyomorát fölfogja: kell tehát vele embert szembe állítani, ki ember-számba megy, és ki érzi, érti, hová jutott Ádám ivadéka. Szóval az eszkimó a haldokló vagyis jobban mondva a végvonaglásban még egyszer fölsóhajtó emberiség jelképe; kell tehát, hogy valaki ott álljon az emberiség ravatalánál, a ki az elhúnyónak utolsó sóhaját fölfogja.

De éppen azért, mert Ádám többé nem volt azonosítható az eszkimóval, támad föl bennünk a kérdés, vajjon ez a jelenet beléillik-e Az ember tragédiája rendszerébe, bármily mesterinek is tűnik föl külön, magában véve?

Az emberi nem kimulását nem kell szükségképen a siralmak siralma gyanánt fölfogni. Sőt ha erősen elképzelni próbáljuk, hogy az emberi nem örök életű legyen e földön, s a nemzedékek szakadatlan egymásutánban következzenek egymásra számlálhatlan évek billióin keresztül, időtlen időközön által, akkor lehetetlen, hogy egy nemét a döbbenetnek, sőt iszonyatnak ne érezzük, még akkor is, ha ez egymásután következő nemzedékeket viszonylagos jólétben élőknek gondoljuk. Mert ha csak milliárdjait is az embereknek egy tömegben képzeljük, az egyes csak hangya gyanánt áll előttünk; de elgondolni, hogy e milliárdok végtelenül sorakozzanak egymás után, hogy eszmélő emberek száma a szó szoros értelmében végtelen legyen, mindeneknél lesújtóbb gondolat. Mert oly áruczikk, melyből végtelen sok teremhet, annak értéke csak nulla lehet. Csak burjánnak, dudvának tekinthetnők az embert, de annál is semmisebbnek, mert a dudvában, gyomban is van annyi tisztesség, hogy nem teng örökléten át, hanem egy-egy újabb geológiai korszak új fajtáknak ad helyet.

Van abban valami határozottan vigasztaló, hogy az emberi nem élete a földön véget érjen. Lám a rege, mely Ahasver alakját teremtette, a legnagyobb átoknak fogja föl az el nem múlhatást. A vallás maga, mely pedig ugyancsak ért ahhoz a művészethez, hogyan kelljen érzékeny lelkeket megvigasztalni, mondja a vallás maga sem ígér az emberi nemnek örök életet e földön: sőt ellenkezőleg azzal nyugtatja meg, hogy a földi küzdelem valamikor véget ér, és hogy elkövetkezendik a végső leszámolás, a végítélet napja. Az emberi szív tehát épenséggel nem irtózik a gondolattól, hogy az emberi nem élete e földön véges időtartamhoz legyen kötve.

Ha némely materialista természetvizsgáló azt hiszi, hogy riadalmas érzést kelt bennünk, számvetéssel bizonyítván, hogy valamikor kifogy a föld szénraktára, és hogy eljövend az idő, mikor a föld, vagy épenséggel a nap is kihűl: akkor nagyon csalódik és csak gondolkozásának alantóságát leplezi le előttünk. Az az érzékeny panasz, hogy lám a civilizáció valamikor véget ér, mert kifogyunk a főkából, és hogy tehát a civilizáció minden munkája céltalan: egyike a leghumorosabb panaszoknak, melyeket valaha a nagyképű kislelkűség a szélbe sóhajtott. Hát talán akkor volna valami célja a »civilizáció munkájának«, ha örökléten át folya és soha, de soha véget nem érne? Hiszen ez volna csak igazán a teljes céltalanság.

Madách az eszkimó-jelenetben materialista szemüvegen keresztül mutatja nekünk az ember elmúlását a földről. De hogy ő a halált mily más színben is tudja szemünk elé állítani, arra bizonyosság a londoni vásárjelenet. Egyszerre elsötétül a színtér. Az egész vásári népség egy óriási síron ás, majd vadúl körültánczolja azt, s a szereplők mind a mélységbe ugranak. A halál itt nagyszerű képben tárul föl előttünk, mely annál megragadóbb, mert a költő elébb a londoni vásár ragyogóan színgazdag életképét festette. Fölséges költői lelemény sugalmazta az ellentétet a káprázatos életszivaj és a halál komor ítélete között. A nagy sírhoz lépők között utolsónak marad Éva, kinek végszavai így csendülnek:

É v a.

Mit állsz tátongó mélység lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépem azt.
Szerelem, költészet s ifjúság
Nemtője tár utat honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.
(Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőülten fölemelkedik.)

L u c i f e r.

Isméred-é, Ádám?

Á d á m.

Ah! Éva, Éva!

Női eszményképére, a korán elhunyt Luizára, * gondol itt a költő. Midőn az egyetemes halál képe ragadja meg lelkét, úgy érzi, hogy Luiza iránti szerelme erősebb a halálnál és túléli azt. Hja, e jelenet eszményies elragadtatásból eredt, míg ellenben az eszkimó-jelenetet a köszvény ihlete sugalmazta.

De itt van Madáchnak »A halál költészete« című vers-cyclusa. Költő a Halált ily eredeti módon még alig dicsőítette. Miben van olyan nagyszerű költészet, rejtélyes mélység, mint benned, halál? kérdi a költő. Az örök összhang tündérét látja benne, majd magát a világok alkotóját, rombolva teremőjét. Korcs az élet és költőietlen, minden varázsát, szépségét csak az elmúlástól veszi kölcsön. De minek lapítsam szólamokká amit a káprázatosan fordultatos, fölséges költői képzelem valósággal átéreztet velünk, Csak párhuzamként utalok a vers-cyclusra, mert így szembe állíthatom az eszményhívó Madách-ot azzal, ki az eszkimó-jelenetben a materialista hangulat egyoldalú hatása alá került.

Nem tagadom én létjogosultságát vagy költői becsét ez utóbbi hangulatoknak sem. Csak a szűkkeblű (scholastikus) bírálat űzi azt a struczpolitikát, hogy szemet hűnyván az emberi küzködés köznapi tényei előtt, azt hiteti el magával, hogy e tényeket immár ki is semmizte a világból. Felebarátjának nyomorát látván, hányszor érzi át épen az emberséges ember hitvány-ságát, anyagias silányságát ember mivoltunknak. De nem erről van itt szó. Az eszkimó-jelenet nem különálló költemény, hanem csak része egy nagy compositionnak, mégpedig igen nevezetes része, mert utolsó láncszeme. Ez az egy jelenet széptanilag annyi súlylyal bír, mint a megelőző összes színek együttléve. A kérdés tehát az, hogy a költő az ő egész alkotásával a materialista világnézletet, a főka-bölcsészetet akarja-e diadalra juttatni? Ha igen, akkor az eszkimó-jelenet a legkitünőbbben van a mű végére illesztve. Ámde nyilvánvaló, hogy Madách az egész művön keresztül nem a főka-bölcsélem apostola, és az eszkimó-jelenetre következő utójátékban Ádámot a régi Ádámhoz, az eszményhívőhöz téríti vissza. Az utójáték szelleme ily módon egyenes megtagadása az előző materialista ízű eszkimó-jelenetnek. *Ez a két szín így együtt, egymás társaságában meg nem állhat.* Ime, ez az a benső ellentmondás, melyet minden jóérzékű olvasó a tragédia végén, ha csak ösztönszerűen is, de megsejt.

* Vesd össze e jelenetet azzal, midőn a »Férfi és nő«-ben Herakles a máglyára lép. Mily azonossága az érzésnek! Azt a drámai költeményt Madách fiatal szerelmeinek hatása alatt írta. Az ember tragédiája sok ily párhuzamosságot tartalmaz korábbi művekkel, és ez utóbbiak segítségével gyakran meg lehet állapítani, hogy Madách a főműben minő élmények hatása alatt áll.

Az eszkimót érezzük még minden tagunkban, midőn fölhangzik az Úr szava: »Mondottam ember küzdj és bízva-bízzál«! De eszkimó-ésszel hallván az isteni szózatot, csak fejünket csóváljuk. Nincs miért küzdenünk, és nincs mibe bízunk! A gyomor szükségletéért harcoltunk, valahány eszkimók vagyunk, évezredekben keresztül, de végül kifogyunk a főkából és elveszünk, megsemmisülünk, mintha sosem is léteztünk volna. És ezzel az anyagelvű vagyis eszkimó gondolattal agyunkban nem tudjuk semmiképen összeegyeztetni az isteni szózatot, mely egy hivatásnak - ha mindjárt ismeretlen hivatásnak - betöltésével kecsegteti elménket. Ime ez az a benső ellentmondás, melyet a költeményből kiérzünk, midőn az Úr igéje csendül. *Az anyagelvűség és eszményhit (materialismus és idealismus) benső ellentmondása ez, melyet a költő az által vert föl lelkünkben, hogy az eszkimó-jelenetet és a mű utójátékát egymás tőszomszédságába helyezte.*

De hát eszkimók voltunk-e Az ember tragédiáján véges-végig? Ugy-e nem! Ádám nagyszerű csatákat vívott, minőket csak egy hatalmas erkölcsi érzés által ösztökélt lángeszű ember vívhat. Aljas indulatok közt vergődött, de érzéki-buja orgiákból mint nemes Tankréd lovag emelkedett ki. Zsarnoki göggel tiport népek millióin, de meghatotta őt a nyomor jajsza és a nép-boldogság vértanúja lett belőle. Indulatok rabja volt, de föltámadt benne az értelem világossága, és titáni harcot vívott, hogy megismerje létének titkát, melyet az istenek előle elrejtettek. - Így gyorsan szemlét tartván a jelenetek egész sorozatán, melyek előttünk lezajlottak, úgy érezzük, hogy az a fönt-jelzett ellentmondás fokozatosan enyhülésnek indul. *Minél erősebben gondoljuk át az egész művet, annál jobban enyhül meg szívünk is az utójátékon.* Nem merünk többé éles ítéletet mondani a jelzett ellentmondás fölött.

Mert igazságtalanokká lennénk a nagy alkotással és alkotójával szemben. Madách végleges meggyőződése az utójátékban jut kifejezésre: és itt elméje újból az eszményhit fényében ragyog. Ezt látva, megértjük, hogy az *egész alkotás egy fölséges eszményhitű elme műve*, aki az emberiség életének fény és árnyoldalait rajzolván, a jelenetek hosszú sorozatán keresztül bámulandó remek művészettel tudja a világos és sötét színek egyensúlyát fönntartani, de a mű utolsó szakában mind több tért enged az anyagias világfölfogásnak és legfőképen az utolsó színben oly fentartás nélküli diadalt juttat a materialismusnak, hogy az oly soká és oly gonddal őrzött művészi mérleg az ihlet egy szerencsétlen pillanatában fölbillen. A költő ugyan azt hiszi, hogy ez nem baj. Majd helyreállítja ő az egyensúlyt a mű utójátékában. De ez már csak részben sikerülhetett, mert az utolsó szín, *az eszkimó-jelenet, túlságos súlylyal esett a művészi mérleg materialista csészéjébe.* Midőn tehát Ádám az utójátékban végezetül így szól:

Á d á m

Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!

Önkéntelenül a mi aesthetikai ítéletünknek ad kifejezést. Csak az az eszkimó-jelenet ne volna utolsó jelenetként az alkotásban, akkor az utójáték a tökéletes összhang érzetét keltené föl bennünk.

Kihagyandó volna-e hát az eszkimó-jelenet? Épenséggel nem! Az élet legsiralmasabb oldalát is fel kell tárnia a költőnek, mert eszményhite csak úgy emelkedik ki teljes diadallal, ha a legsiralmasabb életmozzanat fölött is győzelmet nyer. De külsőleg más sorrendben, bensőleg más megvilágításban kellett volna az eszkimó-jelenetet a mű rendszerébe iktatni, épen a rendszer következetessége kedvéért. A tragédia utolsó három színe ily sorrendben következik egymásra:

Phalanster-jelenet.
Aether-jelenet. (Ádám és Lucifer a világűrben)
Eszkimó-jelenet.

Az utolsó két szín fölcserélése által a jelenetek így sorakoznának:

Phalanster-jelenet.
Eszkimó-jelenet.
Aether-jelenet.

Valóban a phalanster-béli tudós és a fókavadász eszkimó lelki rokonok, majdnem azt mondanám, hogy testvérek. Csakhogy a tudós elméletet is csinál materialista érzületéhez, míg a szegény fókavadász nem ér rá az elmélkedés fényűzésére. Ő már csak teng-életet élhet, amíg párját kileheli. A két rokon-jelenet tehát szorosan összetartozik és egymást gyönyörűen kiegészíti. A mit a phalanster-beli tudós előre lát, ime bekövetkezik: a föld kihül, a táplálék elfogy, az emberből sem marad meg egyéb mint az eszkimó. Maga a phalanster-beli tudós léphetne elénk az eszkimó alakjában.

De Ádámot nem verheti le végkép az elmúlás bármily siralmas képe sem. Mert a halál érzéki képe nem megoldás, hanem csak problema a gondolkozó ember számára. Mit jelent a halál, mit jelent az egyesnek és az egész emberi nemnek elmulása? Csak most veti föl tehát igazán Ádám Luciferrel szemben a lét kérdését, csak most, miután a világtörténelem lepergett előtte, akarja megtudni az élet s a halál titkát. Követeli tehát, hogy Lucifer ragadja őt ki a föld gözköréből és vezesse őt az igaz valóság tökéletes megismeréséhez. Lucifer vállalkozik is erre, csillagvilágok táborán át röpülve Ádámmal. Ennek lélekzete azonban egyszerre csak elfogy, jobban mondva tudata megdermed, jelélül annak, hogy ember istenné lenni hiába törekszik. Mert bár él lelkében a végtelennek tudata, tudása még sem végtelen. És bár az istenség szólal meg benne, mégis csak növény gyanánt nő és enyészik, és állati indulat forralja még eszményi vágyait is. Ez az ember tragédiája, és ezt érezteti velünk Madách egész művének szelleme, de mindenek fölött az aether-jelenet. És ha Ádám sikolyával záródik le az álomlátományok sorozata: a jajkiáltással, hogy tökéletességre vágyunk és a tökéletes ismeretre mégis képtelenek vagyunk, akkor a lehető legteljesebb mértékben elő volnánk készülve az utójátékra, a hol Isten maga szólal meg, hogy Ádámot megnyugtassa. Az utójáték ily módon a megnyugvásnak azt a fokát létesítené bennünk, a milyenre mint emberek egyáltalán képesek vagyunk. Természetes, hogy azt a tökéletes megnyugvást, mely egyedül istené, ember nem szerezheti meg sem magának, sem másoknak. De nem is illendő emberi alkotásban azt az abszolút összhangot keresni, mely csak a világegyetem urának sajátja lehet.

Ám ha világosan is véljük látni, hogy Madách az ő nagy alkotásának művészi mérlegét billenésektől meg nem óvta: mégis kénytelenek vagyunk beismerni, hogy ő művének végső színeit nem írhatta volna másképen, mint ahogy megírta. Azok a hullámlások ott vannak érzésében, életfolyásában és a mű a maga egészében az ő legbenső lényének csodálatosan hű lenyomata. Mihelyt csak őt magát látjuk művében, és egyebet benne nem keresünk, akkor bíráló szavunk többé nincs, mert ez a mű jóformán azonos az emberrel, aki írta. Ekkora azonosságot az ember és az ő műve között csak Petőfinél találunk.

Azt az embert kell látni, ki úgyszólván egész lelkét hagyta ránk Az ember tragédiájában, az ő tragikumát kell megérteni, hogy művének tragikai eszméjét fölfogjuk. Látni kell ő benne a paradicsomát vesztett Ádámot, kit jóformán már csak erkölcsi kötelességeinek tudata fűz a földhöz. Szülőföldjén, őseinek házában otthontalan, hazátlan lélek ő. Fejedelmi szellem, kinek fönségét senki sem sejtí, és ki már úgy érzi, hogy az titok is fog maradni mindörökre. Becsvágyát föláldozta édes családias hajlamának, és ime, amit a legsúlyosabb áldozatért csereképen nyerni vélt: az otthon boldogsága is elveszett. Még a testvérek is, kik oly közel álltak szívéhez: kedvencz nővére Mária, merész lelkű öcscse Pál, elpusztultak a magyar

forradalom zivatarában. És elveszett maga a magyar szabadság, melynek eszméje ezer esztendő folyamán kevés magyar ember szívében és elméjében élt oly tisztán, oly mocsoktalanul, oly hatalmasan, mint Madách Imre lelkében, Hát bizony mindenképen romnak tekinthette ő a maga életét. De azért élő ember az ő panaszát nem hallotta, és kielégíttetlen becsvágyának gyötrelmeit halandó nem gyanította. Érzékenységgel vetekedett az ő nagy büszkesége. Szilárdan állta meg helyét, és így barátai nem vették észre, hogy ő már csak szellemárnyék, ki mint árnyékokra tekint önmagára. Mérhetlen magasságokból tekintett alá önmagára, saját életére: úgy, miként Ádám, mikor Luciferrel szelvé a világűrt, a földet már csak egy csillagpontnak látja. És mert ily magasból szemléli önnönéletét, azért látja magában az egész emberiséget. De nem lett volna ember, és érzése nem lett volna igaz érzés, ha romba dőlt életének gyásza egy-egy pillanatra nem húzta volna le a földre, ha keserveinek óriás terhe alatt nem inog és nem roskadozik. És ha istennel társalgó lelke egy-egy ponton - mint láttuk - surolja is a föld porát: nem rójjuk föl azt a lángeszű költőnek, hanem az érző embert, *a jó embert* annál inkább a szívünkbe zárjuk.

Befejezés.

11.

Immár a tragédia egészére irányítva figyelmünket, felötlök, hogy a mű szerkezete egy szertelenül egyszerű, mondhatnám kolumbusi gondolatot nyugszik. Az emberiség történelmi életét kellett színre hozni, ámde egyetlen hősnek képében! Képzeltető-e annál egyszerűbb eljárás, mint a melylyel Madách oldja meg a feladatot? Ádámot, az első embert, teszi a mű hősévé, és aztán elaltatja az egyéni Ádámot, hogy ez az álomképek sorozatában az egész emberi fajnak életét élve át, fölébredve, ismét egyéni Ádámmá váljék. Az éber Ádám az egyén, az álmodó Ádám a faj. És vajjon nem a fajnak lelke álmodik-eszmél bennünk, midőn ébren mint egyének küzdjük az életharcot?

Oly egyszerű a Madách megoldása, hogy mást helyébe kigondolni nem is lehet. Legalább azt, a mit ő akart, művészileg keresztülvinni másképp nem is lehetett. A mű alaprajzát egyenes vonallal ábrázolhatjuk, az idők árjának egyenes vonalával, mely a kezdetlen kezdetekből indul és a végtelen végekbe enyészik. Ez az egyenes vonal roppant jellemző Madách nyílegyenes lelkületére és észjárására. Más költőművész nem merte volna a végtelen egyenes vonalat műve alaprajzává tenni, mert félt volna az egyenes vonalnak esztétikai unalmasságától. De amitől más visszariad, mily nagyon szíve szerint való az Madáchnak, ennek a legegyszerűsebb lelkű költő-bölcsésznek. És mennyire hullámvá tudja tenni azt az egyenes vonalat nagy lelkének mélységes kételyeivel és föllengző erkölcsi tudatával!

Ám sokan azt mondhatják, hogy Ádámot elaltatni, neki álmában a világtörténelem kaleidoskopját megmutatni, majd őt fölébreszteni, hogy ítélje meg ivadékának földi sorsát: oly egyszerű és a pusztá logika által sugalmazott ötlet, hogy ilyet kitalálni mindnyájan képesek vagyunk. Hja, a Kolumbusok sorsa az, hogy ha ők egyszer feladatukat megoldották, menten minden köznapi ember is ama föladat Kolumbusának érzi magát. Aki nem lát egyebet a tragédia szerkezetében, mint egy ötletet, hogyan kelljen Ádám elaltatásával és fölébresztésével az ember faji és egyéni életét gépies kapcsolatba hozni: az nem erről a műről, hanem csak önmagáról mond ítéletet.

Mert ami külsőleg csak gépies szerkezetnek látszik: az bensőleg nem egyéb, mint az egész alkotás alapeszméje. A tragédia külső szerkezete ugyanazt a gondolatot hirdeti mint a tragédia egész tartalma: az emberi nem egységének eszméjét minden tereken és időkön keresztül, vagyis *magát az erkölcsi eszmét*. Ádám, aki álmában az emberiség történetét éli: az nem

amolyan technikai ötlet, melynek segítségével világtörténeti jeleneteket ügyesen lehet színre hozni. Az Madáchnál csak külső eszköz az emberi nem erkölcsi közösségének szemléltetésére a világtörténelem minden forgandóságain keresztül. Egyszerűbb drámai gépezetet fonsége-sebb cél elérésére költő még soha mozgásba nem hozott. Az erkölcsi kosmost ilyen szellős, tágas, világos, a tér és idő minden méretét felölelő világkölteményben soha azelőtt ihletett elme még nem szemléltette.

Megengedem, hogy akármelyikünk juthatna az ötletre, hogy világtörténelmi jeleneteket úgy fűzzön, férczeljen össze, hogy azokat egy alvó Ádámmal álmodtatja végig. Ámde mi volna az ilyen mű? Bizony csak férczelmény? Panoptikumba való látványosság világtörténelmet magoló nebulók számára. Meglehet, hogy némely elmék csak a panoptikai látszatot fogják föl Madách művében, de erről Madách mitsem tehet... Mert hogy mi kell ily mű megírásához, megmondom rövidesen. Mindenekelőtt egy Ádám kell hozzá, igazi Ádám, még pedig olyan, aki magát valóban egynek érezi az egész történeti emberiséggel. Aki úgy élt legyen egy életen keresztül, hogy a saját multjában megtalálja mindazt a nagyratörést, ami valaha az emberiség szívét, elméjét hevítette, és aki átszenvedte mindazt a kegyetlen keserűséget, amit a jóknak szenvedniök kell e földön, hogy az eszményt itt a földön tökéletesen megvalósítani nem tudjuk sem a szerelemben, sem a közéletben, sem a tudományban. Csak a ki ily életre tud visszatekinteni, és úgy tud rá visszapillantani, mint Madách, és azt az egészen különyszerű allegorikus művészi módszert is meg tudta szerezni, melylyel amit maga lát, oly nagyszabású drámai képekben tud másokkal is szemléltetni: csak az írhatta meg az ember tragédiáját. Szóval külön ember kellett e műhöz, a minő csak egyszer terem az idők folyamán. És egy élet boldogságába került e munka, amint hogy általán csak az a munka lehet halhatatlan, melybe egy egész lélek beleszakadt. Ami nem így támad, az csak ipari munka, több-kevesebb izléssel, leleménnyel, szemfényvesztő ügyességgel készült gyártmány, melynek a divatos világ szellemi tőzsdéjén igen magas árfolyama lehet, de mely fölött mindnyájunk bírāja, a jövő, kérlelhetlen ítéletet tart.

Sokan Goethehez és Byronhoz viszonyítják Madáchot, és nem ok nélkül. Madách szelleme egy-két jelenetben érintkezik, rokonul ama német és brit nagyságokkal. De olyan különyszerű és eredeti alkotás Az ember tragédiája, hogy nem csodálhatjuk, ha a bírálók nagyon is belekapaszkodtak azokba a fölületes és lényegtelen hasonlóságokba, melyeket Madách műve a Faust és Kain között fölfedezni tudtak. Minél újszerűbb valamely alkotás, annál inkább kapkodunk valamely hasonló után, melyhez mérjük: hogy valamiképen el tudjuk rovincsolni a szokatlanul új és meglepő jelenséget. Az ilyen ideges kapkodásban misem esik meg könnyebben, hogy a szóban forgó művek igazi rokonsága elkerüli figyelmünket, de még annál kevésbé vesszük észre azt a sajátost és örökbecsűt, ami mindeniket a maga nemében egyetlenné teszi. Van, kétségtelenül van egy közös vonása Faustnak, Manfrédnak, Kainnak és Az ember tragédiájának. Mind e művek ugyanis az emberi nem legfőbb szenvedélyét, a végtelen tudásvágyat szólaltatják meg. Nevezhetjük e vágyat a prometheusi szenvedélynek, amint hogy e tekintetben Goethe, Byron és Madách egyenes utódai ama titánnak Aischylos-nak, a ki szinte elérhetlenné látszó elemi erővel fejezte ki az emberi nem lelkében élő azt az ősi vágyat *mely egyben a tökéletes tudásnak és a tökéletes szabadságnak isteni szomjúsága*. Hogy néhány ezer év választja el századunk három ismerettani költőjét a görög mestertől, annak nincsen semmi jelentősége, mert a szellemvilágban apa és fiú viszonyába juthatnak azok is, kiket ismeretlen számu évezredek választanak el egymástól. »A lelánczolt Prometheus« az európai költészetben első példánya annak a sajátos műfajnak, melyhez Az ember tragédiája is tartozik. Amaz őspéldánya a drámai világkölteményeknek mutatja legközvetlenebbül, hogyan lesz a lyrából dráma és hogyan fejezi ki az ilyen lírai jellegű drámai költemény jelképes módon az egész emberiség tragikumát.

A prometheusi vágyban vagyis Aischylosban testvéresülnek Goethe, Byron és Madách, de az egész Prometheust egyikük sem alkotta meg. És ez könnyen érthető. Mert nemcsak egy félisten lázadó vakmerőségére és eszére van szüksége Prometheusnak, hogy merje és tudja elrabolni a rejtett tüzet Zeus lakából, de isteni jósnak is kell élnie szívében, és mindenk fölött szeretnie kell az emberi fajt, hogy amaz égi tűzzel a veszendő emberiséget mentse meg. Kell-e immár mondanom, hogy miben áll Madách messze magosan fölötté Byronnak és még inkább Goethének? Kell-e mondanom, hogy a *titán jósága* csak a magyar költő művében található? Mert mi bántja Ádám szívét? Nemde ivadékának, az egész emberi nem boldogulásának kérdése. Saját boldogságát az egész faj boldogságába helyezi át. Hát ezt teszik Faust, Manfréd és Kain? Bizony büszkesége a magyar nemzetnek, hogy a *humanismus alapérzését és alapgondolatát költő az előtt soha még nem szemléltette úgy mint az ő költő-fia*. Ime kik barbár hírét költötték a magyarnak, az emberséges ember tökéletes fogalmát magyar költő művéből tanulhatják meg!

Madách műve beiktatta nemzeti művelődésünk sajátlagos törekvéseit az emberiség legfelső törekvéseinek rendszerébe. Nagyszerű ígéret rejlik Madách világra szóló alkotásában: az az ígéret, hogy a magyar génus, ha egyszer majd igazán felszabadulhat, nem marad szellemi téren sem adósa a művelt Nyugotnak, hanem sajátos elmekincseiből kamatostul visszafizetendi tanítómesterének, amit tőle eltanult. Boldog, ki e kort látni fogja, de még boldogabb, ki csak egy szemernyt is törleszthet az emberiség iránti nagy szellemi adósságunkból.

FÜGGELÉK.

(OKMÁNY-TÁR.)

I. Iskolai bizonyítványok.

1.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditió, et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	Classis		
				In doctrina Religionis	In Literis et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae
Emericus Madách Annorum 8. Rom. Cath.	Hungarus, Alsó-Stregova, Comitatus Neogradensis	P. Emericus Camerarius Regius. Habitat Stregovae.	Anno 18 ²⁹ / ₃₀ privatim institutus	Eminens	Ex Scientiis ad 1-mam Grammaticae Scholam pertinentibus examinatus, Calculum Eminentiae retulit.	Eminens

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi. Anno 1830. Mensis Novembr. die 27.

Leopoldus Nagy
e S. P. Director Localis Gymnasii.

Alexander Kutserik
e S. P. Professor 1-ae Gramm, et Catecheta.

2.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, Conditio et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 9 Rom. Cath.	Hungarus, Alsó- Stregova, Comitatus Neogradensis	P. Emericus Camerarius Regius. Habitat Stregovae.	Anno 18 ³⁰ / ₃₁ privatim institutus	Eminens	Ex Scientiis ad 2-dam Grammaticae Scholam pertinentibus examinatus, Calculus Eminentiae retulit	Eminens	

Datum in R. Mai. Gymnasio Vaciensi. Anno 1831 Mensis Dec. die 29.

Leopoldus Nagy
e S. P. Director Localis Gymnasii.

Paulus Csepelyi
e S. Piis Professor 2-dae Gramm. et Catecheta.

3.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas; Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis, et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 10 Rom. Cath.	Hungarus, Stregova, Comitatus Neogradensis	P. Emericus S. C. et R. Camerarius habitat in Possessione sua Stregova Comitatus Neogradensis	Anno 18 ³¹ / ₃₂ Semestri primo in 3-a Gramma- tica privatim institutus	Facto Examine e Studiis 3-ae Grammaticae			
				Eminens	Eminens	Eminens	

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi. Anno 1832. Mensis Aprilis die 13-o.

Franciscus Xav. Kotzányi
e S. Piis Professor 3-ae Gramm. et Catecheta.

Leopoldus Nagy
Director Localis Gymnasii.

4.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis, et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 10. Rom. Cath.	Hungarus, Stregova Comitatus Neogradensis	Pater Emericus S. C. R. Apost. Matt. Camerarius ibidem	Anno 18 ³¹ / ₃₂ in Domo paterna privatim studuit 3-ae Grammaticae	Eminens	Eminens	Eminens	

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi. Anno 1832. Mensis Aug. die 6-ta.

Leopoldus Nagy
e S. P. Director Localis Gymnasii.

Franciscus Xav. Kotzányi
e S. Piis Professor 3-ae Gramm. et Catecheta.

5.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Co- gnomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 12. Rom. Cath.	Hungarus, Stregova, Comitatus Neogradien- sis	Mater Vidua Emerici Madách nata Anna Majthényi ibidem	Anno 18 ³³ / ₃₄ in obiectis 4-ae Gramma- ticae Scholae privatim est institutus	E Semestris 1-i Obiectis:			
				Eminens	Eminens	Eminens	
				E Semestris 2-di Obiectis:			
				Eminens	Eminens	Eminens	

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi. Anno 1834. 8-bris die 9.

Leopoldus Nagy
e S. P. Director Localis Gymnasii.

Franciscus Xav. Koczányi
e S. P. Prof. 4-ae Gramm. et Catecheta.

6.

Testimonium Scholasticum.

Nomen, et Cognomen, Aetas Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola, quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis, et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 13. Rom. Cath.	Hungarus, Stregova Comitatus Neogradien- sis	Mater Vidua Emerici Madách nata Anna Majthényi habitat Stregova	Anno 18 ³⁴ / ₃₅ Semestri primo 1-ae Humanitatis Scholam pri- vatim absolvit	Eminens	Eminens	Eminens	

Datum in R. M. Gymnasio Vaciensi Anno 1835 Mensis Martii die 26-a.

Leopoldus Nagy

e. S. P. Director Localis Gymnasii.

Paulus Vattay

e. S. P. 1-ae Hum. Prof. et Exhortator Gymnasii.

7.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus, et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 13. Rom. Cath.	Hungarus, Stregova Comitatus Neogradien-sis	Mater Vidua Emerici Madách Nata Anna Majthényi habitat Stregovae	Anno 18 ³⁴ / ₃₅ Semestri secundo Primam Humanitatis Scholam privatim absolvit	Facto Examine			
				Eminens	Eminens	Eminens	

Datum in R. M. Gymnasio. Vaciensi. Anno 1835 Mensis Augusti die 8.

Leopoldus Nagy
e S. P. Director Localis Gymnasii.

Paulus Vattay
e S. P. Prof. 1-ae Huttis et Exhortator Gymnasii.

8.

Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis et Comitatus	Pater, vel Tutor, aut Curator, ejusque Conditio, et Habitatio	Annus et Schola quam frequentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis, et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
Emericus Madách Annorum 14. Rom. Cath.	Hungarus, Alsó-Stregova Comitatus Neogradien-sis	Mater Anna Majthényi enati Emerici Madách Nobilis Camerarii Regii Vidua ibidem	Anno 18 ³⁶ / ₃₇ Secundam Humanitatem privatim tractavit.	Eminens	E praescriptis pro hac Schola Primi Semestris Studiis die 2. Martii 1837 examinatus, calculum Eminentiae cum insigni laude referre meruit.	Eminens	

Datum Pestii in R. M. Gymnasii S. P. Anno 1837 Mensis Martii die 2.

Michael Róth
e. S. P. Director Gymnasii.

Andreas Jallosics
2 Huttis. Pfsor et Gymn. Exortator.

9.
Testimonium Scholasticum.

Nomen et Cognomen, Aetas, Religio	Gens, seu Natio, Locus Natalis, et Comitatus	Pater, vel Tutor, Curator, ejus- que Conditio et Habitatio	Annus et Schola, quam fre- quentavit	C l a s s i s			
				In doctrina Religionis	In Literis et Scientiis	In Studio Linguae Hungaricae	In Moribus
D. Emericus Madách Annorum 15. Rom. Cath.	Hungarus, Alsó- Stregova, Comitatus Neogradien- sis	Mater Anna Majthényi, Vidua Ibidem	Anno 18 ³⁷ / ₃₈ Primum annum Phi- losophiae utroque semestri	Semestri Primo:			
				Eminens 19	Ex algebra Eminens 4-us Sub. Tent. publ. Ex Hist. Univ. Eminens 3-us Sub. Tent. publ. Ex Logica Eminens 16. Sub. Tent. publ.	Eminens	
				Semestri Secundo:			
				Eminens 12	Ex Geometria pura et pract. Ob infirmitatem legitimatam tardius exam. Eminens. Ex Hist. Univers. Eminens Ex Metaphys. pura ob infirmitatem legitimatam tardius examinat. Eminens	Ob infirmi- taten legitimatam tard. exam. Eminens	

Datum e Facultate Philos. Regiae Scient. Univers. Hung. Pesthini Anno 1839 Mensis Augusti die 1-a.

Emericus Tersztyánszky
Semptemvir, Facultatis Philos.
Profess., et Stud. Direct. Reg.

Josepus Wolfsbein Math. Prof.
Josephus Verner Prof. Phys. Idem abs. D. Prof. D. Relig.
Steph. Horvát Ling. Hung. Prof.
Lazarus Sztanojovits Histor. Prof. Supplens.

II. Madách Imre ifjúkori levelei édes anyjához.

1.

Édes jó Mamikám! Csókolom kezedet a sok ajándékokért. Nagyon örülök azon napra, mikor Budán fogom kezedet tsókolhatni. Nénit, Marit, Nintsit és Fánit is tsókolom, és mindég leszek szófogadó és szerető fiad, Imre. (E levélkét Madách öt éves korában írta 1828-ban.)

2.

Ma chère Mère. Si le cours de nouvel an Prenait sa source dans nos coeurs, Vos jours tout doucement S'écouleraient dans le bonheur. Imre, Károly, Pali.

Mes chères soeurs. Quel présent peut-on faire à notre âge Sinon le coeur où vous régniez. Agréez-le comme un heureux présage Il est constant, chères soeurs, vous le verrez. Imre, Károly, Pali. (1829?)

3.

Édes Mamám! Fogadd el ezen könyörgő leveletem, melyet Károlyért írok, mivel tsak első; a hofmester adott Palinak, Károlynak, egy-egy fertály árkus papirost, kire festettek új esztendőre, de Károly a magáét elrontotta, a Hofmester nem akar adni neki mást. Könyörülj meg rajta, agy egy fertály árkus papirost néki, evvel maradok téged szerető Madách Imréd 1834/28 De.

4.

Édes Mamám! Név napod már el hanyatla, és én nem vallhatám szivem érzelmeit. Messze tőled, ez örömtől megfősztvá, tsak kívánnom, s tűrnöm kellett. De hol is találnék rá szavat, hol, mely festné szivem érzetét; nem érez, aki érez szóval kifejthetőt. Tudod te azt, mi mellembe lobbog, ősmere e láng oltárait, ha nem ismered, hasztalan festném azt, nem ősmernél rá, mit fiad néked kíván, érez és nevel.

Édes Mamám, engedd meg tsunya írásom, de az ágyból még ki nem szabadulék. Épen itt volt Raizinger, óh tsak téged láthatnálak már ölelve. Nénit, Nintsit, kinek azt kívánom, mit ő magának; tsókolom néked kezéd, tsókolva maradok háladatos fiad, Imre.

5.

Édes Mamám! Mily hosszúnak látszik azon idő, mely elmeneteled ólta lefoly. És mégis, mily kevés az ahhoz képest, melynek még Novemberig folyni kell, pedig már most is mily nehezen várattatik! Tsak még most jövőnk végre rendbe, és így tapasztalnunk kellett, hogy amit legjobbnak véltél, legrosszabb. Mert a gazdasszony ládájába egy nagy darab szalonna és két

darab nádméz talátatott. Tizenegy óráig éjjel kimarad, és ha mink új esztendőre Kesszegre mennénk, mint hallom, ő Nagy-Orosziba menne! magára hagyva a házat. Ird meg kérlek, hogy frankóval irjak-e Kesszegre, és küldj egy francia szótárt és olvasó könyvet, másképp venni kell.

Mostanáig Balassa, Zalai, Benyiczky és Lubival vagyok ösmerős, Majtényi Laczi azon utczába van szállva, melyen minden nap járnom kell. Ha Novemberbe le jössz, hozd el kérlek, pénzem, melyen egy valami dolgot, és egy a mathézis értésére okvetlen szükséges lorgniette-et akarok venni. Nintsit, Nénit tsókolom, tisztelem, és néked kegyeidbe magam ajánlva, maradok holtig hálaadatos fiad Madách Imre 1837 október 15.

6.

Édes Mamám! ismét egy jelét adád anyai szeretetednek, hogyne indítana, e számtalan kegyesség, úgyis köteles szivembe édes, s örök tisztelő szeretetet. Mingyárt gondolám, hogy: anyai szereteted soraim félre értendi. Háládatlan pazarlás volna tőlem az, ha azon öt ezüst forintot is elfogadnám, s ezen kívül minden holnapra annyit. Elfogadom igen, forró köszönettel, de úgy, ha ezeket is beszámolod hónaponkénti ajánlásodba. Hiszen ki adta nékem azon úgynevezett tulajdon kasszámat, én szerzém-e azt? nem, az is te jószágodból van. Tehát avval illik is pótolni szükségimet. Hogy abban is megerősítselek, mit anyai szived fel tesz felőlem, t. i., hogy jól gazdálkodok, itt küldöm számadásomat. Hazulról hoztam egy huszast, vettem petsétviaszt és papirost rajta. Te édes, jó Mamám, adtál gyümölsre egy huszast, elment egy szubskripcióra, melyet az egész iskola alá irt, s így én is, egy profeszor képére. Két ezüst forintot adtál édes mamám octóberre, ebből vettem 3 f 20 kron egy sipkát, mert a kalapom el szakadt, sipkám igen tsúnya volt.

Egy huszast egy megrabolt Logicusnak, szinte kéntelenség, és sajnálkozásból. Egy petsét-nyomót 2 f 30 xon. Egy Lorgnettet, mert e nélkül a Mathézisbe előforduló számokat, oly messzire meg nem látom 10 flm. Innen látod, hogy mind ezek szükségesek voltak, de nem is mindennap előfordulandnak. Ezen kívül 2 ezüst forintot igazán az ablakon vettem ki, de ezért botsánatot remélek, mert mindennek meg kell fizetni az árát, még meg tanuljuk. A spajz most pompás, tsak kérlek, hozz rizskását. Oh be nehezen várom a tizenötödikét. Evvel maradok, magam számtalanszor tapasztalt kegyedbe ajánlva, holtig háládatos fia, Madách Imre. Pesten 1837. Nov. 5. Marit, Nénit, Kis-Pepit ezerszer tsókolom, az ostyákért ezer köszönet mindnyájunktól, úgy mint a sok kaláts e. c.-et c.-ért is. 500 fln az óra skatulába, az a nagy skatulába és ez a magadzinba van.

7.

Édes Mamám! Tsak most többször át olvasva kedves soraidat, vettem észre, hogy te azon írásaimon haragszol, t. i., hogy a napi-rendbe minden, a spajzba semmi sints, pedig igenis jól tudom, hogy rajtunk, érdemünk felett gondoskodik, és ezt tsak illyes dolgokról mondtam, mint sunka, füstölt hús, é. u. t., melyek ottan beiktatva vannak, és nintsenek, de nem is lehetnek; a többiekről ezt nem értem, s távol legyen, hogy akartalak volna is megbántani, midőn minden vagy van, ami szükséges és még több is, vagy legalább akaratom meg van s tsak távolléted ólta fogyott el. Kérlek, hozd el Wieland munkáit, ezeket Verner (Philosophia profesora és dekán) az iskolába javasolta. Remélem, hogy már e levél otthon nem talál, ha még ott, úgy remélem, hamar el indulsz. CandelCain is itten vár. Tsókolom Nénit Marit, Nintsit, K.-Pepit, és néked kezéd tsókolva, maradok holtig háládatos fiad Imre. 1837. November 11.

8.

Édes Mamám! Már azon régen óhajtva várt nap el múlt, mely téged hozzánk hozni fog, de hasztalan ígért. Mink szörnyű kétségbe esve itten, semmit sem hallunk rólad, s setét okokat keres mindég az ember kétségbe, jőjj vagy írj, kérünk mindnyájan s ne hagyj a félelemben elveszni. Evvel maradok holtig leg hálaadóbb fiad Madách Imre. 1837 Nov. 18. Nénit, Marit, Nintsit K.-Pepit tsókolom.

9.

Édes Mamám! Minden nap reménytől dobogó szívvel jöttem az Universitásból haza, gondolván, hogy téged már itthon talállak, s ezen remény egyszerre eltépve, s ki tudja, mily sokára! ird, kérlek, mikor jössz be bizonyosan, itt oly nehezen várunk, s oly szükséges vagy, hogy ki sem mondható. Már bizonyosan tudod, hogy Majthényi Antal is báró, és a Palatinus kisebb fia meghalt. A kis Bertának csak kettőt kívánok, legyen hasonló anyjához és szerentsés.

Ha bejössz, kérlek, hozd el a rajzoló formáimat, kótákat, melyeket még nem tanultam, bepetsételt írásaim, és ha akarod, Kisfaludy Sándor munkáit, melyek hiányát meg kaphatni. A szakácsnét is, édes Mamám jó lesz elküldened és mint előbbi levelemben könyörgöttem, Wielandot. Csak kérlek, ird meg eljöveteled bizonyos határát, hogy azokat, mik tán addig el nem maradhatnak, levélbe beszéljem el. Nintsi talán szerelmes, hogy rólam el is felejtkezik. Mindnyájatokat tsókolom, és Néked kezded ezerszer tsókolva, maradok holtig háladatos fiad Madách Imre. 1837. Nov. 21.

10.

Édes Mamám! Örömmel olvastam szerentsés haza érkezésedet, és köszönöm azon magyar laiblit, mely már készül. - A hidat 14-be kivették, bár még jég nem megy. - Az épülendő hídhoz igen nagy készülétek vannak. - A Palatinus, ki ezekbe a napokba tsaládostul Bécsbe megy, resignál, miért is márciusba országgyűlés lesz. - A bolha productionnal bizonyosan tele lesz az ujság, mely itt van, és az ujságban gyakran volt róla, én láttam és csak azt mondhatom, hogy nem egy huszast, de egy krajczárt sem ér; és az egész tsalás. A budai antiquárius boltot is láttuk, mely többet ér nála, bár igen kis körű. De végeznem kell, mert holnap bizonyosan felelek. - Evvel maradok holtig háladatos fiad M. Imre. 1837. Dec. 17. A Mari még Stregován van? mikor megy Keszeghre?

11.

Édes mamám! Most nem igen szorgalmas író voltam, de ennek csak sok dolgom volt oka, de ezentúl szorgalmasabb leszek. Néninek nem is írok, mert nem sokára ölelni reménylem és Marit és Nintsit, véled, édes Mamám. Ambrozyaknál voltam és nálok később ebédeltünk, holnap már kell jelenteni magam a deffenzióra Kis-Pepit, Bertát és mind tsókolom. Evvel maradok holtig hálaadó fiad Imre, kinek holnap korán kell fel pillantani. 1837. Dec. 29.

12.

Édes Mamám! Mily nagy volt örömünk, azt irni felesleges, az alkalmatosság megérkezésével. De bűnk is, hogy helyette nem te jövéél. Istvánról Hamza hamissan irt, mert ő tsak kedves felesége látogatására egy-két napra ment, és pontossan meg jött; azért is kérlek ruháit hozd el magaddal, mert máskép kétségbe esik, mert egyetlen öröme már másod ízbe tsalva van. A gazdasszony nem legjobban főz, de azért meglehetőssen, és betsületes. Minden kegyességért különössen köszönni levelem nem volna elég, mely szívünk még sem tárna ki egészen, melyet te anélkül is tán értesz. A bekötött Spiegel-t itt küldöm minden ide küldött iskátulákkal, tsak a kis kosarat tartjuk meg, a hús kosár helyébe. A boltok zártak, és azért a sorsot el nem küldhetem. Nénit és Nintsit, kiket kérek nem irásomért nem haragudni, tsókolok. És Nintsi ne bosszulja nem irásával. Evvel maradok holtig háladatos fiad Imre. 1837. Dec. 30. Tormát nem kaptunk. Mari még el nem érkeze. Más oldalán.

Édes Nintsikém. A Neográdi revolútiókat tsudálva hallom! és félek, hogy téged is magával ránt, ruhád meg lessz, azon gyönyörű óravánkust köszönöm. Épen most jövök a kaszinó concertról, minek jeléül ezt küldöm. A jurista bál felől legközelebbkor tudósítlak. Evvel maradok holtig szerető Imréd. Ezen bizonyítványt talán tévedésből küldöttétek és talán szükséges.

13.

Édes Mamám! Hiába vártalak a hires Juristabálra, melybe való bemenetelért gondoskodtam már. Még minekelőtte leveled vettem, bilétemet oda ajándékoztam, de ha bár minő kedvem lett volna rá, nem leveled, de egy szavad is elég lett volna, attól vissza tartani. Irtad édes Mamám, hogy estve ki ne járjak, de ezt meg nem tarthatom, mert minden nap, 6 óra után járok haza egy Professor-tól. A tentámenig látni reménylek.

És pénzemet is tőled, Édes jó Mamám, venni reménylem, hogy a hofmestert érte meg nem szállítsam. Nénit, Nintsit tsókolom, és néked kezéd tsókolva, maradok holtig háladatos fiad Imre. 1838. Jan. 21. (száritani akartam és megfüstölődött.)

14.

Édes Mamám! Kellemetes azon emlékezet, mely vissza visz itt mulatásodra, de zavarja azon örömet, egy szomorú vissza emlékezés, mely mutatja, hogy bár hogyan iparkodom megelégedésedet ki vívni, te még is elégedetlen vagy velem. Hogy fájt az nekem, ki mondani nem lehet, midőn reményem közepén, ily kínosan jelentéd meg nem elégedésedet, s azon erősítő reményt mint sujtá el, hogy te szereteted jutalmaz. Babnik még most sem határozott bizonyos órát, de mindnyájan szorgalmatossan járnak, az esztergályos machina még el nem érkezett, min igen haragszok, mert munkáimat néked nem küldhetem. A ketskemétiek, tsak két hét múlva fogják le tenni a pénzt. A Nintsi órája még nem kész, négy nap múlva lessz tsak kész. Már a hidat ki vették, és sok jég megy a Dunán. Majthényi Gábor (nem tudom melyik) fia (a ki katona is volt, a Darótzai molnár lányát veszi el aprehenzióbul). Itt két embert találtak megölve a lóvásáron és a deszkásoknál. Egy fejet is küldök, édes Mamám, rajzolatombul, most Calliopet festem. Spányik még mostanig jól viseli magát, tsak hogy a színházi kedvelés, nagy szenvedélye, melynek tsak az vet gátat, hogy pénze nints - - Mivel te oly jó voltál, édes

Mamám s valamely tudományos könyv vételére pénzt adál, legjobbnak véltem az Athéneumra prénúmerálni, melyből a magyar literaturát meg tanulhatom, s mivel igen szép történeteket foglal magába, néhány számot Nintsinek küldök. Ó be nehezen várom, hogy a jég meg álljon s ismét olvadjon, ha tsak akkor jössz hozzánk édes Mamám. - Nénit, Marit, Nintsit, Pepit, Kis Pepit tsókolom, Bukvát, Bódit, Borit is köszöntöm. S evvel maradok holtig hálados fiad Imre. Két pulyka az úton megfagyott. A sajt is egy keveset savanyú. A süteményen mindnyájunk köszönete, mely szereteted új tanúja. - Káposztát parantsoltál venni 50 főt, de mivel nekünk 100 főnk van, s már-már romlik, abból küldünk ötvenet. Imre. 1838. (február?)

15.

Édes Mamám! Minden alkalom szeretetednek új példáit adja és én! Mit tsinálhatok? Légy meggyőződve édes Mamám, hogy mindent elkövetek, hogy legalább megelégedésed szerezzem meg. Tsodálom, hogy utolsó levelem megkaptad, mivel adresse nélkül vitte István a postára, és sok tzeremóniát kellett vele tsinálni. A ketskemétiak még le nem fizették a kommissiókat, el végzettük Károlylyal, ki is szegény legrosszabbul járt mellette, mert két huszast, egy tizest és öt garast elvesztett, melyeket a maga pénziből pótolta. Az esztergályos szerszámok öszvessen 50 ezüst forintra mennének. - Ambrózinénak is itt küldünk némely butorokat. Neked Édes Mamám egy rajzolatot. És a Hofmester is reménylem, megküldi a számadást. Ezek után kezedet tsókolva, és Nénit és a komornokot köszöntve, maradok holtig téged szeretni meg nem szűnő fiad Imre.

16.

Édes Mamám! Mily hosszú már azon idő, mely hazameneteled oltá lefolyt, de ismét közelebb az, mely hozzánk vissza vezet. Már Nintsi irt Robitsek iránt, és én minden igyekezésem megszerezésére fordítam a pénznek. De 2-dik Májusba mégis nehezen ér Gyarmatra. Te leveledet Édes Mamám tsak 3-ik Májusba kaptam meg. Balassa nintsen ideben. Itt hagytad magad kés és villadat és még egy pár régi ezüstöt; ez-e az elveszett? Kovásótziék a minap el hívtak és kéretnek Édes Mamám! hogy személyesen gyere be, ha Strokai írja. Három vagy négy napja, hogy az arany sas kávéház le dült. Azt beszélük, hogy a király le jön. Már a mesterek is rendesen járnak. Kiknél megelégedésed el nyerni igyekszem. Igen búsított leveled, melybe kételkedsz iparkodásomon, midőn mégis egy tzélom néked megelégedésedre lenni. És valóban a pénzt nem hasztalan köteni. Kimondhatatlanul szomorít, hogy néked ennyibe kerülök. De inkább még kevesebb szükségekre szoríts be kisebb lakás és mindenre, mint sem hogy Téged evvel kótségekbe hoznánk. Mostanáig is hidd el, mennyire lehetett, el vontam magam minden kótségtól, de végső kép fogom ezt tenni, ha a te akaragod. Evvel maradok holtig legháladosb fiad Imre. 1838. Márcz. 6.

17.

Édes Mamám! Ha szivemre téve kezemet az égre tekintek, kérdeve lelki-ismeretemet, mit tevék, hogy megérdemlém az egész világ megvetését, mert ha egy szerető anya teszi azt, minél inkább az érdektelenebb tsapat. Nem lelek semmit, épen semmit, tán néhány gyöngesség kívül, mi vádolhasson. Én egész éltemet egy szent tzélra áldozám, a legszentebre, melyet

ember csak el érni vágyhat, s ez volt: azon anyai fáradozások, aggodások s gondviselésnek bár mi kis részét leróhatni, s ha ezernyi kellemetlenségnek ki téve magam, vagy ezernyi örömtől elvonulva kérdezém magam: mi ezért a díj, szivembe egy szózat emelkedett, mely súgta anyád meglelégedése, s én azután folytattam a nehéz utat, mert oly dicső vezérem volt - a remény. - - Űlő életre szentelém magam, olvastam, mennyit lehetett, s erköltsöm ellen tán sehol senki ki nem állhat. - Óh mi fájdalmas ezen öntudattal a bizalmatlanság, nem mondom, mit érezek mindig ily alkalommal, mert kimondhatatlan az, nem mondom a szégyenpirulást magam és társaim előtt, de azt, hogy egy anya ötlet úgy szerető fiára gyanakszik, ha hat órákor otthon nintsen. - - Óh Édes Mamám! s ha meg az mondatik, hogy kóbor vagyok, hogy hon sohasem vagyok. - - 8-tól 11-ig az iskolába lévén, délután ismét 2-től 4-ig, s haza jövök, mestereimnek is eleget tenni, s ha este nem látok majd dolgozni, akkor is tilos nékem barátim körökbe mulatni néhány pertzet. - De hagyján, te kívánod. - S ha vissza jövök a templomból, v. másunnan, ismét azon öllő gyanús szavak, »talan nem is voltál a templomba« és u. t. - mindenkor inkább egy tör döfést éreznék mellembe. - Valóban gyakran gondolám ilyenkor, nem lenne-e jobb nem lennem, - s az ég hatalma ellen vétkezek. - - Mind meg legyen, sohasem megyek hazúrul el ezentúl, mind hova kell, hogy essen életem mentül hamarabb áldozatul, megmenekedve a földi szenvedésektől. - Mutatja úgyis mellem s egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya. Ám legyen az bár mi rövid, is szentelve neked - - téged holtig szerető fiad Imre; többet nem irhatok védségemre, de evvel a végítéleten is bírák elibe állhatok, mondvá: ilyen valék. Tán nevetni fogod zavarodásomat, óh, mert engemet csak az ért, ki érezi keservemet. (1838. május?)

18.

Édes Mamám! Azon örömdetes hírt hallottam, hogy mégis Július végével haza megyünk. Óh csak valósulna. Itten a töltéseken igen dolgoznak; a széna piatzot egy öltre fel töltötték. Minden szerentsétlen házi úrnak a város ingyen épített két szobát konyhával. A mesterek szorgalmatosan járnak, és mink is iparkodunk, hogy meglelégedésed megszerezhessük. A szakácsné azt hallom, meg nem akar maradni, mivel beteges. Frideriket Édes Mamám csak a te jószágodtúl függ felfogadni vagy nem. Melyet mégis mindig oly nagynak tapasztalván, most is feltalálom. Mivel a házi urak úgy felverték a szállásokat, a kaszárnyákat kiürítik és nekik kell katonákat tartani büntetésül. Evel maradok legháládatosabb fiad Imre. 1838. Május 26.

19.

Édes Mamám! Engedd meg, hogy ily sokáig nem irtam, de azt csak sok dolgom akadályozhatta, hogy téged, édes Mamám legalább írásban tudósíthassalak. Az examenek 18-dik Júliusban kezdődnek és 8-ik vagy 9-ik Augusztusban végződnek csak, nem képzelheted Édes Mamám, hogy számlálok minden napot, mely lefolytával is közelebb vagyok viszontlátásodra. Rossier felesége meghalt, és ő Stubenbergnével Július elején falura megy. Nintsinek itt van Maritúl egy levele, mit tegyek vele? Már ezen kevés időre talán nem vólna érdemes a klavirmestert fel fogadni, de csak az iskolai esztendő elején, hol meglelégedésedre nagyobb szorgalmat is fordíthatok reá. Mert csak az egy tzelom, egy kíváratom. Már a Károly és Pali is el kezdtek Fridericnél. - Mindég keresünk még esztergályost, de még nem találtunk, mind igen drágák. És a szerszámok is 125 forintra jönnének. Jószágaidat köszönni kezdeni hasztalan vólna, mert száma is kimondhatatlan, s így csak érzennem kell s kívánni legalább háládatos iparkodással tetszeni neked. Imre. - A nyári ruhák még nem készek, a gyűrű sem, kérlek,

küldjél be fehér ruhát, azóta mindég egy pár strimflit hordok. - Tsókolom Nénit, Nintsit e. c. (1838. június 24.)

20.

Édes Mamám! Pepi idebent lévén, Raizingerhez mentünk, ki is prescribált valami orvosságot és egy kenőtsöt a mellemre mely rettenetes hólyagokat szítt. Már jobban is vagyok, a mellem nem fáj, az alteráció kisebb és kevesebbet is köhögök. Épen márama végzém a második examentet. Bár már az utolsó volna, de fájdalom, soká kell még e szabadító szempillanatig várni, mely tsak valami 10-ik Augusztusban virrad. Nénit, Nintsit, kitől már az ígért Gellén Józsi könyvit pretendálom, tsókolom. A madráz kész, 10 frtot fizetett érte a hofmester. Édes Mamám utolsó leveledben kegyesen megengeded, az említett magyar könyvek vételét, mely engedelemmel én mégis nem élek, én inkább jelenlétedben, novemberre hagyom, evvel maradok téged holtig szerető fiad Imre. (1838. július 25.)

21.

Édes Mamám! Bori minap hazament, s én igen sajnáltam, hogy nem írhattam általa, legalább gondolat által is véled beszélve. De tsak délelőtt jött, midőn Lónyai nálam volt, mindjárt Schwind jött, s így lehetetlen volt. A ketskemétiék még most sem fizették le, s Hamza pörbe akarja őket idézni. Spányik pedig mondja, hogy a kasszába még 40 forinton felül van. A hús kifizetés után. - Az idén nem lesz oly szép jurista bál, mint máskor, mert a harmadévesek közül tsak kettő vesz részt. Ambróziak már itt bent vannak. - Horony minap itt volt s szegény egy hosszú beszédet tartva, nagy ijedve 25 forintot kért és vett tőlem költsön Mártiusig, a te ígéretedre provocálva, s addig interes gyanánt, mindenfélét kíván le irni, könyveket hoz költsön és u. t. Holnap bizonyos jóslat szerint Pestnek le kellene sülyedni, az utczák szögletén hirdetményeket ragasztatott a város, hogy e vélekedést terjeszteni nem szabad s több tzimborákat be is fogattak. Hogy még a defensorúl nem irtam, az oka, hogy még semmi bizonyosat sem tudok, s meg vagyok győződve jószágodrúl, mely irántam oly mértékfeletti. Kováts itt van. - Barátiról a 3-ik Gregektus is el ment. A szakátsné megjavult, Pistárúl kérlek rendelkez, Pódit tisztelem, Nénit, Nintsit tsókolom, Boronkay volt-e ott? S néked, Édes Mamám megelégedésed megszerezni akarva, tsókolom ezerszer kezedet s maradok holtig szerető fiad Imre. - Az ujságokra prenumerált a hofmester, de most a kis órára nints pénz, 1838. 11. Decz. Spányik a belestristicai társaság tagja, egy parodiát ir, neve: A tátosok vagy a drótos tót. (Decz. 11.)

22.

Édes Mamám! Szemrehányásokat teszel kevés írásoméért, még kételkedhetsz azon, hogy véled beszélhetni nekem a legédesebb foglalatosság. De mit is irjak, mint azt, mit úgyis tudsz, reménylem, hogy én, mint foglak mindég tisztelve szeretni. Mindazonáltal én már három levelet irtam, mit ha nem hiszel, kérdezd meg Spányiktól, az elsőt Micával s azolta kettőt s ezentúl is ez leend legédesebb foglalatosságom. Nem is képzelem, mint lehetne az, hogy ne vetted volna az én leveleimet, a hofmesterét igen. Horony (nem tudom, ezen levelet megkaptad-e édes Mamám) minap itt volt s a te ígéretedre hivatkozva, 10 pengő forintot vett

tőlem költsön, mi nagy zavarodásba hoz, mivel először ez nékem nem kicsinység, Mártiusig nem akarva vissza adni, másodszor mivel mindenfelét visz le irni tőlünk, alkalmasint lerovására, s már vitt is, azért kérlek, adjál tanácsot, mit tsináljak, Édes Mamám, mert e tanács bizonyosan a legjobb leend. A ketskemétiak még most sem fizettek s ez oka, hogy a közönséges kassza is a legnagyobb Hecticába sinlődik. S mi nagyobb, hogy az éhes farkasok mindenfelől várnak már. A szállás pénz, az elértkezett esztergyalyos masina megfizetése. Pista sok könyörgése után megtartatott. Minap az öreg úr hívására páholyában voltunk. Új kegyességgel, hogy a muzsikaegyesületre prenumeráltál, nekem sok sok kellemes estét szerzettél, melyeket Lónyay társaságában töltök, kit napról napra jobban szeretek. S ha még e mulatságra is marad időm, véled beszélhetni ne volna? - Nintsit, Nénit tsókolom és néked kezeidet tsókolva, maradok háládatos fiad Imre. - Ötvös rezignált, Lónyay excellentiás lett, Cziráky rezignál e. c. mit jövőkorig jobban megtudok s tudósítlak. (1838. december 25.)

23.

Édes Mamám! E mai nap kettős örömet hozott, az alkalmatosságot Sztregováról, mely annyi bizonyágát adá ismét szeretetednek, mennyi jóságod irántam tsak adhata és Pepit, ki igen rekedt. A lózat, melyeket már régen megvettem, a számadások között küldi Spányik, Ötvös valami gubernátor lett, (most jut eszembe, hogy Galitziai) Bedekovics vice cantzellár, Cziráky Grassalkovits helyett hertzeg lesz. Kérlek, küld az első alkalommal be Alice és Pompeji utolsó napjait. Kérlek, Édes Mamám, ne haragudj, hogy Horonynak azon pénzt adám, de ígéretedre hivatkozva, s ha ezt nem is tette volna, ámbár nékem is volt szükségem pénzre, utolsó pénzemet oda adtam volna, én nem tehetek róla, de könnyebb nekem, ha én szenvedek szükségét, mintha mást látok szenvedni. És képen is mint látszott a betsületézés meggyőzése, le irni lehetetlen. Ha nekem egy köpenyeg és nagy kaputom van s látok mást fázni, ha megszólítana, nem állok érte, nem adnám-e oda neki. Minap az úri utcába egy siró gyermeket, ki sirt, mivel egy forint helypénzt kellett volna szüleinek fizetni, e forinthez még egy tizes hibázott s így ki fogják vetni a szegényeket, hidd el, néhány napig minden kedvem oda volt, éjjel is ez járt fejembe, mert nem adhattam neki. - Itt, Édes Mamám, egy rajzolatot küldök. Az esztergyalyos masinát holnap felállítják. Mivel irtad leveledbe, mely oly kedves vala nékem, hogy innen oly iszonyú, borzasztó, szörnyű, félelmes, ijesztő, mord véres, rettenetes hírek szárnyalnak, kötelességemnek tartom, gondos, szerető szívedet megnyugtatóni, mivel mind az nem igaz. De azért Lónyaival sem megyünk mink magunk az utcán, mert az ilyenkor tele van. Kérlek azért, ne aggódj, hiszen a legkisebb veszedelmet is kerülöm, ha értem nem is tenném, legalább érted. Tudva kegyes jóságodat irántunk, mely szerént szereteted nekünk kívánod (»a munka után édes a nyugalom«, ha emlékezel azon képre), hogy munka után mutassuk néha magunk, néha, ha éppen valami nevezetes darabot játszanak, elmegyünk a színházba, annál is inkább, mivel a hofmester irgalmatlan kedvét mord képekkel észre veteti, ki különben igen jó világra való iparkodó e. c. Ezért tehát bizva örökös szeretetednek érdeklésébe, maradok holtig háládatos Imréd. Újesztendei kívánságomat, minek is nyilvánítsam, úgy is tudod, hogy fiú ily jó anyának mit kíván. Nénit, Nintsit tsókolom, neki is küldök egy képet, t. i. néninek. Bódinak irok, Bukvát, Borit e. c. e. c. tisztelem, mi afféle, és úgy tovább, punktum. (1838. év vége.)

24.

Édes Mamám! Tegnap előtt vevém Nintsinek kedves sorait, melyek mégis tsak némileg is alig tudták kipótolni azon örömet, melyet érzek, ha tulajdon leveledet veszem. Mindenik levélbe, mely nekem Sztregovai emlékeket hoz ide, oly betses, szép emlékeket, melyeket a pesti zaj nem felejtethet el s hiányokat tsak a tzelhoz érhetés teszi türhetőkké, várok még egy tudósítást mikor leszen azon boldog pertz, mely karjainkba vezet, de megvallom, hogy ezen pontot mindjárt első betses leveleidben is, alig távozá, már kívánsin keresém! - Ambróziaknál mindjárt azon nap voltam, midőn a Nintsi levelét vevém. Kik is az Asszonyi egyesület bála biléteket erővel rám akartak tolni, de megelőzte őket már Lónyainé. Ki is már előbb adott nekem bilétákat, azon kérelemmel, hogy menjek el. Azért tehát egész karaván, Spányik, Lónyayék, Benitzkyék, Boronkay, Verzar, Pelali e. c. e. c. jól felöltözve, elmenénk, szép meleg est volt s éjfél után haza jövének. Igen jól mulattuk magunkat. Vajha Te is Nintsivel ott lettél volna, még tökéletesebb lett volna megelégedésem, - különben huzás is volt, Lónyayné két nagy aranyos kannát adott rá, de én semmit sem nyertem. Maskara kevés volt s még kevesebb szép. Ember sok. Mivel kalapom egy évi szolgálat után már igen rossz volt, úgy, hogy karimája úgy tsüggött, mint egy beteg malatz füle, jóságodban bizva, ujat veszünk. Hogy nem vettük idő előtt, az bizonyítja be, mert egy kalapért, melyet én már nem hordok, a zsidó sem adna egy garast, mint tapasztaltam tavalyi kalapomnál, melyet Istvánnak adtam, és a mostani annak érdemes successora. Reményilem tehát, hogy nemsokára egy örvendetes hírt veszek közel eljöveteledről. Nénit, Nintsit tsókolva, maradok holtig hálados fiad Imre. Mostan jön eszembe, hogy itten a Régi Posta-utczában egy tót theatrum áll fenn, melyben néhány tanuló társaim is színészek, nemsokára többekkel szándékozok megnézni. (1839. január 10.)

25.

Édes jó Mamám! Mióta az alkalmatosság el ment, nem vettem egyet is kedves soraidból, melyek néked szerelmed annyi tanuságát hozák s oly kellemessen lepének meg. Azokat tsókolhattam szeretett kezeid helyett s gondolhatám, midőn írta ezt, szeretett Mamám reám gondola s én érdemes kívánok lenni szeretetére. De épen e körülmény ketsegtete azon reménynyel, hogy tulajdon jelenléteddel boldogítandsz. Sötét képzetek jöttek szivembe, ha talán valami bajod vagy, és én azt nem is tudom. Kérlek gyere már egyszer ismét közénk és fogadd forró gyermeki szeretetünkkel ölelésünk. Semmi sem oly kedves nekem most, mint jelenlétedbe s nem érzem az örömet, mert véled nem közölhetni azt. Most az examenekre nyakra-főre készülök. 5 óra előtt mindég fel kelek. De tsak legyen ennek vége, azután minden héten teljesíteni fogom égő kívánságomat, hogy véled legalább írásba szóljak. Addig is maradok téged holtig szerető fiad Imre. (1839. január 19.)

26.

Édes jó Mamám! Tsak ma estve kapám kedves leveledet, mely megelégedésed jelét foglalva magában. Nékem kétszerte kedves az. A mi az én s Spányik meglopását illeti, ez tsak különös humorának szüleménye, kivált az övé, ha tőlem pedig vesz is a Pista néhány garast néha tudtom nélkül, tudja ő, hogy én jólakva nem nézhetek egy szomjassat s ha van pénzem, bizonyos lehet az, kinek nints, hogy inkább neki, mint magamnak is megtartani kívánom azt. Örömmel s alig várhatva már várom azon üdvöt, mely hozzád vezessen s ott szóval, élő beszéddel mondhassam azt szivedhez, mit így csak holt betűkkel irhatok. Evvel maradok téged holtig szerető fiad Imre. (1839. márcz. 17.)

27.

Édes Mamám! Kegyes gondosságod egészségem felől engem tsak félelemmel tölt el, hogy ebbe tennen egészséged szenvedend. Én már egészen jól vagyok. A doktor is azt mondá, hogy mindent szabad ennem, mit tsak akarok. Mértékfeletti kegyességed, melynél fogva nékem a ketskeméti pénzből akarsz valamit adni, most nem használhatom, mivel még két vagy három huszas hiján előbb adott pénzem is mind meg vagyon; hisz nékem igen kevés kell, ha nem vagyok kénytelen valami subscriptióra adni. Kérlek, kedves Mamám, ha sokára be nem jönnél, hagyj csináltatni egy nadrágot, ez igen rongyos s ipen kopott. Valahányszor új meg új bizonyosságait adod szeretetednek, szívem mindig nehezül, gondolva, hogy én azokat soha vissza nem pótolhatom. Engedelmet kérek rövid és tsúnya írásomért, de igen sokat mulasztottam el, azt kell tanulnom. Téged holtig legforróbban szerető fiad Imre. (1839. ápril 27.)

28.

Kedves Mamám! Ámbár még kis üdő, mely alatt nem tsókolhatám kegyes anyai kezeidet, mégis az oly hosszúnak látszik, mintha éveket foglalna magában, hosszú egy, bármi rövid idő, mely múlik kedveseink távollétében. Palya ma reggel érkezett s nemcsak azért, mivel rólad, édes Mamám, híreket hozott, de mivel azon vidékről való is, kellemetes volt. Pepi Marival ma mentek el Keszegre. Ma kezdtem el az olajfestést, igen jól megy; az úzás nem igen, mert ha víz megy az orromba, felejtkezve a láb- és kézbeli actiókról, egészen elhagyom magam, azonban már valamivel jobban. A mobiliára szánt materiát, 9 óra lévén, a bezárt Lidemann boltjában nem vehetém, de Hirschnél vettem, Spányik kifizette. Ismerve anyai jóságod és kegyed, oly bátor valék, Lónyay és a t. magamat deffensióra bejelenteni, már úgyis az utolsó. Nintsi vázolmányai munkába vannak, Palya által küldök egy általam készített borstartót. Iszonyú örömmel készitém, mivel néked véltem általa némi örömet szerezni. Nékem bizonyosan legnagyobb gyönyörűségem leszen, ha kegyes szivedbe háládatos fiad neve jól leszen beírva. Várva azon lassan mászó időt, mely ismét karjaidba vezet, maradok téged holtig szerető fiad Imre.

Kedves Nintsim! Vajha megengednéd nevedet versimbe beírni. Óh be sokat látná általam írva magát!

Nem lehet óh Nintsim tsak egekben birni szerentsét. És eget íme szemed éji körébe lelek. Imre. - NB. Csütörtökön Lónyayék az auvinkelbe hívtak egész napra. (1839. jun. 17.)

29.

Édes jó Mamám! Nem foglalatosságom sokasága vala oka, hogy kötelességemnek s kedves foglalatosságomnak, neked írni, nem tevék eleget, de mivel az alkalmatosságot, mely nekünk mindig annyi jelét hozza szeretetednek, vártam. Végre elérkezett s én örömmel ragadom tollamat, néked azt ismét mondani, mit annyszor érezve, mondtam már. A Classifikációt elolvasák. Én doktrinából 22-ik eminens, physicából 7-ik eminens, históriából 5-ik eminens, metaphisikából 2-ik eminens, hungaricából eminens. Ha öszve számoltatik, néhánynyal előbbre vagyok, mint tavaly. Balassa a metaphisikából 3-al utánam van, Lónyay 14-el, Benitzky 12-vel, Boronkay 9-el. A históriából Balassa közscandalumra első, Lónyay

érdemelve 2-dik, Boronkay 15-dik, Benitzky 33-dik. Physikából Lónyay érdemmel az első, mivel a physika kedventz tudománya lévén, őt physikát is vesz s azokat olvassa, ebbe a szemesztrisbe vetélytársa leszek. A báró urat is pedig majd tsak talán kiemeljük nyergéből. Tsak Lónyay, Luby és én mondtuk fel az egész históriát, mégis az az első!! Ugy a doctrinából is, ámbár egyszer tertiát kapott, néhánynyal előttem van. - De hagyjuk ezt. Én, ha másért nem is, kedvedért, édes Mamám, elég magasra kivívtam, minden futkosás nélkül s reményilem, jövőre magasbra megyek. Ami a színházat illeti, mindig átláttam én annak nem legjobb benyomását Károly és Pali korú elmékre, különös eset volt az tehát, hol én ne elleneztem volna a menést, vagy azt éppen kértem volna. Én, ámbár érzem írói pályámra ennek jó befolyását (mert oly verseket írok, hogy erővel az Atheneumba ki akará tétetni Lónyay s Spetykó, sőt szindarabot is, hogy Földváry biztatott, játszassam el azt.) De oly távol legyen, hogy néked költséget szerezve, melyek, hogy ha szenvedélyem legnagyobbika volna is, arról kedvedért lemondanék. Le tudok én mondani mindenről. Különben is még elég idő. S tudod, ha látom testvéreimnek nem jó részesülni, magam sem részesülök szívesen. Egy tzélom csak nekem, szeretetedet megtartanom s megelégedésedet megszereznem. Az esztérgályosnál már könnyen tsinálok magam is piksiseket, sróf, skatulyákat, tojástartókat é. u. t. Küldtem volna is neked, de ha valamit tsinálok, mindjárt elviszik tőlem s most nem tsinálhattam. Babnigg a fenmaradt 4 pengőn vett kótákat. Bár nemsokára lenne azon nehezen várt öröm a miénk, téged köztünk ismét ölelni. Evvel maradok téged holtig szerető fiad Imre. Én Lónyaynak s ő nekem mindig ad olvasni könyveket s a közönséges német ujságot. (1839. július.)

30.

Édes Mamám! Ép most olvastam el Spányik roppant levelét, mi felől szólni sem lehet, semmi lényegi általa okozandó kártól félni nem lehet; legfeljebb badar lármáját és hírbe hozását félhetnők, de tőle ez nem nagy dolog. A prelectiókból búcsút vevénk. Virozsilnak tartottam egy magyar s igen szabadelvű bucsúbeszédet nyilvánossan, mit ő igen szépen megköszönt, sőt leírva, emlékül el is kért; az iskolatársak is oly nagy tetszéssel fogadták, hogy nyakra-főre írják le magoknak. Most csak még az examen van hátra, melynek is nemsokára (pénteken talán) reményilek nyakára hágni. A ruhaneműek és annyi butor annyi helyet foglalván, nem vihetjük mind el magunkkal, a Katának is három huszast kellene a fiakkerre adni, azért jónak találtuk Palyával Csesztvére üzeni, küldjenek be egy két ökrös szekerkét, az úti költség nem menend többre 3 huszsnál, Kata is elmehet rajta és mindent elvihetünk. Szombat estvére mondtuk a kocsit. Te édes Mamám irtad, hogy nem megyünk Keszegnek, Mari pedig írja, hogy megígérted neki, hogy arra megyünk, a Te képed is kész lévén, oda viendő; a státiók sem többek, sem pedig az idő, azt sem tudván a te leveled vagy Mari ígérete történt-e előbb, talán Keszegnek kellene mennünk. A pénzt által vette József és el tette, kivéven az általam átvett száz papiros azaz 40 pengő forintot. Az ötven pengőt is megkaptuk Malvieuxtól, de mivel 4 nappal első előtt kellett felvennünk, 1 frt pengő levonással. Minden végzendő comissioidat elvégeztük, a látogató szeleteket átküldve, maradok holtig szerető fiad Imre. (1840. június végén.)

31.

Kedves Mamám! Mindazon gondoskodás s majdnem mérhetetlen figyelem daczára, melyet itt kedves Marim szíves szeretetétől és Pepi jóságától tapasztalok, még mindig fájdalmasan érzem valami szeretetnek hiányát és ez azon anyai karok, melyek oly nehéz holdakon át

gyámolítának oly renditetlenül. Görög tegnap volt itt Argentival, szegény jó Pepi még mindig egyenlő állapotban van. Nékem az izzadtságtól egy kis pörsönésem van, de azért felkelhetnék. Mari néhány napra Sztregovára készült, de Pepi nem akarja. Jövőkor ő akar irni, de hagyd reménylenem, hogy a honn töltött napok néked oly hosszúkká látszatván mint nekünk, az itt maradottaknak anyai szereteted karjaiba vezet - Imre szerető fiadnak. (Keszegh, 1840. szept. 24.) NB. Kérlek, ha alkalom hiányán Lónyay leveleit ide adressiroznád a postán.

32.

Édes Mamám! Tegnapelőtt tettem épen exament a politika, oeconomia és financiából, igen jó sikerrel. A roppant pecsétetes levél is már kezemben van. Most még csak az utolsó examenre készülök tüzzel, vassal. A Jancsi szerencsésen elérkezett, de még a ruhája nem kész. Kérlek, édes Mamám, ird meg, mikor jön be Károly és mikor kezdődnek a gyűlések. Mari kéretett, hogy keresnék neki egy nevelőt kis Pepihez. Eddig kettőt találtam, az egyik Erdősi, különben doktor, igen szerény és értelmes ember, de se klavírt, sem francziául nem tud; a másik igen jó zongoráz, prokátor, de igen szeles. A Jancsinak van kosztja a Hamza korcsmájában 5 p. f. egy holnapra. A juristák szörnyen készülnek báljokra, szinte fehér és fekete tollasok vannak közöttük. Elnök bizonyosan Luby lesz, ezen tekintetből szobáját, mely igen kicsiny, már elcserélte azon nagyobb, mely még nem volt kiadva, hogy a tanakodó komiszáriusokkal elférjenek. Kezeidet csókolva, maradok háládatos fiad Madách Imre. Cserny Marit tisztelem. (Pest, 1841. okt. 25.)

33.

Édes Mamám! Sietve irom e néhány sorokat, azt sem tudván, még Sztregován találhatnak-e? Károly és Palival üzentem Keszeghre, hogy 10-én már kész leszek s te édes Mamám velük küldött leveledben irod; írnam meg, mikor leszek készen? Irod továbbá, beszélnek Salaminnel a kosztért esztendőre és üzened, hogy ne szóljak véle semmit. Így nem tudom, tudod-e már, Édes Mamám, hogy minden órában nehezen várom az alkalmatosságot. Kedden már letettem az utolsó examentet a hazai törvényből, igen jól. Most itt van Huszár Károly. Tegnap Hamzával Veresváron voltam. A csődület alatt levő Almássy el vette a páholynyitóné leányát. Marit, Nintsit csókolva, maradok háládatos fiad Madách Imre. (1841. november 13.)

34.

Édes Mamám! Épen most érkezett el a Jancsi valahára és semmit sem végezve, szemüveget nem csináltatott, a reá küldött 3 p. f. el nem hozta s róla mit sem tud, a Károly és Palinál maradt szinmütáram 8 kötetéből csak hármát hozott haza, a többiek elveszvéen. Az asztalka még most sem kész. A jó Maritól tegnap kaptam meg gyönyörű kézimunkáját s nem is tudom hogy megköszönni kedves soraid. Én már dolgozgatok ugyan, de még kinevezésem alkalmasint a főispán hon nem léte következtében el nem jött. Csak sietve írtam e néhány sort, mivel mindjárt a gyűlés ideje lesz s míg addig az öreg asszonyhoz kell mennem, ki már négyszer küldött ide, hogy valami dolga van velem, ámbár tegnapelőtt is nála voltam. Maradok holtig háládatos fiad Imre. Nintsit, Pepit, Pankát csókolom. (1841. decz. szombat.)

35.

Édes Mamám! Tegnap estve jöttek be a szekerek, hanem a bálról azért mégsem írhatok, kilenczvenkilencz oknál fogva; az első az, hogy csak jövő vasárnap lesz. Volt ugyan előbbi vasárnap is egy bál a kisdédóvó intézet javára, de abba többnyire csak gyarmatiak voltak, nekem pedig kissé torkom fájván, az nap a szobából ki nem mentem, nehogy bajom lehessen, mert a torokfájástól azon oknál fogva, hogy ott a legszűkebb a passage, igen félek, mindjárt Bajtnerért küldtem, de már most semmi bajom sincs. A jövő bál sikerét tüstént megirom, bort csak a raboknak osztogatnak. Laufzetliket per huszonöt. Az asztalos keveselte a pénzt. Még mióta kedves leveledet vettem, Gellénnel nem beszéltem, azért a Fábiánkai pörről mitsem tudok, Bolányról azt mondja, hogy nem lett volna érdemes megvenni, annál inkább, hogy Szentiványi el volt tökéltve, bárhogy megvenni. Kelecsény végett értekezendő, Sztregován teendi tiszteletét. - Nintsit és kezeidet csókolva, maradok holtig háládatos fiad Madách Imre (B.-Gyarmaton 1841. Pénteken.)

36.

Kedves Mamám! A kinevezés, mint irtam, el nem jött ugyan, de azt mondják, hogy többször kell emlékeztetni a főispánt, különben mindent elfelejt. Én azonban mégis notariális dolgozatokat kapok Srétertől. A gyűlések végeztével át mentem lakni hozzá, ő különös szobát adott, igen szives, minden este eljön s vacsoráig fel s alá járva, beszélget. Az első dolgozatomat nagyon megdicsérte, hogy egy kezdő jegyző sem dolgozott oly jól. A bibliotékája szobámban áll, - melynek használatát átengedte. - Jelenleg Nagy-on kívül csak Okolicsányi van itt patvarián, de most az is a hevesi restauratoria ment. Egy órakor ebédelünk, kilenczkor vacsorálunk. A cselédség egy huszárból, egy szakácsné, szolgáló és mindenéből áll. Épen most voltam Szeremiéknél, a hol Bory Pál és felesége volt. Az öreg asszony kétszer hitt ebédre egyszer Sréterrel. Mari szerencsésen kikerülte vigyázatát, épen ebédnél voltunk, mikor kihivatott. Azonban most akár mit kívánok, bár mégsem mehetek még Sztregovára, mivel Nagy is Pestre készül, hogy legalább valaki itt maradjon és azért csak karácsony előtt egy héttel küldjél, kérlek, be. Egy nagy baj még az is, hogy az ígért kuffert mind eddig el nem küldötted és így felső ruhámat csak egy asztalon, fehér ruhámat pedig az utazó táskában kell tartanom; kérlek, ha mentül előbb beküldenéd. Az öreg asszony még azt is üzeni, hogy már a lovak és a kocsis nem kellenek, nem tudom, mit ért, azt mondja, hogy maga sem tudja. Mindég faggat, hogy megkaptátok-e a küldött túrót, már én azt is mondtam, hogy nagyon jól esett, különben, ha tudtam volna, mit akar küldeni, lefogtam volna. Garbát kifizettem, de a könyvecske nincs itt, még vissza adott valami 7 pengőt, el tettem. Kezedet csókolva, maradok háládatos fiad Imre. Nincsit csókolom. (B.-Gyarmat. 1841. decz. szerda.)

37.

Édes Mamám! Ide szerencsésen megérkeztem, de szörnyű zavarok készülnek. A torkom is már igen kevésbé fáj. Az ide mellékelt lajstromba foglalt nemes társakat, holnap délre kérlek, czitáltasd össze, adjál nekik gulyás húst és bort és a hegyeken két jobbágy kocsin indítsd kérlek ide útnak. Bory Lajosnak adjál egy két huszast a kezébe, hogy ahol megállnak, vegyen nekik bort, hogy estvére beérkezzenek. Itt lesz róluk gond. Zavarban irok, mert körültem minden zavar. Kezedet csókolva, maradok téged szerető háládatos fiad Madách Imre. (1842. ápril 25. hétfő.)

III. Fráter Erzsébet menyasszonyi levelei.

1.

Isten! kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászomat, adj erőt összveszedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge s ahoz bátortalan lénynek egy szive úgy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! Érzem szivem s lelkem szerinti kötelességemnek ön felhívásának jelen soraimmal áldozni, - áldozni pedig erköltsi erőmnek szakadásával; mert hiszen ily gyenge lény szenvedni csupán de nem senyveszteni teremtetett, s óh, a gondolat, önnek, lelkes férfiú, csak egy percznyi bánatot okozhatni, tudva - évek áldozatival is mellőznék. - Ah, de most is hol kezdjem s mint legyen elég szerénytelen Ön kívánatait kielégíthetni akarni ígértelen létemre, kiben nem lakozhat oly hiúság, hogy: bár egész valómat megrendítő s egy áttalján büntetlen vádló soraira úgy, mint igénytelenre halmozott soha eléggé meg nem betsülhető nyilatkozatira, megtartva önt kivéve! minden mástóli független érzelmimnek s ebből folyható bátortalanságomnak típusát - - - azért kérem önt mindenre mi előtte betses és szent, ne adjon gyanúnak, ne kétkedésnek helyt betses keblében, ne kíványon töllem is ojj valamit, mert ha önnek sorait viszhangoznom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva - ha kénszerít - felelek: hogy igen is ön iránti lelkes vonzódásommal s mindenek feletti betsülésemnek szeplőtelen zománczát meg válásunk óta szilárdul táplállya kebelem, s nem ösmérve idegen vágyakat nem ohajtva, vagyok a régi, s csupán a régi ön iránt - ön által is ösmért vonzódásom nem oly könnyen - mint ön gyanítani látszik! - bomolható kötelékeivel; s ez úgy hiszem mostanra elég; szeretvén feltenni nagylelkűségéről azon szájalmat s részvétet, melyszerint egész érzékiségem meg rendítéséből támadott szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihenést engedni nem sajnáland - - F. E. (Cséhteleken 1844-ik Decz. 9-én.)

2.

Édes Madách! Bájj tellyes levelét megkaptam, im egy perczet sem kések rá felelni, bár nem birom tsekély soraimat méltányolni, hogy nekem kedves sorait kibirhassam elégíteni, de hiszem, hogy azon öntudat, bár ha egy tsekély lényre hat is, kit ön boldogít, fogja sújosítani, de felhagyok kétes ábrándozásimmal, mert ismét a már önnek egyszer nyilváníték hoznám fel. Kedves sorai számosak, de engem mégis gyanussá tesz, hazaérkezési napját bár megírja, de melete agodalmamat nyugtató szókat nem tesz hosszú utjokról, egy van levelében, mi minden edigi lelkem agódalmára írúl szolgál, ha valóban kedves Anya könyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreiével együt, kedves Mari testvére barátságáról akar meggyőztetni, azt igen könnyű elhinni, hogy olly jó lélektől tsak jóságot azt is érdemen felülit lehet várni. Édes Madách, nem kébzelheti örömet mit élvezek kedves levele következtében, melete Atyámnak irt, ön azt szokta álítani, hogy nem tud kínozni az ellenkező, nem kébzeli jó Nénimnek mily agodalmat szerzet hamiskodásával, fájdalmában, írja, egész éjel nem alut agodalmában. Kérésem csak egy önhöz, hogy őszinte légyen irányomban, írja meg olly őszintén reám nézve a kellemetlent is, mint legboldogító szavait halmoza rám. Igéretemre emlékesztet, nem feledém el, ismét megerősítem ez alkalommal tellyesítendem, most Isten önnel, szerető Erzsije. Atyám igen köszönteti. (Csételken, Márczius 9-én 1845.)

3.

Édes Madách! Meg botsájt, ha szép szavakal telt dús tartalmú levelét nem birom viszonzni, esmérem önt, kívánságait, de azok nem túlságosak nekem, hogy lennének, ki, önnek szive kincsét birja és ön viszont azal a törekvéssel, hogy oly páratlan méltánylást nyerjen, mindenekelőtt az ön páratlan szerelme irányomba, egy kérésem van önhöz: legyen nyugott, bizzon Istenbe és forró szeretetembe, ezt én meg fogom tudni, mennyire fogja kérésem elfogadni és benök bizni, többet nem mondhatok; és ha ezel sem birom megnyuktatni, nékem igen fájna, igen, hogy hitemmel nem párosítottam, de kébzelhet-e szerelmet hit s remény nélkül? első a léleknek erőt ad, nem hagyja eltsügedni, remélve egy boldogab jövendőt, igen, de boldogságom mi? ha önt boldognak láthatom! törekvésem az utóbi, ha ezt elérhetem, párosulni fog az enyémmel. Édes Madách! felhozza levelében: hogy birtam három nap titkolni szerelmemet? igen, de valóban ön engemet nem értet meg! azt mondtam, hogy a világi előítéletekkel és gátaival ha ütközetbe jöne szerelmemel, nem birnék áldozni, de szerelmet dobnék el. Nem véli ezt áldozatnak? de mi nekem egész világom, mint Önnek kedves szülője és rokonai és Atyám szeretet rokonaim, ha kedvesei nem méltányoltak volna, akkor igen szerelmet és szerelmem áldoztam volna fel, de etül megmente az ég, vagy tsak ön kimondhatatlan szerelmének... bár ha nem szivekből ered is? ez fájna, feldulná keblemet, mert önt végzetlenül akarnám boldogítani; ekor hijában volna törekvésem boldogítására én ily igénytelen lény, hogy birnám azok magasztos lelkeiket méltánlásra birni? ezt nem akarom hinni, Kedves Anya levele következtében, mely őrangyalomul szolgál, minden szava félelmem vigasztalója, Istenem, adj erőt csekély lényemnek, hogy méltó tagja legyek tsaládjának Isten önnel forrón érző Erzsije. (Cséhtelken, Márczius 21. 1845.)

4.

Édes Imrém! Leveled örömmel vettem, melyben a kedves Te névvel szólítsz, örömem kettős, híve azt, hogy levelem nálad váratlanul szint oly örömet okozot és oly kedves behatást szült, mint a tied nálam. Édes Imrém, hid meg, hogy oly rosszul eset panaszos leveleidet olvasnom, tudva azt, hogy egy perczet sem mulasztottam el leveleidre felelni, de reméllem, hogy már kebled nyugott, igen sajnálalak, hogy annyi kellemetlen órákat okozol türelmetlenségeddel magadnak, de utóbi leveled engem is megnyugtát, melyben remélled, hogy megbotsájtok neked. Te megírad, hogy és hol töltötted az innepeket, enél fogva én is közlöm veled, akkor itt igen nagy árvizek voltak, anyira, hogy az ember kotsival sehová sem lehetet menni tsételekről, énnékem igen nagy kedvem let volna az innepeket másnál, nem hon töltöni, lehetséget nem látom máskép, mint ökörszekeren valamely közeleső faluban rokonunkhoz menni, mi meg is történt, inep első napját tüszték ki tzélunk elérésére, kedvemért Frater Dini tsalágyával is eljött, kinek testvérehez mentünk. Lázban jó útban tsételekhez két óra járás, bár az ökör lassan mén, de mégis igen sok két óráig mentünk Totiba, kedves Apám lóháton jött, de mégis elvesztette türelmét, engem el nem hagyott türelmem, sőt az ellenkezőleg volt, igen jó kedvem volt, szerentsésen estével megérkeztünk, itt innep másod napját is eltöltvén, harmad napján hazatértünk, leveledben figyelmesztetz, hogy vigyázak egészségemre, valóban elkel a figyelmeztetés, mert igen el vagyok bizva egészségemben. Kedves Imrém, tudom, hogy ismét vádolni fogsz, hogy olly keveset irok, de már ígéretemet igen felül haladja, emlékesz tsak vissza, hogy mit ígertem, ugye azt, hogy Májusig tsak három levelet fogadok el és én egyszer felelek rájuk, de egyikünk sem tartotta meg mindig, job keveset ígérni és többet tenni, én épen ezt teszem és még sem vagy meglegedve, pedig előre meg mondtam, hogy keveset fogok írni. Még egy mondani valóm van, és az, ha reményem nem tsal és rendkívüli akadájok elő

nem gördülnek, Pünkösöd innepeire felmegyünk meglátogatni beneteket, meglehet, hogy utolsó levelem az indulásom előtt. Szeretet Mari testvéredet tisztelem, vagyok szerető Erzsíd. Apám! iránt tanúsított fiúi szeretet és bizalom teljes ragaszkodásodat rokon gyengédségű érzelemmel fogadván, kíván Tégedet: szinte szeretetének, bizodalmának, és betsületének leghőbb érzetei felül bizonyossá tenni, s izeni ezúttal is szíves köszöntését. (Cséhtelken, Ápril 1845.)

5.

Édes Imrém! Valóban ügyednek mindenkor nyerni kel, ez nem lehet tsodálni, ki mindenütt szerető kebelre talál, mind te, és azok előtt forog ügyed. Kedves leveledben kérsz, hogy legyek szószólód Édes Apámnál és ez megfordítva történt; nem én voltam, de kedves Apám szószólód; fogad el tanátsomat, kérésed mindenkor Apámhoz intézed, akkor mindig nyertes leszel. Kedves Imrém, tudod mit szeretnél néma betűimből olvasni, én szinte igen szeretném, ha indulásunk napját irhatnám meg, de híd el, hogy minden igyekezetünk mellett is még igen messze van az az idő, hol ezt teljesíthetjük, azt tudom, hogy azon nem aggódasz, hogy vajon úgy szeretleké mint ha körötökben volnék, tudva meg nyugtatnálak, hidd el a távolban sokkal jobban lángol a kebel egymásért, mint ha már egymás birtokában vannak. Kérdezed, hogy mulattam magamat József napkor, tsak azt mondhatom: minden mint egy gép, minden érzés nélkül tűnt fel előtem, élvezeteim tsak külsőképen voltak, mert lelkem körödben volt, tudalmad nélkül veled társalkodott, de még is mindezek melet jól mulattam magamat, bárha nem valódilag, tsak kébzeletben voltam veled is, és még van egy, mi előmozdítója volt jó mulatásomnak, ez a hangászat volt, mi elővárázsolta a multakat, mire én oly jó emlékezek vissza, nem hiné az ember, tsak kedves keringő a mult időből, mennyi boldog órákat ad hallásával, irod, hogy szerettél volna körünkbe lenni, valóban engem igen boldoggá tettél volna, de már végeznem kel leveletem, megengetsz, hogy börtartalmú leveledet nem birom viszonyozni, híd meg, hogy tsak egy szó van s egész lapokat írnék be vele, de mindegy ha ezerszer vagy egyszer irom is, tsak egy az értelme és lessz örökké előtem szerető Erzsíd. Kedves Anyádnak és testvéreidnek ad át tiszteletemet. Édes Apám szívesen köszönt (Cséhtelken, Ápril 21-én 1845.)

6.

Szeretet jó Imrém! Szép remény táplált bár fájdalommal mind estig, kedvesem remélve egy boldog perczet, hol éltem sugárzó csillagait láthatom, éj szemed bájos merengését éltem boldog napjaiban kémlelhetem, de ezek helyet kedves soraid olvasám bár, ez is kétséges fájdalomnak egy bizonyos tárgyat szenvedésednek adot. Kedvesem az egész nap keblem minden távol levő kotsi zörgésre elveszté fájdalmát, örömmel néztem nyugott felé, hogy még messze megpilantsam boldogítómat, de hasztalan néztem, anyiszor fájó lett sebe keblemnek, mint a tüsz, mely ki akar aludni, olajat öntesz rá, ismét fellobban, tsak hogy fájdalom nem lobog el adig, míg egy jótékony kész balzsamot nem nyujtna (balzsamja a viszontlátás). Édes Imrém, kérdezed leveledben, mikor megyünk Pestre, ha reményem nem tsal, Junius közepén, de bizonyosan nem mondhatom. Jó Klárka szívesen köszönt, Luizka szinte, ők is nagy részvételt veték betegségedet. Kedvesem, neked Istentől jobbulást kívánva, maradok a sírig szerető Erzsíd. U. I. Kedves Anyád kezét tsókolom, Marit tisztelem, Károlyt szívesen köszöntöm. (Csécsén, 1845. június 1-én.)

7.

Édes Imrém! Napról napra reméllek, de már keblemben remény helyett a legnagyobb agodalom tünt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Barátod által, ki a napokban látot, kedvesem, hogy már felkeltél az ágyból, hid meg, hogy még egy hetet ki nem álnék, hogy téged ne lássalak, nem azért irom, hogy talán kívánnám, bár mily magad megrontásával, értem megted, hogy eljőj, Édesem, de légy rajta egészségedet vissza nyerhesd, miért én is imádkozok Istenemnek, megbotsájtasz, hogy ily rosszul és ily keveset, de sietnem kel kedvesem tudósíts, ha nem jöhetnél el változásod miját, kébzeletemben forrón ölelve tsókjaim között szerető Erzsíd. Károlyt igen szívesen köszöntöm. (Csécsén, 1845. június 10.)

8.

Szeretet jó Imrém! Bár edig is igen gyenge volt tollam keblem belső érzelmit neked tolmátolni, anyival inkább magasztos tolladat, legkisseb részben is viszonzni, látva kedvesemnek viszonzhatlan figyelmét irányomban, Istenemtől kérésem tsak az, hogy őtt egykor boldogíthassam, de fájdalom, hátha az nekem nem is adatott, számolhatom-e majd azon nők közé magamat, kik ezt birják; Édes Imrém! tudod örömem mi nagy volt rólad kedvező hírt hallani, de még most is arra kérlek, értem ne rontsd meg magadat, inkább hagy engem szenvedni, ha Barátod meglátogat, mond nevembe is köszönetemet, hogy kérésemet ily röktön teljesítette, Kedvesem, Bükijék szerdán délután érkeztek meg, jó Bátyámat meg minden nap várjuk Pestről, kérésed igen örömet telyesítem, talán nem szabad nekem tudni, mit akar kedvesem tsaládom czímerével, neked foró szivemből jobulást kívánva, maradok téged ezer öröm köszt várva szerető Erzsíd. - Jó Anyád kezeit tsókolom, testvéreidet igen szívesen köszöntöm. (Csécsén, 1845. jun. 13.)

9.

Szeretet jó Imrém! Ismét soraid kapám, bár ez is igen kedves nekem, de reménylem, hogy azt szoríthatom forró keblemre, ki által ezek a sorok kedvesek, hid meg már egy örök idő életem legboldogab szakában, ne kébzeld, hogy nehesztelnék érte reád, de fáj szivem érted és magamért, e napokban minden perczet számlálok, fájdalom, egyik sem hozta boldogítómat körünkbe, alig várom, hogy láthassalak, mennyi beszélni valóm van, kedvesem tsak egy szóval sem merem mondani, jőj mentül előb, örömmel szenvedek jó létedért, hid meg, érzésim, gondolatim oly zavartak, igen változékony kedélyük nem irni, de talán szóval sem mondhatnám meg neked, Kedvesem megbotsájtasz, hogy ily röviden irok, de éjfél van, pihennem kel, múlt leveledbe tudakoltad, mikor megyünk Pestre, mi, kedvesem, ha valami nem remélhető akadál nem gördül elő, e hó 24-én indulnánk, ha szándékod van akor, úgy jőj, hogy inen jöhes velünk, ha neked tetszeni fog, jó Bátyám bemén Gyarmatra, kedves maga is bemehetne a gyűlésre, ott Bátyámtól joban megtudhatna mindent, Kedvesemnek job egészséget kívánva, vagyok szerető Erzsije az életben és a túlvilágon. Mindnyájan igen szívesen köszöntnek, ők is részvétel vannak fájdalom és fájdalomad iránt. (Csécsén, 1845. június 18.)

10.

Forón szeretett Imrém! Jóságod oly rendkívüli, hogy igéntelen lény, mint én, nem képes viszonzni, csak egy van, mivel talán el altatlak, ez kedvesem, szívem mélyéből jött szeretetem irányodba, ez keblemből soha ki nem ég, úgy, ha téged boldogíthatlak, de akkor sem fog, ha ellenkező lene, ha veszne egész lényemmel. Édes Imrém! megbotsájtasz, ha egészen elrendezve minden holmim nem lesz, de híd meg, hogy már megváltanám véremmel, csak neked semmi alkalmatlansággal ne lennék, kedvesemnek jó éjt kívánva, maradok szerető Erzsije.

IV. Erzsi levelei a fogoly Madách Imréhez.

1.

Édes kedves Emmikém! Még edig feljárok, de már lassan kifogyok az időből, kéntelen vagyok néked ezen egy pár sorba helyzetem és kérésem nyilvánítani és kérni, segíts, mennyire sorsod engedi, rajtam, már Januáriusba is kértelek arra, mit itt szinte kérek, de talán levelem nem kaptad, pedig az auditornak címeztem, vagy már akkor Pozsonba nem voltál, ezt mind nem tudom, mindedig kérésem az, légy szives nékem egy 600 pengőről szóló kötelezvént küldeni, hogy én szerezhessenek rá pénzt, hosszas nem akarok lenni, tsak anyit mondok, hogy végső szükség kéntelenít erre, tudod, hogy önnön vagyonunk nints, tsak abúl élünk, mit Anyád ad és ez is bizonytalan, főképen nékem, énnékem nints jogom követelni, de ezt nem is akarom, még egyszer kérlek, intézkegy a kötelezvényről, bár néked sints önön vagyonod, de talán mégis valamelyik rokon vagy Barátod kisegített a végső szükségből, másképen nem vagyok képes élni Csesztvén, ha minden napra nem volna reményem, hogy jössz, már elköltöztem volna Atyámhoz, de e rövid időre nem érdemes, mert ugyé, Édes Emmim, az Isten és igazságos biráid nemsoká haza botsájtanak akkor szoros számadást mutatok minden pénzrül, mi kezemkösz megfordult. A gyermekek szépen nőnek és egészségesek, tsak már hon volnál, oly keserves nálad nélkül most nékem, tsak már hamar meglátogathatnálak, de te már adig hon leszel, írjál egy férfi nevett, mi néked tetszik, mert leánynevett irtál Pozsonbúl, tsokol forrón szerető nőd Erzsi. (Csesztvén, 1853. márcz. 6.)

2.

(Fráter Klári levele.)

Kedves jó Emmim! Remélem, azolta megkaptad azon tudósítást, hogy Erzsikénk múlt vasárnap regeli órákban szerentsésen megszabadult terhétől egy ép kis leánykával, kit atyai kegyességben ajánlunk, mind Erzsike, mind a kis leány jól vannak, egy hetet töltök most kedves családot közöt, menyire hibázol nekünk, le sem írhatom, kedves kis fiadal szabadban ebédelünk, vatsorálunk, mily elmés és kedves a kis Aladár meg fog lepni, ha az Isten haza segít, mi mindnyájunknak fő ohajtása, imánk tárgya, hogy már hon üdvözölhetnénk. Remélem, a sors meg szün már üldözni kedves betses jelenlétedet mi mindnyájunkra boldogságot sugároz, nemsokára élvezhessük. Benned feltaláltam azon nemes nagy lelket, mire számíték, ez most balsorsodban legjobban kitünik. Örömmel értesültem Palim által, mily nagy lélekel emelkedel felül a szenvedéseken. Egéséged miat sokat agodunk, hála a gondviselésnek, hogy edig testben, lélekben erős voltál. Ojon is a végzet minden baleseménytől, meg vagyok győződve, hogy állapotod mentül hamaráb jóra fog fordulni, - feltéve, hogy igazságtalanok nem lehetnek, ha dolgaidat fel veszik. Hiszen semmit se tevé. De ezekről elég. A kis Jolán igen kedves teremés, petyeg ártatlan hangjával a kis Aladár, sokat emlegetik a kedves Apátskát szívesen várjuk, úgy szinte minden rokonaid, jó barátaid erántad mindenütt a legtisztább részvét uralkodik erántad, de főleg mink, kik közel álunk hozzád rokonság által, nemes érzelmeid által, jelemed esmérve, hozzád szorosaban kaptsol. Erzsike is felfogja ezt, hogy ő igen szerentsés nő ily jó férjet birni, mint te, ki eránta olly gyengéd figyelemmel, szeretettel vagy - áldjon Isten érete, hogy most a balsors egymástól távol tart, ez fájdalmas és hogy mink, kik szívből tenénk éreted, semit se tehetünk, mindég tsak várásra, türelemre utasítva, de enek is megjó az ideje. Palim e hó 19-én be mén, mindent el fog követni meleted,

tsak adná az ég, sikere lenne. Erzsikétől tőlem szives tsókokat ide zárva, gyermekeid kezeidet tsókolják - vagyok szerető rokonod Klára. (Csesztve, 1853. ápril 7.)

3.

Édes Emmikém! Nints tollamnak hatalmába, hogy azon örömet kifejezhetné, mi keblembé lakik, mióta szabadon tudlak, mármint ismét felmerült a jó remény bennem, mert már ez is elkezdett hagyni a sok testi, lelki gyötrelém miatt. Ó hid meg, sok kínba részesültem, mióta megszűntél védangyalom lenni, de bár mily mélen hatol is lelkembe e sok kín, hiszem és kívánom oldalad meled hamar elfelejteni. Édes jó Emmim, már nálad lettem volna, ha körülményeim jelenleg nem kényszerítenek, hogy mehessek, mert egy garasom nints, lehetetlen a háztól megmozdulnom, Bende még 600 pengőtt meg nem szerezte, Anyádtól épen semmit nem kapok, így ne neheztelj reám, de ha mihelelt lehet mennem, mingyárt nálad leszek - - - nem, nem, panaszkodni nem akarok, tudok én tenni is, és már alig lesz erőm levelem bevégezni, pedig egy kérésem van hozzád. Czirmannénak tartozok már régen 112 és 42 pengővel, Mutsenbachernak 155-tel, keresd fel Fekete Latzit, ő igazít egy igen betsületes zsidóná, végy fel tőle, füzesd ki őket, nekem volt számukra pénzem, de ezel a cselédet kellett ki füzetni és Bábát és éltem belüle, mert nem volt más, Czirmanné tsőd alatt van. Feketének ad átt a pénzt, contója itt van nálam, tsak nyugtákat küdjön. Mutsenbachernak tsak 140 pengőtt agyál, majd én számolok véle, mert pénzt is hagytam nála Novemberbe, ez is már félig tsőd alatt van, contója szinte nem tsak nyujtassa ne haragugy Emmikém, szoros számadást viszek, majd meglátod, hogy hová tettem az utolsó krajczárt is kérem, és így nem vagyok képes fogattni a lovakat, Isten veled még egyszer, a kis gyermekek egéségesek, a kis Jolán napról napra szeb és jó áldott gyermek, tsókolnak ezerszer, szerető Erzsiké. - Isten veled, még Klárikának itt kell lenni nem tudom, hogy leszek megköszönni képes jószágokat, tsak az kár, hogy ol messze laknak és most egész télen borzasztó utak voltak és még most is. Megengeded-e a háti lovat a gyeplős helyett befogni, mert ez tökéletesen oda van az első lábaira, másképp jó néz ki, de igen sántít, a Norám még sohasem volt oly szép, mint most, Jóska jó viselte magát, bár kosztjuk rossz és szűken volt, hogy heverték mindég, ez volt szerentse, a gyeplőst szeretném kigyógyítani, hogy ha haza szabadulsz, eladhasd, de ha fogni kel, úgy oda lesz örökre és mitsem kapsz érte, a Csillag Stregován van, egyszer elment rajta Károly és már kértem, hogy külgye haza, de tsak szekiroz ezel is, ha megengeded fogni úgy írjál neki, hogy kügye haza, mert én többet nem ha Sreternével találkozol, tsókolom és hogy ne haragudjon, hogy még nem feleltem leveleire, sok szivességgel volt hozzám mindig. Ő és Bekéssyek voltak vigasztalóim, többi csak bántot vagy néked ártottak. (Csesztvén, május 12.)

4.

Édes Emmikém! Botsás meg, hogy holmijaidat nem küldöm, de mivel 27 pengő krajczárral jöttem haza, így nem vagyok képes a fuvarbért kifüzetni, Anyád pedig elment, anélkül, hogy egy pár forintot adott volna, tégy valamit, hogy öröké ne kelesen nekem gond és keserűség között gyötrődnöm, vagy talán Anyád végkép elakar szekirozni, ezt igen könnyen elérheti, mert én nem szeretem magamatt hijába szekirosztatni, így beszélj véle is, agy valami biztos helyzetet, bármily ígéntelent, tsak hogy én minden érintkezéstől ment legyek Anyád iránába, övele én soha egy faluba nem fogok lakni, ez eltökélett szándékom és így én Stregovai lakos soha nem leszek, kérlek, tudósíts, mert Atyám magához hí, néki felelnem kel, mi tevő leszek, megyek-e vagy nem, ez majd attúl fog függni, hogy jövendőbe mily helyzetem lesz, mert már

ezt az örökös könyörgést, várakozást, tétlenséget meguntam lelkemből. Ana és Jolánka betegek, himlősek, mert én doktort nem hozatok én sem orvosoltatom magam, türjenek ők is, úgylát a jólét, boldogság a sirba lakik csak, nekik lesz jobb, ha nem ismerve az élett keserőségeit, ott lelik fel örök nyugalmaikat. Irjál, hogy segítsék magamon, én nem vagyok képes így létezni, Károlynak megmondtad-é a Csillagot küldje haza, én nem akarok adig küldeni érte, míg te nem irsz néki és megrendeled, hogy küldje, mert én tudom, hogy örülne, ha az küldött embert visszautasíthatná nekem bosszúságomra, ilyenekbe nagy vitéz, de másképp gyalázatos gyáva. Isten véled, ne kés, rendelkez, tsókol tisztelő nőd Erzsi. (Csesztvén, 1853. május 25.)

5.

Édes Emmikém! A jó Bekéssyék szivesek voltak tudósítani, hogy Pestre mennek, itt küldök hat pár harisnyát, küld el még azokatt is, mik bent vannak, majd öszve tsinálok szorosán, mert mind rendetlenül van, többet küldenék, de most merkelem és nem is akarok nagy tsumott küldeni, mert csak paktáskával mennek. Jaj, Édes Anyádnak már nem tudok mitt tsinálni, egy krajczárom sinsen és ő februárius óta nem adott és ez évben alig kaptam anyit, hogy a hust, sőt és cselédett kibírnám elégíteni, én soha tüle nem kérek semmit, gyermekestül rongyosak vagyunk, majd megöszülök, ez borzasztó egy élett, meddig tart ez még így, mi reménységed van. Bori kint van már, menyire volt az Antalnak igaza. Ha teheted, küld ki napernyőm, még csak bátyámékhoz sem vagyok képes elmenni, már az életet örökre meguntam, már a sok álmatlanságtól anyira gyenge vagyok, hogy ha nagy nehezen egyszer körül járom a kertet, három nap is fáradt vagyok és fáj a melyem, minden idegem tökéletesen el van gyöngülve és miolta ez a himlőm volt a jobb oldalomba a bordatsontok felett, a legkisebb megerőltetés vagy felindulásra úgy ver a vér, mintha ott is egy második szívem volna. A gyerekek már némileg jobban vannak, a Jolán igen gyenge és sovány szegényke. Kaptad-é levelem a postán, mert még én feleleted nem kaptam, épen már menni készültem a postára, kérlek, ha a susztert sürgetnék, küldene cipőket és szinte egy valami jó erős cipőfélét küldjön a kerbe, hogy sárba is használhassam, mond meg, kérlek, mert oszt nem küld. Ha Mutsenbacher megtsinálta azt a selemruha derekatt, hogyha kapod, küld ki Maritúl, ki tudja, mi adja elő magát, én enélkül a házból sem mozdulhatok ki, a házi kalapom kéntelen leszek majd postán beküldeni kitisztani, hogy ha még kitisztítja Czérmanné, de egyszer már dolgozni sem fog nekem, ird meg, hogy elfogad-é tőlem munkátt, hozá küldöm, az ingeid közt, mitt elvittem, van egy kétszéles szegessel és e kétszéles szeges között több apró szegéskék vannak, küld ezt vissza Maritúl, hogy legalább két inged maradjon azokból fajukból. Itt küldök 2 f. 30 kr., tejből gyűjtöttem öszve és a Marica könyvcontóját, ezt néki ad vissza a pénzét, mert én nem voltam képes a pengőt, midőn hazajött, öszvetsinálni, azt montam, hogy nálad hagytam és hogy fogsz a könyvek végett tudakozódni. Irjál ezen alkalom által a világ viszonyai felől is valamitt, csak már ezen bizontalan helyzetbe ne kellene élni, szörnyű most ezen a Csesztvén, olyan, mintha kihalt volna, csak úgy tengődöm, mint egy elátkozott, tsókollak ezerszer. Isten véled, Erzsi, (Csesztvén, 1853. jun. 4-én.)

6.

Édes Emmikém! Köszönöm, hogy oly pontosan végezel mindent, mire kérlek, a kalapom megkaptam és nem egyet, de kettőt, pedig irtam, hogy csak egyet tisztíts ki, nem pedig kettőt, minek nekem kettő, te irod leveledbe, mit az iskátulába találtam, hogy a stikelt paplan

lepedőkett, mik Nanetnél voltak, küldött szinte, de azt én a postán még nem kaptam, az iskátulába pedig nem voltak, hát így légy szives, utána nézni, hogy el ne veszen, kérlek, légy szives, Mutsenbachernél egy fehér Schweizer derekat, de ne kivágottat, hanem magasat egész nyakig, és ne nagyon drágát, mert csak olyan szoknyákhoz lesz, miknek már a derekaik elkopott, ha csak lehet, küld ki Károlytól, nagy szükségem volna rája. Szives vagy szinte irni, hogy írnam meg, milyen ruhákra lenne szükségem, hátha teheted, külgyél egy 3 pengő f., egyet pedig 6 pengőset, vedd a Menyasszonynál, uri utczába, szöglett bót és csak olyat, mi készen megy, pénzt, ha volna, küldenék rá, de nints. Édes Anyád most adott 600 forintot, de ennek egy garasig helye van. Cseléd, hus, só és azt tudod, hogy tavaly semmi főzelék nem termett, még erre is csak hogy jutt, Istenem, Istenem, csak már jönné haza már végképp meguntam az életem és napról napra gyengébb vagyok, éjtszaka nem tudok aludni, nappal asztán fáradt, gyenge vagyok, azt pedig tudod, hogy csak rendbe szeretem tartani mindent és Anyád szerint mondva is sok cseléd mellett is elég dolog jut magamra is. Majd is elfeledém, a kotsis igen sürgött ruha és gubája mijatt a mult évre, akár mint is gazdálkodom is, én nem vagyok képes ötet érszbe kielégíteni, írjál, mit tegyek véle, főkép a Guba mijatt, erre elkerülhetetlen szüksége van a télen is, ha valahova küldtem, mindig költsön vett vagy én attam az inas köpenyegét néki, de azt kár véle rontatni. Annyit akartam néked irni, de igazán a fejem sintsen helyén, sirás nélkül egy levelet sem tudok néked irni, asztán elfeled mindent multkor nagy örömel irt Pali és várt be, hogy tüled halla, hogy e hónap elején bemegyek, mért biztatod olyanokkal, mit meg nem tehetek, majd asztán engem kárhoztatnak, hogy meg nem látogatlak, ha össze jössz véle, mond néki, hogy csak ő jöjön ki, legaláb meg fog látogatni néha és legaláb örökös jókedvével egy pár jó órát szerez nékem, ő nem kíván semmi parádét és ha jön is, hozzám nem jön azért, hogy megszóljon vagy unja magát, mint Haszanék, kik a nagy fényhez vannak szokva. A gyereketskék egéségesek, tsókolnak, már a kis Jolánkát meg sem ösmernéd, tsókollak, vagyok tisztelő nőd. A zsidó asszonytúl küldtem 10 pár harisnyát és a schláfroket megkaptad-é? (Csesztvén, 1853. juni.)

7.

Édes Emmikém! Itt küldöm Majthényi által fehér nadrágjaid és lajbliaidat, frakkot és egy inget, ahelett, mit visszakértem. A harisnyákat Marikával küldtem, a többit nemsokára küldöm, most még arra kérlek, tégy valamit, hogy a házat kitisztíthatnám, mert már az ebédlőtt a két vendégszobával használni nem lehet, üvegházat és a nagy napalit mivel mind a kétt fűtőhely be van szakadva, hogy csak némileg is lehetne rendbe hozni, én nem tudom, mit tsináljak, itt a Vásár hétfőhöz egy hétre, mindenből kifogyva, cselédek fognak kérni pénzt és én majd krajczár nélkül leszek, ne ved rossz néven, hogy annyit alkalmatlankodom, de mit tegyek, mások rám sem halgatnak, te vagy egyedüli oltalmam, Isten véled, a gyerekek jobban vannak, nékem két himlőhely maradt a képemen, tsókollunk mingyájan, tisztelő Erzsi. (Csesztvén, 853. jun. 8.)

8.

Édes Emmikém! Csak röviden írhatok, mert kezem igen fáj, máma megforráasztam lúd zsir olvasztásnál és épen a jobbat, egész nap agyaggal borogattam. Most arra kérlek, bátyám szinte ott ben van, tud meg tőle, hogy azon házi kisasszony mint kész lejöhet-é Pestre, mivel minden kívánságait pontról-pontra mit Klárika irt, kész elfogadni, hát hogy lenne szives bátyám e részben röktön tudósítani, csókol ezerszer Erzsi. (Csesztvén, 1853. juni 9.)

9.

Édes Emmikém! Véletlen jött ezen alkalom, most hát csak igen sietve írhatok, igen sok dolgom van, meszeltetek, multkor Anyád küldött 100 ftot, de a cselédek számára semmit, irtál-é, ily állapotban meg kell bolondulnom, édes apám hí magához, akarom tudni, ad-é Anyád anyitt, hogy én megélhessek Csesztvén vagy nem, ha nem ád, akkor elmegyek hozzá, írjal neki röktön, én egészen el vagyok keseredve, ha én irok, akkor borzasztókat találnék írni, mindazokért, mit én tüle meg nem érdemlettem. Itt küldök 10 pár harisnyát, a nyári slafrokod a ferslagba van, egy selyem ruhát tsináljon Mutsenbacher más derekat, mert így már nem horhatom, mond meg néki, hogy derékbe szűkebbre és a melybe bővebbre tsinálja, 2 kalap Czermánnak és egy mántil, a 2 kalapbul válaszon egyett és tisztítsa és putzolja fel, ha a ritkát választja, úgy ara tegyen fehér pántlikát, ha pedig a sűrű szalmát, akkor arra tegyen Schottis pántlikát, a mántlit ha lehet, tisztítsa ki és tsinálja úgy, mint most horgyák, hogy ha kitelik belüle, ha készek lesznek ezek, akkor küld ki a postán ha adig kész nem lesz, még az arendásné ott mulatt, köszönöm, hogy Chramelt kifüzeted, ezel nem akartalak terhelni, de én még edig nem füzethettem ki, a czipóm nem nála, de a Párizsi utczába Könignél van azon az oldalon, hol Schrammel, ha teheted, Nanettól válts ki a két paplanlepedőt, mert majd egészen elkop-tatja, küldenék pénzt, de maholnap nem pénzem, de még főzni valóm sem lesz, a czipőimet küld ki és Könignél rendelj egy pár bőrtopánt, vagy ha van néki készen, hogy külgyön, ad á contóra is - botsás meg, hogy terhellek, majd postán irok, egészségesek vagyunk, tsókol tisztelő Erzsi. 20 p. f. megkaptam. (Csesztvén, 1853. junius 25.)

10.

Erzsi levele anyósához.

Egyedül Anyai lelke elejébe! Bocsánatot kérve, vagyok bátor és Imre könyei és lelki fájdalomtól erőt nyerve, ezen egy pár sorokat Anyai szive elejébe bocsájtani itt a pertz, hol Imrétől és kedves gyermekeimtől elkel válnom, az igaz, hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni némi fájdalomtól magamat anyira elragadni, de elhagyatva és ellenem anyian ármánkottak és én bennem a datz erőt nyerve eljöt azon idő a sok fére értések után, hogy megérdemletem tüle az Istenemre mondom, soha szivem meg nem hült eránta forrón érzene, azt csak most érzem, midőn itt a keserű elválás perczei. Hosszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy már elkésve Imrét kiengesztelni egyedül még azon szerencse volt reám nézve, bemenni Pestre és ha még lehet, közöttünk történt szerentsétlen írást stempli nélkül haza hozni, de késső volt a fáradozás, oda volt az utolsó remény részemről e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okból eret, hogy túlbecsültem magam és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyultota volna vezető jobbát felém az igaz Ecseden szépen viselé magát irányomban de jöttek dolgok fel, mik engem vérig sértetek, ezután lelkem ismét felvete áltartzal datzoságát és várt egy más kedvező pilanatot, de az indulat sokszor eltévesztete a pertzeket sokszor a bátortalanság is okozta, hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre eljött az utolsó pertz, érzém, hogy az élett fogy bennem, ha meg kell Emitől és Gyermekeimtől válni. Emit térden kértem, bocsásson meg, látva, hogy ő is fájó szívvel válik el tőlem, ő sirt, meg szeretet volna engedni, de nem tudom, mi az, mi vissza tartja, bocsánatát nem merve kimondani, még ez volt hátra Anyai szivemnek Emmi kegyes Anyának tanácsát kérni az igaz utolsó pertzbe teszem, de meg lehet győződve, hogy lelkem mélyéből ered és egyedül

anyai szivem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre, legyen Biró feletünk, hogy van-e még remény Eminek megelégedést, megnyugvást szerezhethem és nem lesz szégyen kedves fíjának, ha nékem megbotsájt, hoszant beszéltünk egymással és meg vagyok győződve, hogy Emmi átlátja, hogy az indulatt messze ragadott mintkettőnket és csak azért válni kel egymástul fájdalommal és bánattal, szivem érzi, hogy még ha Emmi megbocsájtott volna, a jövő boldog lett volna közöttünk, és úgy, hogy lelkem megtegye mindazt, mit fájdalma sugal, felkérem lelke sugalatából eredő tanácsát a végső perczekbe szóljon Emmi-nek, és mit határoz, én megnyugszom benne ha még érdemes vagyok elfogadására, higye meg, hogy büszkeségből is nem kértem, edig semmi más vissza nem tartot, de e végső pertzekbe elhagyott és a szeretet uralkodott feletem, borzadva az elválástul bánatos szívvél elvárva Emmi által üzent nagy sorokba helyezet választ és ha nints bocsánat számomra, úgy szegény Jolánkára kérem, hogy anyai áldását, hogy mindnyájunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér bánatos lelkem. (1854. elején.) Erzsi.

V. Vegyes levelek és okiratok.

1.

Kedves szeretett jó Emmim! Itten már ma ismét sorshuzás van, Istenem talán nálunk is, ezért kellet nekem oly soká élni, hogy ezen szomorú időt eléljem, se életem, se vagyonom semmire se veszem, de Ti kedves Szeretet Fijajim életekért való reszketés, szorongatás, bár életem végezné, én eleget éltem, kötelességemnek megfelelttem, Titeket jó Polgároknak Isten segítségével fel neveltelek. Az Istentől fonott fonaljai már nagyon öszve huzódnak a főváros felet - mi tévők leszünk még nem tudom. Aszonyoknak semmi baj, de a mint olvassuk az ifjakat öszve fogdostatják és Galicziába küldik, javasolni semmit se lehet, csak a mindenható oltalmába ajánlak egyetlen Emim. - Isten, a pinczéket igazítják öszve lakásúl, ha ostromolni fognak, a házi Úr már nekünk is ajánlotta a menedék helyet - jobb volna néktek is bejönni, mert falukon talán nagyon veszedelmes lesz. Nyitot karral fogadlak mindnyájotokat. Irjál édes Emim, kaptál-é valami pénzt? én mindég búsulok rajtatok, segíteni nem tudok. Engem is csak biztat Hamza minden siker nélkül. Balog 5 nap mulatása után ismét lement tegnap Ó-Betsére, ő nem fog nyugodni, még Földvárt mindjár nem fogják ostromolni, de nagyon fekete sárgák oda le is, úgy mint Budán. Ha mind oljan tüzel viné mindegyik, mint Károly, már régen békeség volna. Csókol minyájakokat. Felszólítás volt katona nevelésre való épületek véget a sztregovai régi ház igen alkalmas arra, jó volna jelentést tenni kedves Emim. - Jöjél vagy irjál mentül eléb, adig is minyájakokat ezerszer csokolak, holtig maradok szerető Anyád - Anna. - Mári, Károly és a gyerekek minyájakokat csókolnak. Kedves Aladáról irjál jár-é már? Csókold helyetem Erzsikét és ötet; az uj hidon 2 nap erőszakal jártak, de mátul megtiltódot. (1848. decz. 29.)

2.

Kedves jó Emim! Fromertől által irt soraid örömel olvastam egéséged jób voltaról hála a Mindenhatónak, - bentlétemkor. Te is én gyengélkedő egéségem miat nem szóltam, a mi szivemen feküdt, a mi pedig leginkáb egéségem rontója - Borsodi ezer meg ezer szekaturája, de most már el vagyok határozva, hogy Károlyt többé véle nem tanítatom, ennek okát elé sorozni lehetetlen, de ezt képzelni lehetett, hon nem létedkor, hogy roszaságát sokszorozni fogja, minden nap holt részeg, - órákat, fél napokat veszekedéssel tolt, úgy hogy az emberek az udvarba meg álnak. Te kedves Emim, jól megirtad egyszer néki, de mi haszna, óra hosszú beszéde után mást okoz vétkesnek. Szegény gyermetskék igen roszul néznek ki, fő fájások, és egész testekben leverve vannak, ne hidd kedves Emim, hogy Aladárral jobban bána, ha maga volna is, soha okos szót tőle veszekedésen kívül nem halanak, Aladár szinte mind ebből kivéve, csak nem oly nagy mértékben - Károlyt a tanulásba hátrálja, hogy megmutassa, hogy rosz examentet tesz, amit ő maga mond, most könyeben leszek, hogy kiöntöttem szivem fájdalmát, csak arra kérlek, hogy examentig meg ne tudja, mert jaj! Én rám ne neheztelj, én csak ma holnap élek, ebben a két fijuban vagyon örömem, azért de inkább el válok tőlök, mint így kinozni látni. - Itt küldöm a nyugtatványt, kedves Emim, húzd le a 22 f. nem tudom hány krajczárt. Károly még most se fizetet csak a felét, pedig több contoim vannak fizetni valók. - A gyermetskék kezéd csókolják, ölelnek, én csókolak, Isten oltalmába ajánlak, maradok szerető anyád - Anna.

3.

Kedves Imrém! Soraidat vettem ugyan, de azért soraid legkisebbé sem tántorítottak meg hitemben - én nem megyek el, - de azért negondold, hogy magam veszélynek tenném ki - óh nem, sokkal több eszem van, minthogy ezt tenném - én el mentem igen is hazáról, de korántsem hogy hódoljak - Majthényi Laczinak pedig mond meg, hogy februarius 2-től ólta nem vagyok jegyző, minek jeléül itt küldöm hivatalos pecsétemet is - bár azt magam pénzemen vettem - én az éjjel ... felé ...ba - s onnan én tudom hova megyek. Hogy hosszú, hosszú ideig nem fogjuk egymást látni, azt tudom, - a mamát nyugtasd meg a menyire tudod, - különben nagy nyugtatásra tudom nem lesz szükség, mert hiszen a mama nem fog oly nagyon búsulni - és különben jobb dolgom lesz, mint valaha volt - azon esetre tehát, ha hosszú, igen hosszú ideig nem találunk egymást látni - isten véled - isten veled - ennél melegebben nem búcsúzhatok tőled - kedves Nőd kezeit csókolom, Károlyt szívesen és Matolcsyt. - Tarts meg igaz igaz barátságodba és szeretetedbe, ha valamit még akarsz tenni velem jól - úgy tudd meg azt, hogy ha keresni küldenének, hogy legalább holnap délig tartsd fel őket, kutatások, vagy akármi úton-módon. - Ez az, mit tőled kérek. Istén veled, szerető öcséd, Pál. - Somoskőy alatt nincs az a hatalom, mely kezembe pennát fogatna - tették volna Balázst vagy bárkit - de Somoskőy alatt a hohér pallósa alatt nem írnék végzést - különben, hogy engemet nem premoveált örülök - reám mindenesetre kitüntetés. (1849. febr. 5-én.)

4.

Okmány.

K. k. Kriegsgericht zu Pesth.

Sie werden ersucht Freitag am 5. d. M. um 9 Uhr Vormittags in der Kanzlei dieses Kriegsgerichtes, Neugebäude, Pavillon Nro 3. im ersten Stocke, Thüre Nro 19^{1/2} zuverlässig zu erscheinen.

Pesth am 4-ten August 1853.

Franz Grosmann.

5.

Felzet.

K. k. Kriegsgericht zu Pesth.

An Herrn Emerich von Madácn Grundbesitzer, wohnhaft am Neumarktplatz Haus Nro 12 im 1-ten Stock innere Stadt in Pesth.

Ex offo.

6.

Certificat.

Zu Folge kriegsgerichtlichen Erkenntnisses vom 28. Februar 1854 kundgemacht am gestrigen Tage ist die gegen den nun auf freien Füsse befindlichen Grundbesitzer Emerich Madách aus

Csesztve Neograder Comitats wegen angeschuldeten Hochverraths und Verhehlung eines flüchtigen Hochverräthers hiergerichts eingeleitete Untersuchung ob mangelhaften Thatbestandes und unzureichenden Beweises eingestellt werden.

Dies zu seiner Legitimation

Olvashatlan aláírás.

Von k. k. Kriegsgerichte
Pest am 31. März 1854.
Bilkom
Major Auditor.

7.

(Pecsét)

Felzet.

Personsbeschreibung den Innbenannten: 30 Jahre alt, Religion katholisch, Stand verheiratet, Statur mittelgross, Gesicht länglich, Haare blond, Augen braun, Nase regeim. Eigenhändige Unterschrift: Madách Imre.

Pest am 31 März 1854.

Hlavath.

(Pecsét)

Nach Alsó-Stregova
Pest ut supra.

(Pecsét)

Hlavath.

8.

Mélyen tisztelt Tekintetes Ur! Lekötelezett alázatos köszönetem mellett ide mellékelve küldöm Tekintetes Uraságod szives és magas kegyéből használt családi levéltára jegyzékét, melyet bizodalmas kérésemre oly nagylelkű, hogy ne mondjam, páratlan liberalitással velem közölni méltóztatott, mint azt csupán ismeretes tudományszeretetemnél fogva reményleni bátorodom. Megengedje kegyed, hogy e mellett mindenek előtt azon rendkívüli örömemet és meglepetésemet kifejezhessem, melyben ezen egyiránt becses és dus, valamint a hogy észrevehetem, igen jól rendezett levéltár megfelelően kimerítő jegyzéke részesített. Nekem valóban becses tanulmányul szolgált; nemcsak mert számos bővebb és rendezettebb adatai által a legtöbb helyt kiegészítve s pótolva találtam benne honti, előttem ismeretesebb, nagyobb családaink hason tartalmú levéltári hiányos részeit, de másképp is egyéb vizsgálataim irányában meglepőleg érdekes és új tárgyakra akadtam benne. Nem is említve egyéb történeti nevezetességeit és különösen Kd hires régi családja monographiájának, a mint látom, teljesen kiegészítő kútfői adatait. Mint ohajtom vala számos ezen részben való egyéb adatait még egykor collectumaim és munkálataim számára felhasználni. Most azonban engedelmével, csupán a legérdekesebbeket a jegyzékből további tudomásom és tájékozásomul kijegyezve, nehogy alkalmatlan legyek és szives kegyével visszaéljek, ezekkel nem tartóztatom tovább Kdét; és csupán a Rimayt illető tárgyban, melyre nézve közlését kikérni bátorkodtam volt, ismétlem azon alázatos és bizalmas kérésemet, ha az itt kijelölt három számnak akár az eredetiben, akár de hű másolatban használatát megengedi s azok hozzám juttatását kegyesen eszközölni méltóztatnék. Éppen erre nézve ugyan a vélnél kevesebbet lelek a jegyzékben, de ezen kijelölt iratok is tárgyamban nem csekély becsűeknek látszanak. Ezek a következők: 1. A levéltári jegyzék II. füzeté 10. lapján V. csomóban 1-ső szám: 1604-17 Madách Péter és

Rimay János közötti osztály egy eredeti, egy másolat és kivonat: 2. u. ott 2. szám Madách Péter és Rimay János közötti osztálykor jutott osztályrészük az egyedüli férfiágot illetők; 3. u. ott 3. szám 1 drb, Nénye, Palota és Lommal osztoznak Dubák örökösei (ezen utóbbi nem nagyon Rimay végett, de ezen codex diplomaticusból ismeretes érdekes Dubák descendencia kipuhatólása végett óhajtanám látni). Ezekért tehát alázatosan esdekelvén, midőn Kegyednek ismételve nem szünöm magas kegyét köszönni, viszont mindenben csekélységem kész szolgálatát örömmel rendelkezésére felajánlom a legmélyebb tisztelettel lévén lekötöztetett, Tekintetes Uraságodnak

alázatos szolgája

Ipolyi Arnold.

9.

Rákocz Nov. 11-én 858.

Kedves Imrém, tisztelve szeretett Barátom! Kezeim közt az oklevél, melynél fogva Sándor testvérem folyamodása következtében a felettem még 851-ben kimondott halálos és vagyonvesztési ítélet az 1848-49-iki minden tettemérti felel. terhe alól feltétlenül felmentetem. Hogy ez ily hamar, ily rendkívülileg (f. évi sept. hó 3-án érkeztem meg testvéremhez) miként eshetett meg? rejtély előttem. De megesett. És megesett anélkül, hogy önérzetemre a következetlenségnek árnyéka is nehezőlne. Természetes hát: hogy az első pillanatot, melyben meg szüntem lenni bujdosó, Megmentőm iránti hálám töltse be. És mindenek felett irántadi s tied iránti hálám gondolata, szeretett Barátom! - Kilencz hosszú éven át bujdostam honomban hontalan! - Sokat átéreztem! Eleget a kinből 10 emberéletet előlni. A kegyeletből eleget lekötelezni egy világot. Átéreztem mentőim nagy többségénél az előmbe tárult testvérkaroknak mondhatlan jósaú melegét, élvezve mindent: mit a legszentebb, legmagasztosabb értelem-beni testvériség kegyeletből és feláldozásból nyújtani képes. És irántuki hálám érzése csak lelkemmel fog lelkemből kiszakadni! De a mit érettem te tevé, kedves Imrém, az előttem oly magasztosság, melynél magasabbra férfi lelke már nem emelkedhetik s hol az a határvonal van, melyet ha elbirt érní, szellemi nagysággá magasztosult. Nagysággá, mely előtt a valamire való lélek pietással meghajolni kényszerűl. És lelkem meghajlik ime lelked magasztosságának előtte! Megismerni ezt s megmondani, Neked megmondani, magasztos lelkü édes anyád ő méltóságának és Károly testvérednek, barátomnak! - volt az első pillanatban legelső moczcza-nata lelkemnek és becsületérezésemnek. Megismerni és megmondani neked! Nektek! hogy életemet magasztos, testvéries kegyeletből birom. Megismerni és bevallani: hogy örök adóstok vagyok. - Hogy adósságom olyszerű, melyet csak Isten, a mindenható birhat meg-téríteni; halandó, halandó leróni képtelen, mert halandó. - De ha kell ember, tenni kész Érted s Tiedért mindent, mit embernek a becsület utján tennie hatalmában állhat - itt vagyok én, - ha van valami a mit szükségelsz és kell ember, a ki meghaljon, hogy birhassad azt és meghaljon a nélkül, hogy hangot adjanak ajkai és meghaljon úgy, hogy eléggé jutalmazva érezze magát, ha Te örülhetél csak egy pillanatig, - itt vagyok én, szólj, - rendelkezézzél velem, irom imé vedd váltólevelem, minden időkre, életemnek minden körülményeire és változásaira és mindenem-ről. És hidd, hogy ennek beváltására adózhatnom, lesz életemnek legmagasztosabb öröme. És megmondani neked! Nektek! mikép a kikkel végzetem a vésznek, az elhagyatottságnak, a türesnek nehéz napjaiban áldott meg kegyeletes testvérekkel, - lelkemben testvéreiműl öllelek most és vallom, hogy ölelni foglak életemnek minden körülményei között változhatlanul, végleheletemig a Testvériségnek legvalódibb, legmagasztosabb értelmében. És megmondani végre, mikép ha irántam annyi fönséggel, annyi magasztossággal tanusított kegyeledet,

kegyeleteteket jövőre is megtarthatnom lehet szerencsém, az lesz életemnek legszebb, legnagyobb büszkesége. - Isten engem úgy segítjen!!! Soraim kedves Imrém! általad édes anyád ő Méltóságának és Károly testvérednek, tisztelt barátomnak is szóllanak. Légy kérlek tolmácsom mindkettőjükénél. - Külön óhajtottam volna érzelmeimet Náluk is kifejezni, - de annyi levelet írni ez idő szerint még nem tartom tanácsosnak. Az élet megtanított igen vigyázni! Nem tudom, soraim mikor juthatnak kezeidhez! Embert itt nem kapok, a ki el tudna menni. Postán küldeni ilyesmit eszélytelenség volna. Várni kényszerülök hát alkalom után. Igen, alkalom után várni, kedves Imrém! odáig jutottam kilencz év alatt 12 ezer pf. évi jövedelemmel, hogy szívem, lelkem forró vágya s legszentebb kötelességem szerint személyesen mennem nincs hatalmamban. Az ősi hajlékért, hol bölcsőm rengeték, a darab földért, hol szülőim hamvai nyugosznak - a mindennapi kenyérért - a felvenni való öltönyért, szóval az anyagi lenni vagy nem lenni-ért kell, hogy harczot vivjak - ennyire juttatott 9 év alatt a női hűség és becsületeség. - De bár merre düljön e keserű harcz, légy kérlek meggyőződve, hogy a lehetőség legelső alkalmát arra használom, hogy tisztelhesselek ölelhesselek szeretett Barátom! Addig is kérlek, légy szives legmélyebb tiszteletemet s kézcsókolásaimat átadni édes anyád ő Méltóságának, meleg baráti üdvözetemet a kedves jó Károlynak. - És fogadd Te is legszivesbb legmelegebb üdvözetét örök hálájú s tiszteletű barátodnak Rákóczy Jánosnak.

10.

Igazoltatott a képviselőháznak 1861-ik évi apr. 17-én tartott IV-ik ülésében Keglevich Béla körjegyző. 1861. évi Martius 20-ik napján, Nógrádmegyében a B.-Gyarmati országgyűlési képviselő választókerület székhelyén tartatott képviselő választás Jegyzőkönyve: 1. a Megyei Központi Bizottmány által a képviselő választás vezetésére kinevezett Elnök Grof Forgách József ur a nagy számmal összegyűlt b.-gyarmat kerületi választók gyülekezetében mindenek előtt felajánlotta, hogy mivel mindekkoráig mint központi választmányi tag az esküt le nem tette, azt és pedig az 1848-ik évi törvényben megszabott esküt kívánja letenni, - amint is azt azonnal a választó kerület gyülekezete előtt letette. Ezután előterjesztette, miképen ő felsége folyó évi April 2-ik napjára magyar országgyűlést híván össze és ennek fonalán ugyancsak a Nógrád megyei központi bizottmány a Nógrád megye 6 választói kerületéből küldendő követeknek az 1848-ik évi 5. t. cz. értelmében történendő képviselő választásra a mai napot határozván meg s eleve közhírré tévén: felszólítja a választókerületet, miszerint a nemzeti alkotmányos ünnepet épen oly kellő komolysággal s renddel ülje meg, mint választási jogát teljes szabadsággal vegye gyakorlatba. Figyelmezteti továbbá ugyanazon elnök ura választó gyülekezetet, hogy az 1848-ik évi 5. t. cz. 27. §-nál fogva bármely választónak joga van az országgyűlési követségre egy egyént ajánlani, a választást megnyitottnak nyilvánítván. Ennek következtében Horváth Elek választó a legközelebbi országgyűlésre képviselőül ezen b. gyarmati kerületből mint tudományosságánál mint becsületeségénél fogva Madách Imre urat ajánlotta, mely ajánlat harsány éljenzéssel fogadtatott s az osztatlan közkívánat egyedül Madách Imre urban központosult. Ezután 2-szor ugyancsak gróf Elnök ur továbbá is a választó kerülethez az idézett törvény 30. §-hoz képest azon kérdést intézte valljon kíván-e még valaki Madách Imre uron kívül más valakit országgyűlési követnek felajánlani, mely kérdésre ismét az osztatlan akarát csak egyedül Madách Imre urban öszpontosult, nem lévén senki más követ jelöltet felléptetett volna. Minél fogva tehát 3-szor Grof Elnök ur ugyancsak az 1848. 5. t. cz. 30. §. értelmében Madách Imre urat a b.-gyarmati kerület által megválasztott országgyűlési követnek nyilvánította s kihirdette s ezzel egyszersmint a választási gyűlést berekesztettnek jelentette ki. Mely választási jegyzőkönyv egy eredeti példányban a megválasztott képviselő Madách Imre urnak, megbízó levél gyanánt szolgálandó a 44-dik § szerint átadatik, két eredeti példány pedig a központi bizottmánynak a 43. §. értelmében be

adatni határoztatott. Kelt Balassa-Gyarmaton mint fent. Gróf Forgách József követválasztás vezetésére kiküldött elnök. Thomka Sándor alelnök. Feistl Josef kiküldött jegyző.

11.

Horpács, Május 31-ikén 1861. Madách Imrének 1861-iki Május 28-ikán tartott országgyűlési beszéde után. Hosszu életin át sok küzd kideríteni nevének Néma homályát, ám - csak kevésé a siker! Honfiú, Bölcs, Művész - bátran törhetsz te olympig - Im, hármass koszorut tűz ma fejedre hazád!

Szontagh Pál.

12.

Tisztelt Barátom! Az mégis »menykü« dolog, hogy te oly halk, jobban mondván nesztelen ugrással az Olymp tetejére juss; mert hát Tolditól kelljen azt nekem megtudni (vagy »sejteni«), hogy az irodalmunkban páratlan s nagyszerű »az ember tragédija«-nak atyja Te légy? Egy rövid év alatt két téren aratni babért! - az nem mindennapi dolog. Nem Negrád, - a Haza disze vagy te már! Fogadd dicsőségeden őszintén örvendő baráti nyilatkozatomat, ki vagyok egész szívvvel hived Nagy Iván. Pest, október 21. 1861.

13.

Pest, nov. 1861. Kedves Barátom! Régóta nem voltam oly sűrűen elhalmozva napi teendő-
kel, mint e hó elejétől fogva; ez az oka, hogy nagyon becses leveledre válaszat csak most küldhetem. Bocsáss meg e késedelemért! Soraid bizonyossá tőnek ama erős és kellemes hitemben, mely szerint az »Ember tragédiája« jeles szerzőjeül tisztelhetlek és tisztelhet a világ! Engedd meg nekem így kifejeznem magamat, mert nem keresett szavak ezek, nem illetéktelen öltönye azon igaz baráti és hazafiui örvendező részvétnak, mely valódi belső érzésből fakadt. Én művedet még nem olvastam, s különben is illetékes bírálójául nem is mervén magamat állítani, de Toldy Fer. és Gregus Ágosttól hallottam a magasztalást; az előbbi roppant elragadtatással s valóban a nemzeti irodalom iránti igaz ügy szeretetével, melyet tőle eltagadnunk nem lehetett, nyilatkozott róla. Elmondta, hogy a Kisfaludy-társaság azon gyűlése lángoló örömmel és a meglepőt, nagyszerűt követni szokott ámulattal hallgatta azon néhány jelenetet, melyet belőle Arany felolvasott - és oly benyomást tett az a jelen voltakra, hogy utána Szász Károlynak kellvén (előre tett bejelentés szerint) felolvasást tartania, ez azzal fogott felolvasásához, hogy kijelenté, miszerint ő oly ritka, drága és fenséges csemege megizlelése után, milyen a Te tragédiád volt, resteli olvasni az ő költeményét, főleg azon pillanatban, mert éreznie kell ama nagyszerűnek hatása után az ő, ugymond, különben is középszerű költeményének gyengeségét és elhangzását. Toldy azt is mondta, hogy műved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland és epochát fog csinálni a világirodalomban. Szóval pedig szerinte Vörösmarty az első, most Te vagy a m. irodalom második fényes csillaga. - Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a Te műved kerekded, egész és oly remekül kivivé, hogy ebben Faustot meghaladta stb. S ő is szinte világhírűségét jósolja. Egyuttal ő figyelmeztessen és most már arra én is kérlek, sziveskedj Arany Jánost mielőbb, nehogy elkéssék, felhatalmazni, hogy

műved neved alatt jöjjön ki. Valóban e dicsőséget megérdemli irodalmunk, tégy tehát félre már most erre nézve minden szerénykedést, és hadd hogy álljon ott neved, melyre büszke lőn a nemzeti irodalom. De kérlek siess e felhatalmazásoddal. És ezek után egyebet. Kívánom, minthogy a magyarok Istene áldjon meg Téged még hosszú élettel és jó egészséggel, hogy az Ember tragédiáját egy más hasonló nagyszerű műved követhesse, hogy az ne álljon Bánk bán módjára tőled egyedül, ámbár ezzel is exegisti Tibi monumentum aere perennius. Én pedig ki eddig tisztelőd és barátod voltam, leszek s vagyok már most bámulód! és örvend lelkem, hogy Nográdnak ily disze is van. Te pedig igaz résztvevő baráti örömem nyilvánítását fogadd szívesen s oly őszintén, mint én azt érzem. A »Nemzetiségről« irt cikkeidet (vagy beszédeidet) olvastam a M. orsz.-ban és örömmel, érdekléssel és élvezettel olvastam; nekem remek, de mintha nem egészen jelent volna meg, legalább még valamit mintha várnom kellett volna. Ugy van-e? vagy be volna fejezve? Egy »Tudományos értekező« czimű folyóiratot fogok egy akadémiával szerkeszteni, nagyon leköteleznél, ha fiókjaidból valami ott heverő efféle cikkel majd megörvendeztetnél. A programfélét most nyomják. Majd küldök. Az Új m. muzeumot óhajtanák pótolni. Isten áldjon meg s méltass továbbra is nagybecsű barátságodra, ki maradok hű tisztelő barátod Nagy Iván.

14.

Pest, nov. 5. 1861. Kedves Barátom! Minap este a casinóban kandalló körül ülven többen, Csengery Antal nem győzött elég dicséretet halmozni az Ember tragédiájára, melyet Fausttal és Manfreddel helyezett párhuzamba. Gratulálok e nagyszerű sikerhez s mai neved napján neked sok egészséges évet, irodalmunknak tolladból sok ily műremeket óhajtok. A kandallói körben ülők egyike, gr. Keglevich Béla kijelenté sajnálatát, hogy e nyáron az országgyűlési nyilatkozás abban hagyására kért fel, bár ezt általános kötelességből s éppen nem egyéni nézeténél fogva tette: még jobban sajnálta ezt - ugymond - beszéded után, leginkább pedig most.

Másnap levélkét vettem tőle két arczképével s ő ezek egyikét néked ajánlván, elküldésével sietek. Pompéry napról-napra igéri műved közlését; nehogy azonban kifogyjunk az időből, e soraim bevezetésével rögtön felkeresem őt s zárhatáridőt tűzök ki neki. Fogadd legszívesebb üdvözlétet hivednek, Bérczinek.

15.

Tekintetes Ur! A Kisfaludy-társaság Önt irodalmunk azon bajnokai közé sorozza, a kiknek egyfelől a magyar szépirodalom terén szerzett érdemeikért nyilvánosan is óhajtja kifejezni méltó elismerését, s kikről másfelől úgy van meggyőződve, hogy őt céljai előmozdításában tettleges közreműködésökkel hathatósan gyámolítani nemcsak képesek, hanem készek is. A Kisfaludy-társaság ennél fogva mai tagválasztó ülésében Önt tagjául választotta. Önnek azon jeles műve, mely »Az ember tragédiája« czímet viseli, valamint az a buzgóság, mely Önt irodalmunk emelésében lelkesíti, a Kisfaludy-társaságot azon reménnyel biztatja, hogy Ön az ő munkálkodásához saját munkálkodásával is hozzájárulván, azt kitűnő tehetségéhez képest lehetőleg fokozni és öregbíteni fogja. Midőn ebbeli reményünket a Kisfaludy-társaság nevében nyilvánítjuk, egyszersmind értesítjük Önt alapszabályaink 17-ik szakaszáról, mely így szól: »Az újonnan választott tag egy társ által vezettetik be az alkalomhoz mért beszéddel, melyre a bevezetett válaszol s helyét egy, a társaság munkálkodási körébe eső előadással foglalja el«, - s e szabály értelmében felkérjük Önt, válaszszon magának beköszöntő munkája

elkészültével a Kisfaludy-társaság tagjai közül bevezetőt és szíveskedjék erről a társaság igazgatóságát eleve tudósítani. Addig is, míg ez történendik, meghívjuk Önt a Kisfaludy-társaság üléseibe és pedig legelőbb a tizenkettedik közülésbe, mely f. évi február 6-án délelőtti 10 órakor a nemzeti muzeum dísztermében lesz megtartandó. Kelt Pesten, a Kisfaludy-társaság választó ülésében jan. 30-án 1862.

B. Eötvös József,
elnök.

Greguss Ágost,
titoknok.

16.

Kedves barátom! Bizonyára már eddig tudós visszavonultságodban is tudomásodra jött, miszerint mi néhányan, mint a magyarországi szabadelvű s legutóbb határozati párt tagjai, célirányosnak tartanók egy lapot szerezní meg számunkra. E lap a »Magyar Sajtó«, melynek január 29-ik számában jön ki Programmunk, s mely február 1-től fogva, mint a mi lapunk jelenik meg. Társaim nevében vagyok jelenleg oly bátor ama kéréssel hozzád járulni, lennél szíves lapunkat becses pártfogásoddal megtisztelni, s ha lehet, néha-néha egy-egy vezércikkkel gazdagítani. Hazánk állása jelenleg oly kritikus hogy mintegy kötelességévé van téve mindenkinek résen, állani, hogy lehetőleg legczélszerűbben használhassuk fel, akár a remény s üdvteljes, akár a lehangoló conjunkturákat, - mely helyzetünk szerencsés jellemvonása abban rejlik, hogy úgy, a mint jelenleg van, nem maradhat semmi esetre, - változni kell állásunknak, valamint változniok kell az európai viszonyoknak is, melyek jelen tarthatatlanságáról mindenki meg van győződve. Nagyon kérlek tehát, hogy ha lehetséges s meggyőződéseddel megegyezik, úgy lapunk tartalmát pennád szülöttjeivel gazdagítani, - miért mi a közügy nevében előre is köszönetünket fejezzük ki. Isten veled, minden jókat. Frigyes. (Pest, 1862. február 12. Angol királyné szálloda 122. szám.)

17.

Tisztelt barátom! Hat hetet töltvén a kisingeni fürdőben, az ide mellékelt levél és fordítás csak tegnapelőtt jött kezembe. Hosszú távollétem miatt mindenben elmaradva, sokkal inkább el vagyok foglalva, semhogy e fordítást, a mit oly szívesen tennék, jelen műveddel öszve vessem, s így a fordítónak kívánatja szerint inkább egyuttal elküldöm munkáját, melyről náladnál jobban úgy sem ítélhetne senki. Ég áldjon meg tisztelt barátom. Reménylem, a tél folyamán csak eljössz Pestre s akkor fogod keresni őszinte barátodat Eötvös Józsefet (Széchenyihegy 1-9. 862).

18.

Igen tisztelt kedves Barátom! Leveledet K.-Szt.-Miklósról ide küldötte utánam a posta, hol jelenleg feleségem családjánál töltöm a szüret idejét. S ez az oka, hogy kívánatodat nem teljesíthetem. Tömérdék jegyzetem, az Ember Trag. azon példányával együtt, melynek széleit egészen összeplajbászoltam, honn van; s alig tudnék itt, más példány után, eleget tenni óhajtasodnak. Birálatomban, mely így is igen hosszúra nyúlt, egyes kifejezésekre kevés megjegyzést tehettem; de fogok tán jegyzeteimből többet kiírni tudni. E hó végén vagy a jövő legelején megyek haza s első dolgom lesz, ha még akkor nem késő, megtenni, a mit kívánsz, a

mint tudom. S most a dolgot végezve, engedd, hogy nagy köszönetet mondjak szíves és becses leveledért. Nemcsak azért, hogy barátságodra s bizalmas megszólításra méltatsz, mi nekem magában is fölötte nagyértékű, hanem azért, mert azon tiszta és magas örömrák egyikét szerzed nekem leveleddel, melyeket a kritikus (qua kritikus) oly felette ritkán élvezhet. Mikor és egyéb sérthetlen szentségű és minden megjegyzésen felül álló hazafiak feljajdulnak, a hozzájuk mérve bizonyosan igen is szelid kritikáért, - hogy majdnem elkedvetlenítik az embert eme fölötte szükséges, de sokszor elég izetlen munka-nemtől: addig a valódi érdem s nagy tehetség szerényen vallja be, hogy ő benne is lehet s van hiba, s szívesen megköszöni a nála kisebbnek is az útba igazítást; mert a ki Ember Tragédiáját írni nem képes is, mint kívülről szemlélő átláthatja hiányait; de ritka, a ki maga belül állván a czernirozott váron, hajlandó legyen ez egyszerű elismerésre is. Köszönöm, nemes barátom, e kedves meglepetést neked! Valóban, a mily nagyra becsülöm művedet, hogy némi tartózkodással jelölém ki, a mit benne hiánynak véltem is, oly édesen esik látnom, hogy ismertetésem végső soraiban kifejezett reményem valósult és neheztelésedet nem vontam magamra. A kritika ugyan, jól mondod, nem épen a bírált műért van, mely már egyszer a milyen, olyan, sőt tulajdonkép nem is az íróért, kin gyakran épen nem segít, hanem az irodalomért; mindazáltal bátorító a kritikusokra nézve is, ha tudja, hogy az író rokonszenvét, mire tán épen sokat ad, nem játszsza el őszinte vizsgálata által. Nem hullát bonczolunk az egyetemi kórház asztalán, hideg szívvel, a tanítványok épülésére; szerves s érző lényen teszszük a metszést sokszor, hogy azt is gyógyítsuk s átalán is használjunk. Ujra köszönöm azért, hogy megnyugtattál, egy aggodalomtól feloldván, mely ha téged ismerlek vala, tán sértene, de így megbocsátható. Isten veled. Legyen veled a múzsa s teremts több művet még, gyönyörűkre s az irodalom díszére. Vagyok tisztelettel és szeretettel lekötelezett barátod Szász Károly. - Halas, 1862. szept. 18.

19.

Tekintetes Úr! Midőn ezzel szerencsém van örvendezésemet nyilvánítani, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának nagygyűlése Kegyedet f. é. januárus 13-án irodalmi érdemeinek méltánylásául a Nyelv és Széptudományi Osztályába Levelező Tagul választotta: tudom, hogy a pályán, melyen az Akadémia megismerésével találkozott, ezután is haladva, önálló tudományos vizsgálatok és dolgozatok által szakját előbbre vinni az Intézetünknek kitűzött célok létesítésére ügyeinkben segéd részt venni és ezáltal az Akadémiai Alapszabályok 17-dik szakaszának megfelelni kész leszen. Figyelmeztetem egyúttal, hogy szintén az Alapszabályokhoz képest minden ujonan választott Tag osztályába tartozó dolgozat felolvasásával vagy személyes meg nem jelenhetés esetében illetően dolgozat beküldésével egy év lefolyása alatt széket foglal, különben megválasztatása érvény nélkül maradván. Az őt Akadémiai Tagul ismerő Oklevéllel ama székfoglaló dolgozat felolvasása vagy beküldése után tiszteltetik meg. Ki magamat Kegyed becses hajlamába ajánlván, megkülönböztetett tisztelettel vagyok, Pest, februárus 13-án 1863. kész köteles szolgája, Gróf Dessewffy Emil, elnök.

20.

Tisztelt honfi! Liszniai Kálmán utolsó perceit most küzdi; óhajtása, még egyszer találkozni önnel. A haldokló kérését tudtván önnel, maradok ismeretlen tisztelője Beniczky Erzsé.

21.

Kedves Barátom! Kun-Szent-Miklós helyett Török-Szent-Miklósra czímezted leveledet s az túl a Tiszán tévelygett, míg valaki akadt, ki történetesen hallott rólam s tudta, hogy itt lakom; kihuzta a hibás nevet s ide utasítá becses soraidat. Későn vettem s csak most felelhetek. Egész érdemem fölött rovod oly magasra azon csekély szolgálatot, mit megjegyzéseim közlésével talán tehettem. Óhajtvá várom munkád új kiadását s kívánok annak nagy elterjedést s minden sikert. Nagyon megörvendeztetett ígéreted, hogy valamely új munkád kéziratával akarsz közelebbről meglepni. Küldd mielőbb! Ha neked s munkádnak hasznot nem, nekem gyönyört mindenesetre fogsz szerezni vele. Nagy örömmel nézek elébe! Reméltem, hogy a Kisfaludy-társaság közgyűlésén téged is tisztelhetünk, min én örültem volna legjobban, személyes ismeretséged megnyerhetése miatt. Fájdalom, csalódtam reményemben! Ha valamikor Pestre jönnél, s engem onnani kirándulással meglátogatnál, mily nagy öröm volna az nekem! Isten veled! Tarts baráti indulatodban, minővel vagyok, K.-Szt.-Miklós, 1863. febr. 17. Szerető barátod Szász Károly.